

25. évfolyam

2010. 4. SZ.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

TOMKA BÉLA

A kiadvány

OKTATÁSI
ÉS KULTURÁLIS
MINISZTERIUM

OKM

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti Civil Alapprogram,
József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
Szegedért Alapítvány
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GÉZA
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

DEÁK ÁGNES	
Tisztelt Olvasó!	5
<i>Rendszerváltozás és történetírás</i>	
ROMSICS IGNÁC	
A magyar történetírás intézményrendszere és fórumai	7
GYÁNI GÁBOR	
A hazai történetírás nemzetközi beágyazottsága (Egykor és most)	15
VESZPRÉMY LÁSZLÓ	
A helyét kereső hadtörténetírás (Nemzetközi és hazai tapasztalatok) ...	28
HUNYADI ZSOLT	
Az Óperencián innen és túl (A hazai középkortörténet-írás nemzetközi beágyazottsága)	39
<i>Korok és korszakolás a történetírásban</i>	
KISANTAL TAMÁS	
Korszakok léteznek – hogyan lehetségesek? (Korszakfogalom és korszakolás a történetírásban)	49
KÖVÉR GYÖRGY	
Aetates Aetatum	64
GALAMB GYÖRGY	
Korszakolás és narratívák: a középkor esete (Rövid esszé)	81
CZOCH GÁBOR	
A periodizáció problémái és a francia történetírás	89
TOMKA BÉLA	
A „befejezetlen 20. század” és a „csonka 20. század” (A jelenkori európai és magyar történelem periodizációjáról)	97
<i>Kerekasztal-beszélgetés</i>	
Diákfolyóiratok a rendszerváltozás előestéjén és azután	107
<i>Tanulmány</i>	
SZÉKELY TAMÁS	
„Az állam maga a nemzet” (Kuncz Ignác nemzetállami koncepciója)	131
<i>Határainkon túl</i>	
„Posztkoloniális értelmiséginek tartom magam” (Beszélgetés Ewa Domanska lengyel történésszel) A beszélgetést készítette: <i>Erős Vilmos</i>	156

EWA DOMANSKA	
Az ellen-történetírás mint az elnyomottak ideológiája (Reflexiók az új humántudományok Múlt-képéről) Fordította: <i>Lévai Csaba</i>	165
Ewa Domanska műveinek bibliográfiája	175
<i>Figyelő</i>	
Helyi elit, érdekviszonyok és teljesítmények Nyíregyházán (<i>Takács Tibor: Döntéshozók. Városi elit és városi önkormányzat Nyíregyházán a XX. század első felében. Budapest, L'Harmattan, 2008. 307 oldal</i>)	
KOSÁRKÓ LÁSZLÓ	180
Egy fontos könyv a hellenisztikus korról (<i>Hermann Bengston: A hellenisztikus világkultúra. Ford.: Hoffmann Zsuzsanna. Szeged, JATEPress, 2010. 179 oldal</i>)	
GESZTELYI TAMÁS	184
Egy ember ideje (<i>Losonczi Ágnes: Az ember ideje. Esszék az időről. Budapest, Holnap Kiadó, 2009. 320 oldal</i>)	
GAÁL-KÁNTOR GYÖRGY KRISTÓF	186
<i>Számunk szerzői</i>	191

Tisztelt Olvasó!

Rendhagyó folyóirat számot tart a kezében.

A 2010. esztendő különlegesen fontos folyóiratunk történetében, hiszen ebben az évben ünnepeltük az Aetas fennállásának huszonötödik évfordulóját. Az 1970-es években már létezett a szegedi József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán egy Aetas nevű, hallgatók által szerkesztett szakmai közéleti kiadvány, s több éves megszakítás után 1985-ben határozta el három egyetemi hallgató, Bárdi Nándor, Bellavics

István és Koszta László ugyanezen címmel egy történettudományi diák folyóirat megindítását. Bizonyára kevesen hittek akkor abban, talán az alapítókat is beleértve, hogy negyedszázad múltán is kezünkben tarthatjuk e lapot. 1990-ben válaszút elé érkezett az Aetas, s az alaposan átalakult szerkesztőség immáron országos tudományos folyóirat megjelenését tűzte ki célként. Lényegében máig az akkor megteremtett szervezeti keretek között folyik a folyóirat szerkesztése, kiadása és terjesztése.

A jelenlegi szerkesztőség, amely az alapítók egyikét a mai napig is soraiban tudhatja, 2010. május 21-én a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának harmadik emeleti, az egykori kari diákmozgalmak történetével szorosan összefonódott VII-es termében konferenciát rendezett a folyóirat alapításának tiszteletére. A célunk az volt, hogy mindazoknak, akik bármilyen formában hozzájárultak ennek a huszonöt éves munkának a sikeréhez, alkalmat teremtsünk az újabb együttlétre, miközben – kerülve az üres pátoszt – számvetésre is alkalmat nyújtsunk magunknak és olvasótáborunknak egyaránt.

Három tematikai egység köré szerveztük a konferenciát. „Rendszerváltozás és történetírás” címmel igyekeztünk áttekintést nyújtani arról, hogy az elmúlt húsz évben milyen változások történtek a magyarországi történetírás szervezeti kereteiben, a külföldi történetírás áramlataihoz való kapcsolódási pontjaiban és így tovább. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az Aetas egy volt az 1980-as évek diákmozgalmi és szakmai megújulási törekvései rövid- és hosszúleletű „termékeinek” sorában, s hogy fennmaradásához a politikai fordulat teremtette kedvezőbb körülmények az 1990-es évek első felében nagy mértékben hozzájárultak. Így azután története a magyar történettudomány átalakulási folyamatának részeként értelmezhető igazán. Ezt követően „Aetas” nevünk által ihletve „Korok és korszakolás a történetírásban” témában felkért előadóink szerepeltek. Miért éppen ezt a szakmai problémát választottuk erre az ünnepi alkalomra? Egyrészt olyan témát kerestünk, amely egyaránt számot tarthat az ókori Kelet, a kora középkori Nyugat-Európa vagy a modernkori Ázsia kutatóinak érdeklődésére. Az Aetas folyóiratot ugyanis szeretnénk a lehető legszélesebb szakmai érdeklődés folyóiratának megőrizni. Másrészt különösen fontosnak és folyóiratunk védjegyének tekintjük a történetírás elméleti és módszertani problémáinak rendszeres tárgyalását – ez is indokolja témaválasztásunkat. Mindkét szekcióban két előadás után felkért hozzászólások hangzottak el. Arra törekedtünk, hogy az előadók és a felkért hozzászólók között sokan szerepeljenek az Aetas visszatérő, hűséges szerzői, régi támogatói és ötletadói, jelenlegi szerkesztői közül. Örömmel láttuk, hogy a konferencia-előadások hallgatói közül is sokan elmondták véleményüket egyik vagy másik tárgyalási problémáról.

Utolsóként egy kerekasztal-beszélgetésre került sor „Diákfolyóiratok a rendszerváltozás előestéjén és után” címmel olyan az Aetasszal közel egyidőben indult, részben már megszűnt, részben ma is működő folyóiratoknak a szerkesztőivel, akikkel a „hőskorban” is folyamatos és baráti kapcsolatokat ápolt az egykori Aetas szerkesztőség. E lapok részben

mintaként, részben társlapként kétségtelenül hozzájárultak az Aetas szerkesztőinek biztatásához, az erőgyűjtéshez és optimizmushoz. Az egykori „bajtársak” visszpillantása a közös és általánosítható tapasztalatokra – úgy véltük – tanulságos lehet mindannyiunk számára. A beszélgetés vezetésére az egykori Aetas alapítót, Bárdi Nándort kértük fel.

E rendhagyó számunk első részében ennek a konferenciának a szerkesztett előadásait, illetve a kerekasztal-beszélgetés szintén szerkesztett változatát olvashatják.

Nagy örömünkre szolgált, hogy a konferencia népes hallgatóságában nagyon sok törzs-szerzőnk, régi szerkesztőségi tagjaink és munkatársaink mellett számos támogatónkat és lelkes olvasónkat üdvözölhettük. Tudjuk, hogy az elmúlt huszonöt év sikerei, ahogy a konferencia érdekes és kellemes órái is, a szerzők, a támogatók, a szponzorok, az olvasók és a szerkesztőség együttes erőfeszítéseinek eredménye. Nagyon köszönjük mindenkinek az eddigi támogatást!

DEÁK ÁGNES

ROMSICS IGNÁC

A magyar történetírás intézményrendszere és fórumai

A magyar történetírás intézményrendszerének alapjai a 19. század második felében alakultak ki. Ennek négy pillére volt: (1) a Magyar Tudományos Akadémia, amelynek Történettudományi Bizottsága 1855-től, illetve 1857-től szervezte a Magyar Történelmi Tár, a Magyar Történelmi Emlékek és 1867-től az Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből című sorozatok kiadását; (2) az 1867-ben alakult Magyar Történelmi Társulat, amely a forrásfeltárás szervezésével, a szakma és az érdeklődők közötti kapcsolatok ápolásával, valamint könyv- és folyóirat-kiadással egyaránt foglalkozott; (3) az 1876-ban létrejött Magyar Országos Levéltár (MOL), amely az iratok őrzése és rendezése mellett kutatásokat is végzett; (4) s végül a budapesti, majd 1872-től a kolozsvári egyetem történeti tanszékei, amelyekből 1895-től az előbbin már hat, az utóbbin pedig öt működött. A szakma legfontosabb folyóirata a Magyar Történelmi Társulat kiadásában 1867-től megjelenő *Századok* volt, amelyhez 1868-ban csatlakozott az *Archeológiai Értesítő*, 1883-ban a *Turul*, 1888-ban a *Hadtörténeti Közlemények* és 1890-ben az *Ethnographia*. Ezek azóta is megjelennek. Mellettük 1894 és 1907 között megjelent egy gazdaságtörténeti folyóirat (*Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*), valamint 1912 és 1922 között az egyetememes történeti orientációjú *Történeti Szemle*.

A két világháború között ez a struktúra alapvetően nem változott, de némely szempontból módosult. A debreceni és a szegedi egyetem megszerveződésével nőtt a történeti tanszékek száma. Az Akadémia, a Társulat és a MOL mint központi intézmények mellett megalkult néhány új történeti kutatásokkal foglalkozó intézet. Ezek sorát a Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum nyitotta meg, amely 1918 őszén jött létre, s amelyen belül hadtörténet-szekből álló, néhány fős, úgynevezett Irodalmi Osztály is működött. Ezt a Bécsi Magyar Történeti Intézet megszervezése követte 1920–1921-ben, majd 1924-ben a Római Magyar Történeti Intézet nyitotta meg kapuit. 1941-ben jött létre az úgynevezett Teleki Intézet, amely három tagintézetből állt: az Államtudományi Intézetből, az Erdélyi Tudományos Intézetből és a Magyar Történettudományi Intézetből. Ezek feladata a magyarság és a vele együtt élő népek múltjának és jelenének a kutatása volt, részben már az új békekötésre is készülve.

Az új intézetek és a szaporodó egyetemi tanszékek ellenére a dualizmus korára jellemző forráskiadási tevékenység – bizonyos szempontból „láz” – mérséklődött. A *Magyar Történelmi Emlékek* és a *Magyar Történelmi Tár* több mint kétszáz – színvonalát tekintve vegyes – kötetével a *Fontes* néven ismert sorozat szakszerűen szerkesztett negyven kötete állt szemben. Ezek kiadását a bécsi intézet szervezte és felügyelte. A *Magyar Történelmi Tár* és a *Magyar Történelmi Életrajzok* kiadása abbamaradt, és ez lett a sorsa a *Történeti Szemlének* is, amelybe 1926 és 1930 között sikertelenül próbáltak új életet lehelni. Az *Értekezések* 1932-ben indult újra, és 1941-ig, amikor megszűnt, nyolc kötete jelent meg, szemben az

1918 előtti negyvenhatal. 1924-től folyamatosan megjelent viszont a *Levéltári Közlemények*, valamint 1941 és 1949 között a Teleki Intézet kiadásában a *Revue d'Histoire Comparée*, amely az első idegen nyelven készült magyar történeti folyóirat volt.

A II. világháború utáni legnagyobb változás a Magyar Tudományos Akadémia intézeti hálózatának kiépülése és ezen belül a Teleki Intézet két tagintézetének a bázisán létrejött Történettudományi Intézet megszerveződése volt. Ez néhány év alatt a magyar történetírás központi intézményévé vált. A központi vagy meghatározó jelleg sok mindenben kifejeződött. Itt készültek a nagy összefoglalások, itt szerkesztették az újraindult *Értekezések* sorozatot, intézeti értesítőként itt adták ki 1958-tól a *Történelmi Szemle* című folyóiratot, 1964-től a *Világtörténetet* és 1979-től az első magyar nyelvű népszerűsítő történeti folyóiratot, a *Históriát*. Ugyancsak itt szerkesztették 1954-től az *Acta Historica* és a *Studia Historica*, valamint 1955-től az ötévente megjelenő *Études historiques* köteteit. A *Studia Historica*-ból 1989-ig közel kétszáz kötet jelent meg különböző világnyelveken. Nem mindig, de olykor ugyancsak itt szerkesztették az 1957-től megjelenő *Agrártörténeti Szemlét*, amelyet az MTA Gazdaságtörténeti Bizottsága felügyelt. A Történettudományi Intézet jelentősége kifejeződött abban is, hogy 1989-re munkatársaink létszáma száz fölé emelkedett, s közülük több mint hatvanan kutatói státuszban dolgoztak.

Más szempontból, de fontos intézmény volt az MSZMP KB Párttörténeti Intézete is, amely 1948-ban alakult Magyar Munkásmozgalmi Intézet néven. Itt készültek a munkásmozgalmak történeti kézikönyvek és összefoglalások, itt lektorálták a lektorálandó munkákat, és 1955-től itt adták ki a hazai és a nemzetközi munkásmozgalmak történetével foglalkozó *Párttörténeti Közleményeket*. Az intézetben 1989-ben százhuszonötten dolgoztak, de ebből csak huszonketten kutatói státuszban. A többiek az intézet keretében működő levéltár és könyvtár munkatársai voltak.

A Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum megmaradt, s a hat-nyolc fős „irodalmi részlegből” létrejött a Hadtörténeti Intézet, amely az 1980-as években tizenöt fő körüli kutatói létszámmal működött. A két külföldi történetkutató intézet viszont megszűnt, illetve leépült.

Az Országos Levéltár gyűjteményi állománya és munkatársainak a száma dinamikusan bővült. Az 1870-es évek végén még csak huszonketten dolgoztak az intézményben, 1989-ben viszont már kettőszáznolvan ketten. Ezen belül elsősorban a levéltárosok, a kiszolgálók és az irányítók aránya nőtt, a kutató történészeké viszont csökkent. Ezzel arányosan az intézmény történetírásán belüli jelentősége is mérséklődött. A *Levéltári Közlemények* mellett 1951-től kiadták viszont a kifejezetten módszertani jellegű *Levéltári Szemlét*.

A Magyar Történelmi Társulat jelentősége ugyancsak csökkent. A két világháború között – gondoljunk csak a *Magyar Művelődéstörténet* öt kötetére – a szervezet még érdemi kiadói tevékenységet fejtett ki. Az új helyzetben viszont tevékenysége egyre inkább kimerült a *Századok* kiadásában, valamint a több-kevesebb rendszerességgel tartott vándorgyűlések szervezésében.

A pesti, debreceni és szegedi egyetem történeti tanszékei kiegészültek a régi tanítóképző intézetek bázisán létrejött szegedi és egri, valamint pécsi tanárképző főiskolák történeti tanszékeivel, amelyekhez utóbb a nyíregyházi főiskola is csatlakozott, a pécsi pedig az 1980-as években egyetemi szintre emelkedett. Az egyetemek és a főiskolák történeti tanszékeinek tanári kara szakmai szempontból felhígult, de egy vagy több jelentős történészegyenység szinte mindegyik intézményben akadt. A legtöbb természetesen az ELTE-n, s legkevesebb a főiskolákon.

Az elmúlt húsz év legfontosabb változásának – a politikai és a szellemi élet egészéhez hasonlóan – a történetírásban is a pluralizmus kialakulása és ennek intézményesülése tekinthető. Szervezeti szinten és a folyóirat-struktúra terén ez egyaránt világosan látszik.

Ugyanakkor fontos felfigyelnünk arra, hogy a pluralizálódás nem 1989-ben vagy 1990-ben, hanem már az 1980-as évek közepén elkezdődött.

Intézményi szinten ennek több jele volt. Az elsők egyike a Magyarországi Kutató Csoport létrehozása 1985-ben az Országos Széchényi Könyvtáron belül azzal a céllal, hogy kezdje meg a határokon túli magyarság 1920 utáni történetével és jelenével való szisztematikus foglalkozást, illetve annak szervezését. Erre a megelőző évtizedekben kevés figyelem esett, sőt sokáig tabutémának számított.

Ugyanez volt a helyzet a magyarországi zsidóság, különösképpen a holokauszt történetével. E hiányosság leküzdése érdekében két új kezdeményezésre került sor. 1986-ban az MTA Történettudományi Intézetén belül a Soros Alapítvány támogatásával megalakult egy olyan kutatócsoport, amely Vörös Károly vezetésével a zsidóság történetével kezdett foglalkozni. Nem sokkal ezután, 1988. január 1-jén az ELTE Asszirológiai és Hebraisztikai Tanszéke – vagyis Komoróczy Géza – mellett létrejött egy ugyancsak kis létszámú Judaisztikai Kutatócsoport.

Harmadik új fejleményként az 1956-al kapcsolatos kutatások kezdetét említhetjük. Ennek gyökerei 1981-ig nyúlnak vissza, amikor Hegedűs B. András és Kozák Gyula elkezdték gyűjteni a túlélők visszaemlékezéseit. Ebből lett a *Budapest Oral History Archivum*. Hasonló céllal szerveződött meg az OSZK kebelén belül 1987-ben a *Történeti Interjúk Tára*, amely eleinte elsősorban ugyancsak az 1956-os forradalmárokkal, illetve azok családtagjaival készített interjúkat. Ezek mindegyikét részben vagy egészben a Soros Alapítvány finanszírozta.

Negyedikként a Magyar Történelmi Társulattal szemben megszerveződött Hajnal István Kör említhető, amely hivatalosan ugyan csak 1989-ben, az egyesületi törvény megalkotása után jött létre, viszont gyökerei visszanyúlnak az 1980-as évek közepéig. Első konferenciáját 1986-ban tartotta Salgótarjánban, a másodikat 1987-ben Gyulán. A szervezőkben hármasként célunk volt: a politikacentrikusnak és ezért elavultnak tartott hazai történetírás megújítása a társadalomtörténet meggyökereztetése és új módszereinek elterjesztése révén; a generációs megszerveződés szándéka az idősebbekkel szemben; és végül a legtágabb értelemben felfogott ellenzéki szellem a liberalizálódott, de csökkenő mértékben még mindig pártirányítás alatt álló akadémiai történetírás intézményeivel szemben. A kör tevékenységéről elsősorban éves gyakorisággal megrendezett konferenciáik és az ott elhangzott előadásokat tartalmazó kötetek tanúskodnak. 2009 végéig ezekből huszonegy jelent meg.

A folyóirat-struktúra pluralizálódása ugyancsak 1989 előtt kezdődött. Az 1980-as évek közepén történészhallgatók több új történeti periodika kiadását kezdeményezték. Ezek közül kettő bizonyult tartósnak: a szegedi *Aetas* és a pesti *Sic Itur ad Astra*. Az *Aetas* – 1973–1975-ös, elhalt kezdeményezések után – 1985-ben indult, azóta folyamatosan megjelenik, és diáklapból néhány év alatt országos jelentőségű történészlappá vált. Profilját eleinte a középkor iránti érdeklődés jellemezte, amit később más korok és különösen az elméleti és módszertani kérdések iránti figyelem egészített ki. A *Sic Itur ad Astra* 1987-ben indult pesti történészhallgatók lapjaként, és 1997–1998-tól eltekintve, amikor szünetelt, lényegében ma is így jelenik meg. Harmadikként a *Belvedere Meridionale* című lapot említem, amely 1989-ben indult szegedi főiskolások kiadványaként; ma is megjelenik, s diákoknak és kutató történészeknek egyaránt fórumot biztosít.

1989 után folytatódott a pluralizálódás folyamata. A Magyarországi Kutató Intézet és a Külügyi Intézet összehívásával az Antall-kormány 1990-ben létrehozta a Teleki László Intézetet. Ennek feladata részben kutatás, részben tanácsadás volt a külpolitika, regionális politika és kisebbségpolitika terén. Hasonló profillal, de kifejezetten a tanácsadás, illetve a politikai döntések szakmai megalapozása céljával jött létre 1998-ban az Európai Összehasonlí-

tó Kisebbségkutatások Közalapítvány, illetve Intézet. Ezt 2001-ben az MTA Kisebbségkutató Intézetének megszervezése követte, amely a magyar kisebbségek mellett romológiával is foglalkozik. Kis túlzással tehát azt mondhatjuk, hogy az új évezred hajnalán három magyar intézet is vizsgálta a magyar kisebbségek múltját és jelenét, illetve segítette a magyar kormányok ezzel kapcsolatos politikáját. E három intézmény közül a Teleki Intézet létszáma két tucat körül ingadozott, az EÖKK két-három fővel működött, az akadémiai intézet pedig 2001-ben tizenhét fővel indult, és 2009-ben harminchárom embert alkalmazott.

Az egyedi kiadványokat és a különböző könyvsorozatokat nem számítva folyóiratból ugyancsak három jelent meg ilyen tematikával. 1990-től a *Régió*, amelyhez a Teleki Intézet adta a hátteret; 1991-től a *Pro Minoritate*, amelyet a Fidesz működtetett; s végül 1999-től a *Kisebbségkutatás*, amelyet Cholnoky Győző jegyzett, és több szervezet – köztük a Magyarok Világszövetsége – finanszírozott. A helyzet az utóbbi években annyiban változott, hogy a Teleki Intézetet 2006-ban kormánydöntéssel felszámolták, és újjászervezték az 1990-ben megszüntetett Külügyi Intézetet.

A zsidó-, illetve holokauszt-kutatás számára ilyen erős intézményi háttér nem teremtődött. A két említett kezdeményezés egyikéből sem jött létre önálló intézet. 1990-ben megalakult viszont a Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ, amely dokumentumgyűjtéssel, kiállítások rendezésével és publikálással foglalkozott. Emellett 1994-ben megszervezték a Magyar Zsidó Levéltárat, amely az 1916-ban létesített Zsidó Múzeum Dohány utcai épületében kapott helyet. Az egyedi kiadványok mellett az intézmény 1997-ben megindította a *Magyar Zsidó Levéltári Füzetek* című sorozatát, amelyből azonban csak néhány szám jelent meg. Végül a Holokauszt Emlékközpont említhető, amely hosszas vajúdas után 2004-ben nyitotta meg kapuit a Páva utcában. Kiadványokkal igen, saját lappal viszont nem rendelkezik. Ezt a hiányt részben pótolják a MIOK (Magyar Izraeliták Országos Képviselése) már a rendszerváltás előtt is rendszeresen megjelenő évkönyvei, illetve az 1988 decemberében antológiaként indult, majd 1989-től évente kétszer, 1990-től évente négyszer megjelenő *Múlt és Jövő*.

Az 1956-tal foglalkozó kutatások gyorsabban és sikerebben intézményesültek. Az MTA-OSZK 1956-os Kutatóhely néven 1991-ben megszerveződött intézet tizennégy fővel látott munkához. Módosult szervezeti struktúrában és névvel ez a műhely azóta is működik. 2010. január 1-jén huszonegy főállású és három részfoglalkozású munkatárs tartozott a kötelékébe. Az '56-os Intézetnek folyóirata nincs, évkönyvekkel és egyedi kiadványokkal viszont rendszeresen jelentkeznek, és olykor konferenciákat is szervez.

A fentieknél jóval nagyobb létszámmal – *de jure* hetvennégy, *de facto* hatvankettő fővel – és jóval erősebb anyagi bázissal szerveződött meg 1997-ben a Történet Hivatal, amelynek jogutód intézménye, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 2009-ben kilencvennyolc főnek adott munkát. Igaz viszont, hogy ezek többsége levéltáros, s a kutatók száma nem több egy tucatnyinál. Az intézet évkönyvekkel és egyedi kiadványokkal vesz részt a tudományos életben.

A régi intézmények közül a Történettudományi Intézet lényegében változatlan szervezeti keretek között működik tovább. Létszáma 1989 és 2009 között száztizenkét főről mindössze száz főre csökkent. Utóbbiak közül hetven számított tudományos kutatónak. Tevékenységi köre viszont jelentősen összeszűkült. A régi kiadványok közül az *Acta Historica*, a *Studia Historica* és az *Études historiques* egyaránt megszűnt. Ez azt jelenti, hogy a magyar történetírás elveszítette hazai finanszírozású és előállítású, de a világ nagy könyvtárai által előfizetett idegen nyelvű fórumait. Megszűnt az *Értekezések* sorozat is, míg a *Történelmi Szemle* és a *Világtörténet* kisebb terjedelemben és némi akadozással, de továbbra is megjelenik. Legsúlyosabb helyzetben mindkét lap 1989 és 1995 között volt, azóta szilár-

dabb anyagi bázissal rendelkeznek. Zavartalanul megjelent és megjelenik viszont a *História*. Az új kezdeményezések közül feltétlenül megemlítendő a *Társadalom- és Művelődés-történeti Tanulmányok*, amelynek 1987 óta, amikor Glatz Ferenc megindította, negyvenkettő kötete jelent meg.

Érdemben nem változott a Hadtörténeti Intézet és Múzeum szervezete sem. A munkatársak létszáma 1989 és 2001 között száznegyvennégyről százra csökkent, majd 2010-re százhuszonkilencre emelkedett. A kutatók száma viszont alig változott: a korábbi mintegy tizenöt főről tizenkettő-tizenhárom főre csökkent.

A rendszerváltás jellegéből természetszerűleg adódott, hogy a Párttörténeti Intézet jóval nagyobb átalakuláson ment keresztül. A levéltári anyagok jó része a MOL kezelésébe került, s az Intézet 1990-ben Politikátörténeti Intézetté alakult át. A *Párttörténet Közlemények* már ezt megelőzően nevet változtatott. A folyóirat 1989-től *Múltunk* néven folytatódik. Bár a lap profilja megváltozott, s 1990-ben a világ proletárjait egyesülésre felszólító mondat is lekerült a címlapról, az évfolyamok sorszámozása folyamatos. Az intézet létszáma az 1989-es százhuszonöt főről 2010-re harmincöt főre csökkent, amelyből tizenketten voltak kutatói státuszban. A Politikátörténeti Intézethez szorosan kötődik a Napvilág Kiadó, amely történeti tárgyú munkákat is megjelentet.

A fentiekén túl az utóbbi években még két egyetemeken kívüli történeti intézet jött létre. 1999-ben a XX. Század Intézet és 2003-ban a Habsburg Történeti Intézet. Eltérően a korábbiaktól ezek egyike sem hagyományos értelemben vett kutatóintézet, hanem olyan néhány fős apparátussal működő keretintézmény, amely a költségvetésből rendelkezésére bocsátott összegekből ösztöndíjakat adományoz, kutatásokat támogat, konferenciákat szervez és könyveket ad ki. Az utóbbiakon belül különösen fontosnak tartható a Habsburg Intézet angol nyelvű könyvsorozata, amelynek 2009-ben jelent meg a tizedik kötete.

A Magyar Történelmi Társulat továbbra is kiadja a *Századokat*, s nagyjából a rendszerváltás előtt kialakult keretek között folytatja munkáját. Kosáry Domokos elnökkel együttműködve 1999 után, amikor főtitkárrá választottak, törekedtünk a társulat tevékenységének fellendítésére. Szegeden, Székesfehérvárott, Pécsen, Debrecenben és Gyöngyösön megrendezett konferenciáinkkal és havi rendszerességgel jelentkező akadémiai vitaestjeinkkel ez sikerült is egy ideig, ám 2003-ra a kezdeti lendület lefékeződött; a rendezvényeink iránti érdeklődés jól érzékelhetően csökkent. 2007-ben, amikor megváltam ettől a poszttól, a szervezet ennek ellenére több mint ezerötyszáz fős fizető tagsággal rendelkezett, s amennyire tudom, ez még ma is megvan.

A történeti tanszékek száma az egyetemek és a főiskolák számának növekedésével párhuzamosan tovább nőtt; az itt oktató tanárok munkájának színvonala viszont több jel szerint csökkent. Kisebb-nagyobb mértékben szinte minden intézményben oktatnak jelentős tanáregyenységek és formátumos kutatók, ám a többséget mindenhol a középszer és a kontraszelektív selejt alkotja. Ez nyilvánvalóan régen is így volt, s ma is így van a világ legtöbb egyetemén, csupán az arányok mások. A Marczali Henrikek, Szekfű Gyulák, Szabó Istvánok és Ránki Györgyök mintha kevesebben lennének, a Kerékgyártó Árpádok, Csuday Jenők, Andics Erzsébetek és Kis Aladárok pedig többen.

Szervezeti, intézményes szinten három pozitív fejlemény volt érzékelhető az egyetemi szférában. Az egyik az 1994-ben létrejött CEU, amelyik éppen úgy működik, mint a Lajtán túli világ egyetemei. A könyvtára is olyan, a képzési rendszere is és az atmoszférája is. Ez azonban, és lehet, hogy ez a magyarázat, nem magyar egyetem, csak éppen Budapesten működik. Kisebb jelentőségű, de ugyancsak fontos az ELTE Történeti Intézetén belül létrejött *Atelier*, amely Granasztói György, Benda Gyula és mások közreműködésével az elmúlt években nagyon sok diákot ismertetett meg a modern francia történetírás eredményeivel,

módszereivel, és ugyanakkor több olyan fontos kötet kiadását szervezte és finanszírozta, amelyek révén a csak magyarul olvasó diákok is közelebb kerülhetnek ezekhez az iskolákhoz, illetve azok gondolataihoz, szempontjaihoz. A *Napvilág* és különösen az *Osiris Kiadó* több történeti sorozata mellett ezek a magyar *L'Harmattan* kiadásában megjelent fordítások is érdemben elősegítik a magyar történetírás megújulását. A harmadik példásnak tartható egyetemi szerveződés a szegedi *Középkorász Műhely*, amelyet Kristó Gyula, Makk Ferenc és több más társuk hozott létre 1992-ben. A műhely 1993-ban beindította a medievisztika szakképzést, 1994-ben a doktori képzést, s eközben jelentős publikációs tevékenységet is kifejtett. Sorozataik közül említhető a *Szegedi Középkor-történeti Könyvtár*, az *Anjou-kori oklevéltár* és több más egyedi kiadvány.

A folyóirat-struktúrában ugyancsak további változások következtek be 1989 után. A *Hisztória* mellett 1989-től rendszeresen, egyre nagyobb terjedelemben és egyre igényesebb külsővel jelenik meg egy másik ismeretterjesztő folyóirat: a *Rubicon*. Példányszáma igen jelentős, számonként tíz-tizenöt, sőt nem ritkán húszezer fölötti, s ezért alig túlértékelhető kapocs a szakma és a szakma eredményei, vitái iránt érdeklődők között. 2000-től jelenik meg a *Korall*, amely a Hajnal István Kör és az *Atelier* szellemiségét, pontosabban az 1970-es évektől kialakult „új történetírás” újításait próbálja képviselni. Az elmúlt tíz évben harmincnyolc száma jelent meg, nagyon sok érdekes és színvonalas írással, de, gondolom, néhány 100-nál nem nagyobb példányszámban. (Ez nem rendkívüli: 1929 és 1933 között az *Annales* példányszámát is le kellett csökkenteni 1300-ról 800-ra, és az előfizetők száma 1935 körül nem érte el a háromszázat.)

Az új történeti folyóiratok közül feltétlenül megemlítendő még a *Klió* és a *FONS*. Az előbbi, amely 1992 óta jelenik meg, külföldi cikkeket és ismertetések közlő magyar fordításban. Előbb Nyíregyházán szerkesztették, újabban Debrecenben adják ki. Reprezentatív jellegűnek s ezáltal referenciaértékűnek sajnos nem igen nevezhető. Az Országos Levéltárhoz kötődő *FONS*, amely a segédtudományok fóruma, és emellett forrásokat közlő, 1994 óta jelenik meg. A Tatabányán kiadott *Limes* 1988-ban indult természettudományos antológiaként. Az 1990-es évek közepétől szerkesztői egyre gyakrabban vállalkoznak tematikus történelmi számok összeállítására. Ezeknek köszönhetően az átlagos megyei folyóiratoknál a lap nagyobb figyelmet váltott ki, de országos jelentőségűnek talán még nem nevezhető. Lényegében ugyanez mondható el az 1937-től megjelenő, tehát nagyobb hagyománnyal rendelkező *Soproni Szemlé*ről.

2009 elejétől jelenik meg a *Nagy Magyarország* és a *Trianoni Szemle*, amelyeknek eddig hat, illetve öt számát vehették kézbe az érdeklődők. Mindkét orgánus az ismeretterjesztő lapokra jellemző képi megjelenést és oldott formát párosítja nacionalista és jobboldali radikális ideológiával, illetve identitáspolitikai célokkal. Végül a *BUKSZ* nevét említem, amely 1989-ben indult azzal a céllal, hogy a *New York Review of Books* mintájára a társadalomtudományok s ezen belül a történetírás termékeit szemlélje.

Az említetteken kívül természetesen se szeri, se száma azoknak a folyóiratoknak, amelyekben történeti tárgyú tanulmányok, esszék és cikkek is megjelennek. Ilyen a *Beszélő*, a *Kommentár*, a *Magyar Szemle*, a *Magyar Tudomány*, a *Valóság*, a *Világosság* és még jó néhány.

A diagnózis felállítása után néhány vitára alkalmat adó kérdés felvetésével szeretném folytatni és egyben befejezni előadásomat. Ezek döntően a mára kialakult intézményi és folyóirat-struktúra mennyiségi mutatóira vonatkoznak.

Kell-e nekünk és jó-e nekünk, hogy több mint hetven egyetemünk és főiskolánk van, s hogy ezek közül legalább kéttucatban történelemoktatás is folyik? Másokkal együtt én is úgy gondolom, hogy nem feltétlenül. Ehhez sem színvonalas tanári gárdánk, sem elfogad-

ható könyvtáraink nincsenek. És mostantól – részben a korosztály létszámának csökkenése, részben a korábban fel nem vettek sikeres diplomaszerezési inváziójának a befejeződése miatt – diákjaink sem lesznek kellő számban és értelmi színvonalon. Ezért az egész felsőoktatás s ezen belül a történelemoktatás struktúrája és tartalma is újragondolásra vár. Ha továbbra is a korosztály fele vesz részt a felsőoktatásban, ami világtendencia, akkor a kézenfekvő feladatok nézetem szerint a következők lehetnének: a BA szint *basic* szintű társadalomtudományosítása erős nyelvi képzéssel, az MA szint szakszerűvé tétele s az 1993-ban, tehát Bolognától függetlenül bevezetett PhD szint komolyabban vétele tutoriális jellegű képzési formákra alapítva. Mindebben természetesen semmi újdonság nincs. Ott, ahol a felsőoktatás irányítói és működtetői számára fontos a hatékonyság és a színvonal, ezt eddig is így csinálták. Az angolszász egyetemeken évtizedek óta, másutt azóta, hogy bevezették ezt a rendszert. És persze el kellene döntenie azt is, hogy egy ekkora országban, mint a miénk, az egyes szinteket hány helyen érdemes, lehetséges és kifizetődő fenntartani.

És a felsőoktatástól lényegében független intézetekből vajon tényleg szükség van ennyire? Mondjuk, három kisebbségkutató intézetre, amelyekből ma már csak kettő van, és több 20. századi magyar történelemmel foglalkozóra? Ezek egy része köztudottan politikai irányzathoz, illetve ideológiához kötődve jött létre, s részben ma is aszerint működik. E logika szerint azonban még legalább két ilyen intézetet sürgősen létre kellene hozni: egy olyat, amely a többinél jobbik, és egy olyat, amely a többihez képest más.

Történeti folyóiratainkkal ugyanez a helyzet. Bár sokan műveljük a szakmát, annyian nem vagyunk, hogy két – sőt most már talán négy – ismeretterjesztő folyóiratot, több mint tucatnyi szakfolyóiratot és több mint félszáz egyetemi-főiskolai aktát, intézeti és múzeumi évkönyvet színvonalas írásokkal megtöltsünk. Így aztán megtöltjük őket közepesekkel, rosszakkal és érdektelennel, illetve ismétlésekkel. Évekig ültem a Nemzeti Kulturális Alap könyv- és folyóirat bizottságában, és évek óta látom az akadémiai könyv- és folyóirat-támogatások folyósítását is, úgyhogy van fogalmam arról, hogy ez mibe kerül az adófizetőknek, és hogy a folyóiratok – minőségüktől függetlenül – hogyan és milyen eszközökkel küzdenek a túlélésért. Ennél nagyobb bajnak csak az tűnik, hogy egyetlen olyan sincs közöttük, amely reprezentatívnak lenne tekinthető, és betöltené azt az orientációs szerepet, amelyet a *Historische Zeitschrift*, a *Revue historique* vagy az *American Historical Review*, amelyek kétharmada számról-számról ismertetés és információ. Erre leginkább nyilvánvalóan a *Századok* lenne hivatott, amely 1945-ig nagyjából ilyen is volt, az utóbbi években azonban ezt a jellegét teljes mértékben elvesztette. Egyrészt alig közöl ismertetést, másrészt, amit közöl, az nem a magyar történetírás eredményeiről, hanem valami egész másról szól. Készülve erre az előadásra átnéztem a *Századok* utolsó húsz évfolyamát abból a szempontból, hogy kit és milyen mértékben recenzáltak. Az eredmény – több szerzős kiadvány illetve tanulmány esetén arányosan megosztva a pontokat – a következő: első és második helyezett holtversenyben Kristó Gyula és Tilkovszky Lóránt 8 ponttal – 1 pont egy önálló ismertetésnek felel meg –; harmadik helyezett Krausz Tamás 7,5 ponttal; negyedik helyezett Herman Róbert 7 ponttal; ötödik és hatodik helyezett holtversenyben Makk Ferenc és Tóth István György 6,83 ponttal. (Kövér Györgynek és Gyurgyák Jánosnak, hogy jelenlétüket említsek, ebbe a mintába nem sikerült bekerülniük, Gyáni Gábornak viszont 1 egész, Ormos Máriának pedig 0,9 ponttal igen.)

Ez az eredmény annyira meglepett, hogy néhány másik orgánomot is átnéztem. A *BUKSZ*-nál, amely elvileg szintén törekedhetne reprezentativitásra, a következő eredmény jött ki: első Engel Pál 5,25 ponttal, második, Komoróczy Géza 4,42 ponttal, harmadik Szűcs Jenő 4,22 ponttal, negyedik Litván György 3,75 ponttal és ötödik Szakály Ferenc 3,59 ponttal. (Gyáni Gábor itt viszonylag jó, 2,75 pontos eredményt ért el, ami a 7. helynek felel

meg. Gyurgyák János viszont csak 0,58-at, Kövér és Ormos pedig 0-t. A *Századok* listavezetői közül Tilkovszky és Krausz ugyancsak nem érte el a *BUKSZ* ingerküszöbét, míg Kristó Gyula 0,45 százados eredménnyel a „futottak még” kategóriába került.)

Az *Aetas* rangsora sem érdektelen. Itt ismét Kristó Gyula áll az élen 6,2 ponttal, öt követi Miskolczi Ambrus 3,7 ponttal, majd a harmadik helyen Für Lajos 3,17 ponttal, és a negyedik-ötödik helyen holtversenyben Font Márta és Tóth Ferenc 3-3 ponttal. Itt Ormos, Gyáni és Gyurgyák egyaránt említődik legalább egyszer, Kövér György súlyozott eredménye pedig 1,17 pont.

Végül nézzük a 20. századra szakosodott *Múltunkat*. Itt Krausz Tamás vezeti a rangsort 6,83 ponttal, a második helyen öt követi Gergely Jenő 5,32 ponttal, a harmadik és negyedik helyen holtversenyben Ripp Zoltán és e sorok szerzője 5-5 ponttal, és végül az ötödik helyen Feitl István 4,46 ponttal.

Mit tükröznek ezek a rangsorok? Úgy gondolom, lényegében két dolgot. Egyrészt az egyes lapok szerkesztőinek eltérő személyi relációit, másrészt az egyes szerzők öndokumentációs potenciálját és akaratát. Mindezek tükrében nemcsak a folyóiratok és az egyéb, senki által sem olvasott kiadványok számának csökkentését lehetne megfontolás tárgyává tenni, hanem egy olyan központi orgánus létrehozását is, mint amilyenek az említett külföldi lapok, és amilyen a *Századok* is volt közel egy évszázadon át.

Szakmánk fontos feladatának gondolom az egyre szaporodó és láthatóan egyre befolyásosabb propagandakiadványok tudománytalanságainak és néhány tévécsatorna történeti mezbe öltöztetett indoktrinációs propagandájának a következetes cáfolatát, illetve ellensúlyozását is. Erre persze a szakfolyóiratok csak korlátozott mértékben alkalmasak. Ez az ismeretterjesztő folyóiratok és még inkább a tévécsatornák, esetleg egy magyar *history channel* feladata lehetne. Arra, hogy ezt hogyan kellene csinálni, ugyancsak a francia történészek és tévécsatornák szolgáltatnak példát, az 1970-es évektől kezdve lényegében napjainkig. A csatorna létrejöttét két tényező akadályozza: sok pénzbe kerül, és nem jár közvetlen politikai haszonnal.

Szintén hasznos lenne egy magyar történészek által előállított angol nyelvű történész szakfolyóirat is. Ennek hiányát sem a Habsburg Intézet, sem a Király Béla-féle *Atlantic Research and Publication Ltd.* által biztosított angol nyelvű publikációs lehetőségek, sem a magyar történészek örvendetesen szaporodó külföldi kapcsolatai nem pótolják. Egy-két évvel ezelőtt egy ilyen terv felmerült, ám az ismert gazdasági körülmények miatt gyorsan hamvába holt.

GYÁNI GÁBOR

A hazai történetírás nemzetközi beágyazottsága

Egykor és most

Az írás címe többféle értelmet rejt magában egyidejűleg, ilyenformán adott a téma sokrétű megközelítésének a lehetősége is. Egy tudományos diszciplína „nemzetközi beágyazottsága” éppúgy vonatkozhat ugyanis a kutatók külföldi kapcsolataira, mint a tudományos gyakorlat tartalmi kozmopolitizmusára. Látszólag közel esnek egymáshoz, az őket összefűző kötélekek azonban nem eltérhetetlenek. Hajnal István társadalomtörténészként a legkevésbé sem tekinthető provinciális historiográfiai jelenségnek, szigorúan csak a nemzeti paradigmába bezárkózó historikusnak;¹ ennek ellenére nemigen nyílt módja arra, hogy élénk nemzetközi kapcsolatokat ápolhasson. Úgy vált Hajnal a nemzetközi középkori írástörténet-írás nemzetközileg elismert kutatójává, aki zömmel francia archívumokból származó okleveleket hasznosított ennek során, hogy sohasem tette be a lábát például Franciaországba, és csupán levelezés útján tartott fenn kapcsolatokat külföldi kollegáival. Ő maga így számolt be erről az ötvenes évek elején egy Révai Józsefhez írt levelében, amelyben anyagi támogatást kért a kutatásaihoz, mivel abban az időben egzisztenciálisan teljesen lehetetlen helyzetbe került: „Már 1921-ben megjelent írásomban felvettem ezt az elméletet [hogy a folyóírás az egyetemeken alakult ki, mert ott oktatták]. Alig van ország Európában, ahol a folyóiratok meg ne emlékeztek volna róla. De olyan újszerű gondolat, hogy tartózkodással, kritikával. 1945-ben egy német szakkönyv cáfolta elméletemet. 1947-ben egy párizsi kongresszuson a legjobb paleográfusok vonták kétségbe. A következő évben a legfőbb francia [szakértő] Pesten is járt, s itt a mi köreink előtt nyíltan hangoztatta, hogy nem valószínű és sohasem lesz bizonyítható az írásoktatás ténye a középkori egyetemeken. Itthon a mi legjobb szakemberünk, bold. Szentpétery egyetemi előadásain is cáfolta elméletemet. Nagy nehéz körülmények között dolgoztam hát éveken át, éjjel-nappal tudós reputációm megvédésére. Hogy oklevél-mikrofilmekhez jussak, kutatásaim egy-egy szakaszáról tájékoztatókat küldtem külföldi levéltárakhoz. Némi vonakodás után, tájékoztatóm hatására, szívesen küldtek mikrofilmeket, ingyen; a párizsi Archives de France magában többszázat kieszközölt számomra könyvkölcsönzők és Akadémiák útján.

1950 végén megkértem a párizsi Archivist, küldje át tájékoztatómat a francia szocialistáknak, akik ellenem nyilatkoztak. Irataimát úgy látszik körözték, mert csak ez év elején érkezett válasz a Sorbonne paleográfia professzorától, mások megbízásából is. A válasz nyíltan és határozottan elismerte, hogy igazam van: Sikerült tökéletesen bebizonyítanom az

¹ A témáról írt fő műve, jellemző módon, elsőként franciául jelent meg. Felettébb jellemző továbbá, hogy a munka itthon, Budapesten látott napvilágot s nem Párizsban. Nemrég jelent meg csupán a könyv magyar nyelven (fordításban, mert az eredeti magyar nyelvű kézirat, ha létezett egyáltalán, nem került elő). Hajnal István: *Írásoktatás a középkori egyetemeken*. Budapest, 2008.

írásoktatás tényét a középkori egyetemeken. Sőt, felajánlották, hogy tájékoztatásomat cikk-sorozatban publikálják a szakfolyóiratokban.”²

Személyes példával egészítve ki az előbb mondottakat: pályám hosszúra nyúlt kezdetén is foglalkoztam már a kurrens nemzetközi historiográfiai áramlatokkal,³ jóllehet harmincnégy éves koromban nyertem először ösztöndíjat, mellyel külföldre (nyugatra, pontosabban az Egyesült Államokba) utazhattam hosszabb időre. S addig természetesen egyetlen külföldi historikust sem ismertem személyesen.

Ez a helyzet sokunk számára ismert, olyanok számára, akik az idősebb nemzedékekhez tartozunk; s még több (keserű) tapasztalata lehetett arról azoknak, akik szakmai életútja az 1940-es évek vége és az 1980-as évek közé esett. Ekkor is akadtak azonban hazánkban történészek, akik valamennyire megmártóztak a nemzetközi tudományos diskurzusban, jobb esetben személyesen is részt vettek a kozmopolita történész világban. Az előbbieik száma volt a nagyobb, az utóbbiak köre azonban a hatvanas–hetvenes, talán még a nyolcvanas években is meglehetősen csekélynek volt mondható.

A tudomány „nemzetközi beágyazottságaként” aposztrofált állapot további lehetséges értelme arra vonatkozik, hogy mennyire ismerik, mennyire használják a magyar történészek munkáit a nemzetközi diskurzusban. Ezt a külföldi és természetesen a világnyelveken hozzáférhető publikációk, nem utolsósorban a nemzetközi citációs indexek paramétereivel lehet (lehetne) felmérni. Nem áll azonban rendelkezésünkre erre nézve megbízható tudás, s így nehéz megvonni a mérleget abban a tekintetben, hogy akár a közeli múlt, akár a jelen viszonyai között milyen hatása volt és lehet a magyar történészeknek a nagyvilágban. Az, amit erről egyáltalán elmondhatunk, hézagos ismereteken és impresszionisztikus benyomásokon alapul tehát. Saját *benyomásom szerint* a magyar történészek a kelleténél, pontosabban, az elvárhatónál kevésbé képviseltetik magukat a jelenbeli nemzetközi tudományos-ságban. Ausztriába vagy Szlovákiába járni konferenciákra, majd ott publikálni konferenciakiadványokban vagy folyóiratokban még nem jelent tényleges nemzetközi beágyazottságot. Ami valóban számít, az rendszerint az angol nyelvű és különösen a jegyzett folyóiratokban, tanulmánykötetekben történő publikálás, s mindenekelőtt a könyvvel vagy könyvekkel való jelentkezés a nemzetközi szintéren. Ennek alapján bátorkodtam kijelenteni néhány éve, hogy a magyar holokauszt-történészek bántóan hiányoznak a nemzetközi történész diskurzusokból; nem jelennek meg ugyanis írásaik mérvadó helyeken és a kívánatos módon, és ami ennél is fontosabb: nem idézik őket, nem tartják számon a teljesítményüket. Jóllehet a holokauszt immáron teljesen nemzetközi, transznacionális téma lett az utóbbi évtizedek során. A magyar zsidó genocídiumot kutató historikusok ez okból is az átlagosnál mindenképpen nagyobb lehetőséghez jutnak (juthatnának), hogy áttörjék a provinciális nemzeti historiográfia igencsak szűk határait.⁴ A probléma illetően felvetése nyomán rögvest kibontakozó vita a kérdés higgadt és tárgyyszerű megvitatása helyett⁵ a személyes sértegetések és

² „...ne deklaráljanak mesterségesen ellenfélnek...” Hajnal István levelezéséből halála 50. évfordulója alkalmából. Közzéteszi és bev. Gyáni Gábor. Korall, 24–25. 7. évf. (2006) 17. A levél kelte: 1952. aug. 16. Talán mondani sem kell, Hajnal kérése pusztába kiáltott szó volt, és levele megválaszolatlanul maradt.

³ Gyáni Gábor: *A várostörténetírás új irányzata. A New Urban History*. Történelmi Szemle, 21. évf. (1978) 3–4. sz. 588–601.; uő.: *Egy új történelmi forrás: az adatbank*. Történelmi Szemle, 24. évf. (1981) 1. sz. 94–100.

⁴ Gyáni Gábor: *Helyünk a holokauszt történetírásában*. Kommentár, 3. évf. (2008) 3. sz. 13–23.

⁵ Erre is akadt egyetlen példa: Pók Attila: *Én, mi és ti – a magyarországi holokauszt kutatásról*. Kommentár, 3. évf. (2008) 5. sz. 84–88.

vagdalozások irányában mélyült el,⁶ ami a legkevésbé sem vitt közel a dolog érdemi megvitatásához. Ráadásul vitapartnereimnek nem az volt a célja, hogy meggyőzően bizonyítsák ténybeli megállapításom ellenkezőjét, azt tehát, hogy a magyar holokauszt-történetészek megfelelő súllyal vagy egyáltalán jelen lennének a nemzetközi holokauszt-diskurzusban. Írásom publikálását követően jelent meg idehaza magyar nyelven Dan Michman izraeli holokausztkutató, a Yad Vashem vezető történésze tollából az a tanulmánykötet, amelynek historiográfiai fejezetei igazolták álláspontomat: *egyetlen magyar történész munkájára sem történik ugyanis ezekben hivatkozás*, holott irdatlanul nagy szakirodalmat tekint át bennük a szerző.⁷

Visszatérve a nemzetközi beágyazottság személyi kérdéséhez, úgy tűnik, manapság egyedül az individuális eljárások célravezetőek. 1989 előtt Európa keleti felén a keleti blokk történészei közötti, valamint a keleti és nyugati tudományos kapcsolatok terén egyaránt főként a hivatalos csatornákon keresztül bonyolított kommunikáció volt a jellemző. Az ilyen bilaterális konferenciáknak azonban mára (valójában már jó húsz éve) befellegzett. Ha létezik egyáltalán ma ilyen, az igen sajátos körülményeknek köszönhető csupán. Ilyen körülmény, hogy a kelet- és közép-európai szomszéd országok között fel-fellángoló, a közös történeti múltat illető súlyos nézeteltérés arra késztet, hogy egymás közti megbeszéléseken próbálják megbeszélni a vitás kérdéseket. Ez okból rendeznek időnként magyar–szlovák, magyar–román, magyar–horvát vagy terveznek rendezni magyar–szerb történetstanácskozást. Ez az intézmény egyébként, mondhatni, halott.

Akkor tarthat valaki napjainkban nemzetközi konferencián előadást, akkor publikálhat idegen nyelven külföldön, ha ő maga ezt valamiképpen kiügyeskedti. E gyakorlat mai mérvadó formája a nemzetközi kutatási projektekbe történő aktív bekapcsolódás, amelynek az *European Science Foundation* az egyik legismertebb, igencsak közkeletű intézményes finanszírozási kerete. Az *ESF Pool of Reviewers* tagjaként az utóbbi néhány évben szerzett tapasztalataim alapján nekem úgy tetszik, magyar történészeknek ma szinte semmi esélye sem nyílik arra, hogy vezető kutatóként pályázatot nyerjen az ESF-nél; az is ritka, ha *bedolgozó* kutatóként részt vehet valamelyik nagyszabású nemzetközi projektben. Az utóbbira elszórtan akad azért példa: Trencsényi Balázs nevét láttam visszaköszönni nemrégiben egy ilyen pályázat anyagában, Pók Attila pedig kutatóként vett részt a Stefan Berger által vezetett, a *European Science Foundation* által 2003 és 2008 között finanszírozott, *Representations of the Past: The Writing of National Histories in Nineteenth and Twentieth Century Europe* című nemzetközi kutatásban.⁸

Magyarország, úgy tűnik, nem készült fel ez ideig megfelelő módon a nemzetközi kutatási projektek megpályázására; a magyar egyetemek és különösen az akadémia (kivált az akadémia humán- és társadalomtudományi intézetei) máig nincsenek birtokában annak a szakértelemnek, amely pedig elengedhetetlen ilyen pályázatok benyújtásához. A történet-

⁶ Mindenekelőtt Karsai László: *A magyar holokauszt-történetírásról*. Kommentár, 3. évf. (2008) 6. sz. 91–104. Továbbá: Frojimovics Kinga: *Helyünk a holokauszt történetírásában a jeruzsálemi Yad Vashemből nézve*. Kommentár, 3. évf. (2008) 6. sz. 113–116.

⁷ Michman, Dan: *A holokauszt kutatása. Kutatástörténet madártávlatból*, továbbá: *Egy téma több szövegben. Nyelv és kultúra szerepe a holokauszt kutatásban*. In: uő.: *Holokauszt és történetírás*. Budapest, 2008. 291–332.

⁸ A Stefan Berger-féle projekthez lásd: <http://www.uni-leipzig.de/zhsef>, továbbá Berger, Stefan – Eriksonas, Lina – Mycock, Andrew (eds.): *Narrating the Nation. Representations in History, Media and the Arts*. New York, 2008.; Berger, Stefan: *On the Role of Myths and History in the Construction of National Identity in Modern Europe*. *European History Quarterly*, vol. 39. (2009) no. 3. 490–502.

szek különösen messze állnak attól, hogy eredményesen pályázhassanak a nemzetközi kutatásfinanszírozó szervezetekhez támogatás elnyerése érdekében. Ennek nemcsak a pályázóképességet illető inkompetencia, hanem az is az oka, hogy a nálunk máig mérvadó tudományos szemléletmód (vagy világkép) nem is ösztönöz nemzetközi tudományos együttműködésre. Erről az utóbbiról szólnék ezúttal hosszabban.

A történetírás, számos más humaniórához hasonlóan, eredendően nemzeti tudomány, amely tárgyi referenciáját és a közönségét illetően egyaránt a nemzeti paradigma letéteményese. Ez a helyzet sokat veszített újabban korábbi jelentőségéből, és nem olyasmi, ami teljesen magától értetődő dolog lenne. A változás abból fakad, hogy a nemzetállam hanyatlásával a nemzeti paradigma mint szellemi iránytű és szemléleti keret nem élvez többé abszolút tekintélyt, és jócskán veszített a vonzerejéből; ezzel együtt a történetírás is mindinkább nemzetközivé válik. A folyamat nem egyformán érinti (vagy sújtja) szakmánk egészét. A struktúratörténet és egyáltalán: minden, ami nem kifejezetten államtörténet-írás, hosszabb idő óta az átlagost meghaladó nyitottságot mutat, kell, hogy mutasson a nemzetközi tudományos diskurzus iránt, szemben a történetírás megannyi hagyományos művelési módjával. Az előbbi területen keletkező tudás létre sem jöhetne a nemzetközi beágyazottság szemléleti és egyéb feltételeinek a hiánya esetén. Továbbá: ami tudás itt keletkezik, az könnyen és jól kommunikálható a nemzetközi tudományos közegben.

Amikor azt állítjuk, hogy a magyar történetírás *nem korábbi önmagához, hanem a globalizálódó tudományos élet lehetőségeihez képest* alulteljesít a nemzetközi tudományosságban való részvételt illetően, akkor érdemes endogén okok után is kutatnunk. A helyzet részben arra vezethető vissza, hogy komoly hiány mutatkozik idehaza a nemzetközi beágyazottság szempontjából előnnyel járó tudományos kompetenciákban. Amikor magyar történész 1989-et megelőzően számottevő nemzetközi beágyazottságot tudott a maga számára elérni, ez történetesen Ránki György és Berend T. Iván esete a hetvenes és nyolcvanas évtizedekben, a gazdaságtörténet, tehát egyfajta struktúratörténet szolgált ehhez kívánatos alap gyanánt.⁹ Nem volt, nincs ez nagyon másként a nagy történetírásokkal rendelkező, egyúttal világnyelveket képviselő országok tudósai esetében sem.

Tartalmi téren sem merő véletlen, hogy ki mivel válhatott akkoron nemzetközileg beágyazottá. Az előbb említett gazdaságtörténészek, ha nem is a pályájuk legelejétől, viszonylag korán alkalmazni kezdték kutatásaikban a nemzetközi diskurzus fogalmi eszköztárát, ami akkortájt, valljuk be, inkább kivétel, mint szabály volt Magyarországon. A hatvanas években a növekedésemélet, a modernizációelmélet, a hetvenes években a centrum-periféria elmélet stb. szellemében foglalkoztak tehát a magyar, majd a tágabb európai interregionális múlttal. Ehhez jött még a komparáció, amely eleve nemzetközivé avatta saját vizsgált témáikat. Mindezek ma is elengedhetetlen kellékei a nemzetközi beágyazottságnak.¹⁰

Más történészeknek is sikerült akkoriban „nemzetközivé válniuk”, feltéve, ha a megfelelő témával megfelelő módon foglalkoztak. Kitűnő példa erre, ha ez alkalommal a társadalomtudományos történetírás területére „rándulunk ki”, az, ami a történeti demográfiában

⁹ Vö.: Gyáni Gábor: *Történetíró a diktatúra korában. Ránki György élete és munkássága*. In: Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla (szerk.): *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Budapest, 2009. 539–551.

¹⁰ Néhány példa az akkori ezt illető munkáikból: Berend T. Iván – Ránki György: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században*. Budapest, 1969.; uő.: *The European Periphery and Industrialization 1780–1914*. Budapest, 1982.; uő.: *Európa gazdasága a 19. században 1780–1914*. Budapest, 1987.

történt. Andorka Rudolf és nyomában még néhányan azért tudtak viszonylag korán bekapcsolódni a röviden *Cambridge Group*nak nevezett csoport által szervezett és inonált nemzetközi történész diskurzusba (együttműködésbe), mert a családrekonstrukció (*family reconstitution*) akkoriban divatos témájával foglalkoztak; ráadásul oly módon tették ezt, hogy a külföldi kutatókéval könnyen összehasonlítható magyar esettanulmányokat készítettek, amelyek rangos nemzetközi tanulmánykötetekben láttak végül napvilágot. Így adta elő Andorka egy, nem sokkal a halála előtt készült szakmai interjújában „nemzetközi beágyazottságának” tanulságos történetét: „Felismertem azt, ami egyébként mindenki számára nyilvánvaló, hogy társadalomtudósként, kutatóként nem maradhatok elszigetelten a nemzetközi irodalomtól. Egyik első külföldi publikációm szintén a történeti demográfiahoz kapcsolódott. Itthon írtam egy tanulmányt az ormánsági egykéről, ami a »Demográfia« című folyóiratban jelent meg először, ezt lefordítottam franciára, és elküldtem Louis Henrynek, a francia történeti demográfia egyik legnevesebb képviselőjének. Legnagyobb meglepetésemre a cikk pár hónap múlva megjelent a »Population«-ban.” Majd, folytatja, hasonló módon került be a szociológia területén is a nemzetközi véráramba: „A nemzetközi címjegyzékekből kiválasztottam húsz-harminc külföldi szociológusnak a címét, akiről tudtam, hogy foglalkoznak a társadalmi mobilitással, és elküldtem nekik egy-egy példányt a különnyomatokból [itthon angolul megjelent írásaiból]. Ennek eredményeként kaptam az első meghívást egy római konferenciára [...] és ettől fogva ezekre a konferenciákra mindig meghívtak, és a külföldi kollégák többnyire a pénzt is előteremtették ahhoz, hogy el tudjak utazni.”¹¹

Ha napjainkban továbbra is ugyancsak szűk körű hazánkban a történetírói kozmopolitizmus (hogy Thomas Bender, amerikai történész kifejezésével éljek ezúttal),¹² az főként annak tulajdonítható, hogy ma sem túl tág azon magyar történészek köre, akik meg akar-
nak és akik meg is tudnak felelni az e tekintetben felmerülő szakmai elvárásoknak.

El kell persze ismerni, hogy nem kizárólag csak sikertörténetekre akad példa abból az időből sem, amiről az előzőekben szóltunk, de számos feltűnő, egyúttal elgondolkodtató kudarc is akadt, ha annak tekintjük egyáltalán a nemzetközi beágyazottság részbeni vagy teljes elmaradását. Niederhauser Emil egyike volt akkoriban a világon azoknak, akik a legnagyobb szakmai hozzáértéssel művelték a kelet-európai összehasonlító történetírást a 19-20. század időhatárai között. Ehhez képest nem ő, hanem egy cseh történész, Miroslav Hroch lett a nacionalizmus történeti tipológiájának nemzetközileg legismertebb kidolgozója egy 1985-ben angolul is publikált mű nyomán.¹³ Eric Hobsbawm is úgy említi Hroch nevét nacionalizmustörténeti munkájában, mint aki „új korszakot nyitott a nemzeti felszabadító mozgalmak összetevőinek analízise terén”.¹⁴ Elsősorban az elméleti fogékonyság tette Hroch művét alkalmassá arra, hogy szerzője a legismertebb nacionalizmuskutatók közé emelkedhessen. Ami, úgy tűnik, a nemrég elhunyt kiváló magyar historikusból némiképpen hiányzott, jóllehet Niederhauser Emilnek is megjelent angolul (igaz, csak Budapesten és

¹¹ *Beszélgetés a 65 éves Andorka Rudolfal életéről és tudományos munkásságáról.* Az interjút Pozsgai Péter készítette. In: Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok.* Budapest, 2001. Az interjú egy későbbi szakaszán Andorka azt is elbeszéli, hogy mi módon került 1970-ben munkakapcsolatba az akkor még Peter Laslett által irányított *Cambridge Group* kutató csoporttal is.

¹² Bender, Thomas: *Historians, the Nation, and the Plenitude of Narratives.* In: uő. (ed.): *Rethinking American History in a Global Age.* Berkeley, 2002. 11.

¹³ Hroch, Miroslav: *Social Preconditions of National Revival in Europe.* Cambridge, 1965. A könyv a szerző két korábbi cseh nyelvű munkájának az összeolvasztásából született.

¹⁴ Hobsbawm, Eric J.: *A nacionalizmus kétszáz éve. Előadások.* Budapest, 1997. 10.

nem a cambridge-i egyetemi kiadónál) erről a tárgyról egy könyve még a nyolcvanas évek elején.¹⁵

Amikor az elsőként 1990-ben megjelent munkája Bevezetésében Hobsbawm rövid listát közölt a téma általa legfontosabbnak ítélt munkáiról, Hroch művével indítva a felsorolást, Szűcs Jenő Budapesten 1981-ben németül kiadott tanulmánykötetét, a *Nemzet és történelem* című munkát is szerepeltette a felsorolásban.¹⁶ Ez azonban mindenképpen kivételnek számít, jóllehet Szűcs nemzettel és nacionalizmussal kapcsolatos történetírói megállapításai teljes mértékben megfeleltek az akkori nemzetközi diskurzusnak, sőt olykor anticipálták a konstruktivista nemzetfelfogás számos későbbi fejleményét; a magyar historikus ugyanis, mondhatni, megelőzte a korát.¹⁷ S vajon miért nem része Szűcs szinte mind a mai napig a nemzetközi nemzet- és nacionalizmustörténeti diskurzusnak? Ennek bizonyosan a megfelelő kommunikáció hiánya lehet a döntő oka: a magyaron kívül egyedül németül vált hozzáférhetővé Szűcs néhány írása, azok is hazai kiadásban jelentek meg, és mindmáig nem érhető el angol nyelven a magyar historikus egyetlen jelentős idevonatkozó munkája sem.

Eddig kizárólag olyan történészekről esett szó, akik nincsenek már közöttünk, tudományos munkásságuk pedig évtizedekkel ezelőtti állapotokra vet fényt. S mi a helyzet napjainkban? Mint korábban említettem, a magyar történetírás nemzetközi beágyazottsága a külső feltételek utóbbi egy-két évtizedben bekövetkezett gyökeres változása ellenére sem tűnik sokkal kedvezőbbnek, mint volt a nyolcvanas évek vége előtt. Vajon miért?

Úgy vélem, ennek a honi történetírás nemzeti bezárkózása az egyik döntő oka. Nem áll ugyan többé komolyan számba vehető politikai és ideológiai akadály a történészek nemzetközi tájékozódásának útjában, ennek ellenére aránylag kevesekben él a nemzeti paradigma meghaladásának igénye. Kérdés persze, hogy kívánatos-e egyáltalán a nemzeti paradigma felváltása valami egyébvel vagy egyes történészek és némely irányzatok számára tűnik ez csupán vonzó alternatívának. Nem állítom, hogy ez a korszerűség egyedüli kritériuma; sőt, tisztában vagyok azzal is, hogy vitális érdekek, egyszersmind természetes intellektuális hajlamok vagy beidegződések tartják életben a nemzeti történeti tudományt, mint a történetírás domináns megnyilvánulását. Amikor azonban arról elmélkedem, hogy mi módon válhat a történészből „nemzetközileg beágyazott” tudós, nem hagyhatom szó nélkül a szigorúan a nemzeti paradigmához kötött gondolkodás ezt érintő negatív hatását.

Hogy állunk tehát a dologgal napjainkban? Nem vitás, azután, hogy véget ért Kelet és Nyugat között a politikai (ideológiai) szembenállás, mindannyiunk előtt egyszerre kinyílt a világ; a várakozásoknak megfelelően ez felszabadítóan hatott vagy felszabadítóan hathatott volna a történészekre is. A felszabadultságnak kevés és elégtelen jelét lehet azonban látni az utolsó két évtized hazai történetírásában.¹⁸ Igaz, felnőtt időközben a történészek egy (vagy

¹⁵ Niederhauser, Emil: *The Rise of Nationality in Eastern Europe*. Budapest, 1982. Vö.: „Felfedezések hosszabb sora kötődne nevéhez, ha a teoretikai csillogás igénye erősebb lett volna benne. Pedig jól értett a módszertani és elméleti kérdésekhez. A fejlettség és fejletlenség egybeépülését már akkor használta műveiben, amikor Nyugaton ezt feltalálni készültek. A kis népek nemzeti fejlődésének szakaszairól kidolgozott elméletéért más szakította le a nemzetközi elismerést.” Szász Zoltán: *Niederhauser Emil 1923–2010*. Történelmi Szemle, 52. évf. (2010) 2. sz. 300–301.

¹⁶ Szűcs, Jenő: *Nation und Geschichte: Studien*. Budapest, 1981.

¹⁷ Vö.: Gyáni Gábor: *Szűcs Jenő, a magányos történetíró*. Forrás, 40. évf. (2008) 6. sz. különösen 5–13.; uő.: *Nemzetelméletek és a történetírás*. Megjelenés előtt.

¹⁸ A politikai rendszerváltást követő hazai történetírás historiográfiai áttekintéséhez lásd: Trencsényi, Balázs – Apor, Péter: *Fine-Tuning the Polyphonic Past: Hungarian Historical Writing in the 1990s*. In: Antohi, Sorin – Trencsényi, Balázs – Apor, Péter (eds.): *Narratives Unbound. Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe*. Budapest – New York, 2007. 1–99.

talán egynél is már több) olyan generációja, amelynek tagjai képzésük bizonyos részét külföldi egyetemeken folytathatták, és akik szemléletmódja sokkal inkább nemzetközi, mint nemzeti provinciális. Igaz továbbá, hogy közülük azok a legfogékonyabbak a történetírói kozmopolitizmus iránt, akik kevésbé a hagyományos történeti témák és megközelítési módok, mint inkább a transznacionális történeti megközelítés irányában tájékozódnak. Kivételek ebben a tekintetben is akadnak azonban, amire számos pozitív példa említhető a politika- és diplomáciatörténet fiatalabb, sőt olykor még a közp generációhoz tartozó tagjai sorából szintúgy.¹⁹ Mégis: nem annyira az utóbbihoz kötődve, sokkal inkább a társadalom- és mentalitástörténet, valamint a kultúratörténeti és az elméleti stúdiumok területén vált a nemzetközi beágyazottság, mondhatni, természetes kívánalommá. E „megfelelési kényszer”-hez idomul a honi történészek érintett csoportját átható tudományos identitás is, ami főképpen abban áll, hogy kozmopolita történészként tartják magukat számon. Ez az attitűd egyúttal kompenzálja azt az önbizalomhiányt is, amely a hazai tudományos életben a számukra jogosnak ítélnél kisebb megbecsültségükből és elismertségükből fakad.²⁰ A mondottakat ez esetben az a tapasztalat is alátámasztja, hogy egyéni kutatói teljesítménnyel és történetírói áramlatként egyaránt a honi társadalom- és mentalitástörténet-írás látszik ma nemzetközileg leginkább piacképesnek. Az utóbbira jó példa a közelmúltból, hogy történetesen a főként a fiatal nemzedék kutatói által képviselt hazai társadalomtörténet-írás művelői számára nyílt meg az a páratlan lehetőség, hogy írásaikkal megtöltsék az egyik mérvadó nemzetközi (angol) szakfolyóirat Magyarországnak szentelt különszámát.²¹

S ezzel eljutottunk gondolatmenetünk utolsó, minden bizonnyal legfontosabb pontjához, a történetírói kánon kérdéséhez. Az, hogy egy adott történetírói megközelítés nemzeti vagy úgymond nemzetközi, nem önmagában a történetírás által referált valóságtól, hanem ezen múltbeli valóság történetírói reprezentációjától, nevezetesen attól a beszédmódtól – narrativitás-elméleti fogalommal élve attól a diskurzustól – függ, amelyben a történész

¹⁹ Jelzésként hadd utaljak ezúttal csupán két kiváló diplomáciatörténészre: Békés Csaba: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztjében, 1945–1990*. Budapest, 2004.; Borhi László: *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956*. Budapest, 2005. Az említett történészek angol nyelvű publikációikkal és konferencia előadásaikkal vitathatatlanul részesei a nemzetközi történész diskurzusnak.

²⁰ Néhány ezt jellemző megnyilatkozást idézek vezető hazai társadalomtörténészekről, elsőként Bácskai Verától: „A magyarországi társadalomtörténet jövőjének megítélésében [...] inkább optimista vagyok, anélkül hogy robbanásszerű áttörésre számítanék [...], mivel] minden remény megvan arra, hogy itthon is a történettudománynak egyenjogú és nagyobb elismerést kiváltó ágává váljon.” Faragó Tamás szerint ellenben: „Maga a társadalomtörténet sincs abban a helyzetben, hogy érdekeit megfelelő mértékben érvényesítse [...] , nemhogy a történeti demográfia.” Kövér György ugyanakkor éppen a szakterület kozmopolitizmusához köti a legitimitását: „A társadalomtörténet-írás jövőjét [...] a tudomány szak *nemzetközi beágyazottsága*, valamint az intézményes graduális és posztgraduális képzés *lehetőségei és perspektívái* határozzák meg. A társadalomtörténet – interdiszciplináris jellegéből következően – már eleve a nemzetközi terepen szerveződött meg, a megmerevedett nemzeti intézményes struktúra szűknek bizonyult ilyen vállalkozások megindulásához és terjedéséhez. Fokozottan igaz ez egy olyan országra, mint a mienk, ahol nemcsak a szakmai piac méretei kicsinyek, hanem a szervezeti keretek is rendkívül hierarchikusak és rugalmatlanok.” *A Korall körkérdése a társadalomtörténet-írás helyzetéről*. Korall, 5–6, 2. évf. (2001) 188., 190., 227.

²¹ *Hungary – a special issue*. Ed. by Gordon Johnson. Social History, vol. 34. (2009) no. 2. A folyóirat-számban közreműködő szerzők, a magyar származású amerikai Szelényi A. Balázs kivételével, mind magyarországi történészek voltak: Bartha Eszter, Mátay Mónika, Horváth Sándor, Erdélyi Gabriella, Bódy Zsombor és jelen sorok szerzője.

megszólal. A nemzeti paradigma ennek megfelelően azt jelenti: létezik, sőt mi több, kényszerítő hagyományként, a konvenció erejével hat minden egyes historikusra a múlt nemzeti történetírói hagyománya, amit a nemzeti historiográfiák testesítenek meg. A történetírói hagyomány a nemzeti kánon történetileg kimunkált formája, amely bizonyos toposzok preferálásában, a történetforma egyfajta lineáris vonalvezetésében, valamint meghatározott történeti problémák iránti különös érzékenységben nyilvánul meg. Mint ilyen, egyedi szellemi jelenség, mint ahogyan sugalmazása szerint a benne és általa elbeszélte múlt, a nemzet historikumára is egyszeri és kivételes fejlemény, melynek hátrahagyott nyomai, a történeti források szintén összemérhetetlenek (inkommenzurábilisak).

A nemzeti történeti paradigmába vetett feltétlen hit ereje úgyszólván töretlen ma is; legtöbb honi történészünk leginkább osztott *ars poetica*ja ez, aminek így adott hangot a neves („tudományos iskolaalapító”) szegedi medievista, amikor az általa művelt történetírást meg kívánta védeni a neki szegezett bírálatokkal szemben: „Tudom, sokat ért bennünket az a vád, hogy avított módszerekkel dolgozunk, de kérdelem én: ki írta le azt, hogy mi a modern történeti módszertan, mondjuk, a magyar történelemre? Nagyon sok szépet lehet elmondani arról, hogy hogyan kell a francia középkort művelni – egy egészen más típusú forrásanyag alapján. A magyar középkorkutatásnak véleményem szerint még elméletben is a forrásokból kell kiindulnia. A kérdésfeltevéseknek olyanoknak kell lenniük – nem elméletieknek, hanem gyakorlatiaknak –, amelyeket a magyar forrásanyag alapján meg lehet válaszolni.”²²

Ne akadjunk fenn az idézett álláspont kapcsán azon, hogy miként helyettesíti be a nyilatkozó a történészi kérdésfeltevést (ami *ab ovo* mindig elméleti!), úgymond, valamilyen gyakorlati megfontolással (amivel kutatástechnikai kérdéssé redukálja a tudományos kérdésfeltevés analitikus műveletét). Egy ilyesfajta kijelentés merő abszurditása, legalábbis végig nem gondoltsága könnyen bizonyítható. Sokkal fontosabb ezúttal annak hangsúlyozása, hogy a történetírói hagyomány általa félmjelzett kánonja mellett a nemzetközi beágyazottság aligha számít többnek holmi luxusnál, ami eleve hiábavaló törekvés, legföljebb illúzió és legalábbis sznobizmus.

De egységes kánont képez vajon a magyar történetírás mint *hatástörténet*, hogy a hermeneutikából kölcsönvett fogalommal illessem ezt a gondolati kontextust? Látszatra igen, a valóságban azonban a legkevésbé sem. Mindig létezik *mainstream* és perifériális helyzetben lévő nemzeti történetírás; a kánonképzés „joga” (és intézményes lehetősége) pedig rendszerint az előbbit illeti meg csupán. Ez azt jelenti, hogy a *mainstream* történetírásnak megfelelő történeti elbeszélések egésze szolgál a történeti (történetírói) gondolkodás színvonaláért, ezekben az elbeszélésekben ölt ugyanis alakot a szakma művelésének eszményi *modellje* (amit utánozni kell), az ide tartozó művek mint kanonikus történetírói termékek olvasását, folytonos tanulmányozását, a rájuk történő szüntelen hivatkozást teszi meg a szakmai felkészültség, a történetírói műveltség mindenkitől elvárt minimumának, elengedhetetlen követelményének. Az ezeken a szövegeken iskolázott elme kvalifikálja tehát az embert szakmailag érett, felkészült történésszé; ha pedig az illetőt történetesen más is érdekelné, azt követően elégítheti ki csupán kíváncsiságát, hogy előbb szert tett a kanonikus tudásra, és az erre épülő szakmai szocializáció útján halad, haladhat tovább a maga külön útján. Ennek ékes bizonyítéka a történészképzés egyetemi műhelyeinek a tör-

²² „... a Műhely igazi jelentősége a közösen készített kötetekben van”. Beszélgetés Kristó Gyulával a Szegedi Középkorász Műhely megalakulásának tizedik évfordulóján. A beszélgetést Koszta László készítette. Aetas, 17. évf. (2002) 4. sz. 103.

ténetképe, amely a tanmenetek felépítésében, a vizsgakövetelmények rendszerében öltene látható és kézzelfogható alakot.

Mi köze mindennek történetírásunk nemzetközi beágyazottságához? Nagyon is sok. Amint a fentebb idézett, talán szélsőséges, jóllehet inkább csak szókimondó, sokak által máig osztott történetíró éthosz megnyilatkozásából is kiviláglott, a nemzeti paradigma olyan norma, amely a nemzeti történeti problémavilág és beszédmód kizárólagosságának az igényét rejti magában; az a fajta történelmi entitás, amelyben nincs, nem lehet a nemzetin túli dolgoknak helye, s aminek a megértéséhez, valamint a magyarázatához és az elbeszéléséhez nincs szükség a transznacionális történeti kontextusok figyelembe vételére. Pontosabban szólva: az utóbbiak semmiképp sem képezik azt a releváns vonatkoztatási keretet, amely érdemben befolyásolhatná a nemzeti történet mint minden tekintetben unikális történeti valóság szakszerű elbeszélhetőségét.

A röviden vázolt beállítódás erős, egyúttal tartós szellemi hagyományokra épül, még ha nem is az egyedüli hangot képviseli a historiográfia múltjában (sem). A porosz történeti iskola historizmusa eleinte még kacérkodott a *Weltgeschichte* eszméjével (és akár témaként történő megszólaltatásával) is, hogy idővel a nemzeti látószög kizárólagosságának engedje át magát. Az általa pártolt (olykor gyakorolt) globális szemlélet nem jelentett azonban sokkal többet Európa történeti fogalmának alkalmazásánál, és így csupán az ókort illetően került be az akkori történetírói látókörbe az Európán kívüli világ meglehetősen kis hányada.²³

Nincs sok csodálkoznivaló azon, hogy miért szűkült le oly korán a szakszerű történetírás érdeklődési köre a nemzeti múlt partikuláris világára. Az egyik döntő ok, hogy az akadémikus történetírás szembetűnő funkciója a modern nemzetállamok történeti legitimitációja. De néhány módszertani ok is szerephez jutott ennek során. „Tekintve, hogy a múltról szóló beszámoló a lehetőségekhez képest maximálisan a forrásokra épült, természetesnek tűnt, hogy olyan problémákra koncentrált, melyek forrásanyaga könnyen hozzáférhető a történészeknek, nevezetesen, a saját nemzete történetére. A történész saját országának a levéltárai nagy tömegű anyagot bocsátottak a kutatások rendelkezésére, s ezek a kutatások élvezték a kormányok támogatását, miközben a történészprofesszorok irányítása alatt is álltak.”²⁴

A levéltári kutatásnak a történetírói identitással való szoros összefonódása, melyet egyes elemzők a (19. századi) történészeknek a levéltári dokumentum iránti fetisizisztikus tiszteletével és már szinte révületével szoktak jellemezni,²⁵ nehezen legyőzhető, sőt áthághatatlan gátat emelt az előtt, hogy az elsődleges forrásokon nyugvó kutatói teljesítmény túl léphessen a nemzeti történeti kereteken. Hiszen a történettudóssá válás intézményes kritériumait szigorúan betartva az egyetemek a 19. század végétől előírták a primer források előnyben részesítését és az új, korábban nem ismert vagy csak nem használt levéltári források széles körű hasznosítását a monográfiaként elkészítendő tudományos dolgozat, doktori értekezés előfeltételéül.²⁶ Ennek fényében aligha kelt meglepetést, hogy ha valaki témaválasztásában és netán a szemléletmódjában szakítani kívánt volna az akadémiai tudományosságban egyedüli presztízserkével szolgáló nemzeti történetírással, akkor is ragaszkot-

²³ E téren kellő eligazítással szolgál ma is: Iggers, Georg G.: *A német historizmus*. Budapest, 1988.

²⁴ Gilbert, Felix: *European and American Historiography*. In: Higham, John (ed.): *History. The Development of Historical Studies in the United States*. Englewood Cliffs, N.J., 1965. 333.

²⁵ Smith, Bonnie G.: *The Practices of Scientific History*. In: uő.: *The Gender of History. Men, Women, and Historical Practice*. Cambridge, Mass., 1998. 116–129.

²⁶ Noiriel, Gérard: *A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudományá válásától napjainkig*. Budapest, 2001. 271.

dott a levéltári kutatásokon nyugvó történeti elbeszélés hagyományához. Ennek eklatáns példája az *Annales* második nemzedékéhez tartozó, idővel a nemzedék vezéralakjává előlépő Fernand Braudel, aki algériai tanári működése idején, a húszas évek második felében úgy kezdett foglalkozni a spanyol történelemmel, hogy spanyol levéltárakba vezetett az útja. Braudel dél-európai történeti érdeklődése hamarosan a Mediterráneum egészére kiterjedt, és az ekkor még középiskolai tanárként dolgozó Braudel a nyári iskolai szünidőekben kereste fel a régió levéltárait, eljutva útja során egészen Dubrovnikig. Az külön is érdekes, hogy az ambiciózus, ugyanakkor csekély kutatásra fordítható idővel rendelkező Braudel az első egyike, aki – magánhasználatra – fényképezni kezdte a levéltárakban összegyűjtött, a levéltári kutatótermekben átolvasásra és feldolgozásra már nem került iratanyagot, amit utóbb a felesége segítségével dolgozott fel.²⁷

A német (a porosz) történeti iskola historizmusának világszerte bekövetkezett recepciója és a modern (szakszerű) történetírás egyedül lehetséges modelljeként történő kanonizálódása teremtette meg tehát a nemzeti történelem primátusát és kizárólagosságát a modern történeti tudat szempontjából. Ami azt is jelenti egyúttal, hogy az alternatív történetírói törekvések jelentkezése, majd a nemzetközi kisugárzásuk, amilyen kezdetben a német gazdaság- és társadalomtörténet, az amerikai új történetírás (még a 20. század elejéről) és legkivált a francia *Annales* folyóirat által fémjelzett struktúratörténet, végül pedig a második világháború utáni angolszász társadalomtudományos történetírás mind a múlt nemzeti paradigma szerinti értelmezése ellen hatott.²⁸ Nem arról van azonban szó, hogy a bennük tetet öltő történetírások kerek perec kiléptek a nemzeti tematikai (és szemléleti) keretkből; annyi történt csupán, hogy nemzeti történelmi témáikat összehasonlító kontextusokban kezdték érzékelni és érteni, és ezzel implicite, olykor explicit módon elismerték, hogy a struktúrák idő- és térbeli érvényessége alapvetően nem a nemzeti entitásként kezelni szokott múlt függvénye. March Bloch egy nemzetközi (!) történész összejövetele, az 1927-es oslói tanácskozáson elhangzott híres, új historiográfiai utakat kijelölő előadásában kijelentette: „Akár francia, akár német, olasz vagy angol [történeti] munkáról van szó, egyik oldalról sem vetik fel szinte soha ugyanazokat a kérdéseket. [...] Mi történik, ha a történész felteszi a kérdést, hogy nemzeti múltjának egy bizonyos intézménye vagy jelensége megtalálható-e másutt is, s ha igen, hogyan módosult, fejlődése hogyan torpant meg, vagy hogyan bontakozott ki? Legtöbb esetben képtelen kielégíteni jogos kíváncsiságát, mert mikor nem talál semmit az idevonatkozó könyvekben, nem fogja tudni eldönteni, hogy a könyvek azért hallgatnak-e, mert a tények nem mondanak semmit, vagy azért, mert *egy nagy probléma a felejtés áldozata lett.*” Majd a következő felszólítással fejezte be előadását a francia történész: „Most még nem kérjük tőlük [a történészeket], hogy hagyják el a nemzeti keretet, ahová általában bezárkóznak. E keret mesterséges, ez egészen nyilvánvaló, de gyakorlati okok miatt egyelőre szükség van rá. [...] De viszont már most arra kérjük őket, ne felejtsek, hogy a határokon túl is vannak olvasók. Kérve kérjük őket – ahogyan a monográfiák szerzőit is kértük –, hogy gondolatmenetükben, a problémák felvetésében, tálalásában és az általuk használt kifejezésekben ne hagyják figyelmen kívül a külső országokban végzett munkák tanulságait. Így a kölcsönös jóakarattal következőben fokozatosan kialakul majd a közös tudományos nyelv, amely a szó legnemesebb értelmében jelgyűjtemény és osztályozási rendszer is egyszerre. [...] Egyszerrel azt javaslom, szíves engedelmükkel: *hagyjuk*

²⁷ McNeill, William H.: *Fernand Braudel, Historian*. *Journal of Modern History*, vol. 73. (2001) 136–137.

²⁸ Vö.: Iggers, Georg G.: *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*. Hanover, 1997. 35.

*abba ezt az örökösen a nemzeti történelmekről szóló fecsegést, ahol nem értjük egymás szavát!*²⁹

Paradoxon, hogy midőn az immár közvetlenül nem a politikai eseménytörténetre fókuszáló történetírás a két háború között Franciaországon (és az Egyesült Államokon) kívül máshol is megjelenik élő gyakorlat formájában, rendszerint a nacionalizmus, sőt a 19. századinál is vérmesebb, nemegyszer már a fajelmélet alapjára helyezkedő nemzeti ideológia szolgálatába szegődik. Ez volt a helyzet legalábbis a náci Németországban, ahol a *Volks-geschichte* harmincas években kibontakozó történetírói áramlata a német nagytér-elképzelések történeti argumentálását és igazolását végezte el. Nem csoda, hogy amikor a nyugat-német történetírás második világháború utáni markáns vonulata, az ún. bielefeldi iskola a hatvanas és kivált a hetvenes évtizedben látványosan szakított a historizmussal és a szellemtörténettel egybefonódó német történetírói hagyománnyal, annak érdekében, hogy – nemzetközi hatásra – a *Sozialwissenschaft* irányában törjön utat magának, nem volt tudatában, vagy szándékosan elfelejtkezett róla, hogy (egy másik) német történetírói hagyományt folytat ennek során. Ami, történetesen, az első világháborút követően jelentkező, a náci rezsim politikai és ideológiai ösztönzésére a harmincas években kivirágzó *Volks-geschichte* volt; jóval később ismerte el ezzel kapcsolatban Jürgen Kocka, hogy a náci politikai célok kiszolgáló akkori struktúratörténet folytatódott megváltozott körülmények között, vagyis a háború utáni német történetírás társadalomtudományos irányzatában.³⁰ A fő – elméleti síkon is kidolgozandó – probléma így szól tehát ezek fényében: miként számolhatunk el azzal a különösen bizarr ténnyel, hogy az irracionális, reakciós és felvilágosodásellenes *Volks-geschichte* jótékonyan hozzá tudott járulni a tudomány későbbi fejlődéséhez?³¹

Az idézett példával azt kívántam csupán szemléltetni, hogy a nemzetközi hatások befo-gadása olykor nem csak a nemzeti historiográfiák belső hiányosságaiból, hanem abból is fakad(hat), hogy milyen jelentést társítanak adott helyen és időben a tudományt körbevevő politikai és eszmei kontextusok némely diszkurzív törekvésnek. Azért tehetett szert a francia *Annales*-kör a második világháború után, továbbá a megannyi amerikai új történetírás ezzel szinte egy időben, vagy a hozzájuk hasonló törekvések máshol (gondoljunk az angol marxistákra, mindenekelőtt E. P. Thompsonra) oly mérvű nemzetközi befolyásra, mert az ezeket a történetírásokat övező milió azon túl, hogy ártatlan volt, ráadásul progresszív-ként (demokratikusnak) is hatott. Az a világ, melynek keretében ezek a történetírások kibontakoztak és diadalra jutottak, a ráció diadalát látszott beteljesíteni, hogy ily módon szorítsa vissza a második világháborúval Európa legalább egyik, a nyugati felén lezárult kor riasztó irracionális korszakát, mely utóbbi a faszizmusokba torkolló nacionalizmus tombolásának az egyik fő forrása volt.³²

Befejezésül hadd ejtsek néhány szót a magyar fejleményekről ebben az összefüggésben. Nem vitás, a nemzetköziesedés már akkor és azzal bekövetkezett idehaza, amikor 1945-től,

²⁹ Bloch, Marc: *Az európai társadalmak összehasonlító történelméről*. In: uő.: *A történész mestersége*. Budapest, 1996. 199–200. [Az én kiemeléseim – Gy. G.]

³⁰ Kocka, Jürgen: *Ideological Regression and Methodological Innovation: Historiography and the Social Sciences in the 1930s and 1940s*. *History & Memory*, vol. 2. (1990) 136.

³¹ A német historiográfiai paradoxon magyar megfelelője a két háború közötti népiségtörténet, főként Mályusz Elemér történetírói hitvallása és gyakorlata. Gyáni Gábor: *Nacionalizmus és a történetírói gyakorlat*. In: uő.: *Posztmodern kánon*. Budapest, 2003. 72–75.

³² Tágabb összefüggéseiről lásd: Berger, Stefan: *A Return of the National Paradigm? National History Writing in Germany, Italy, France, and Britain from 1945 to the Present*. *Journal of Modern History*, vol. 77. (2005) 629–678.

helyesebben a negyvenes évek végétől a magyar történetírást teljes egészében marxizálták. A magyar tudományt a saját akarata ellenére ezzel belekergették a szintén nemzetközi marxista diskurzus világába.³³ Így fogalmazta ezt meg 1956 tavaszán a marxista *mainstream* történetírás nevében nyilatkozó Elekes Lajos, Hanák Péter és Pach Zsigmond Pál: „Új marxista történész-nemzedékünk felnövekedése és történetírásunk fejlődésének új szakasza a felszabadulással indult el és a fordulat évétől kulturális forradalmunk szerves részeként bontakozott ki. Ennek folyamán történettudományunk számottevő eredményeket ért el a materialista történelemszemlélet elterjesztésében, alkalmazásában. Bebizonyította, [...] a régi szakemberek zöme előtt is világossá tette a történelmi materializmus förlényét a polgári történetírói irányzatokkal szemben.”³⁴

Ilyen körülmények között úgyszólván természetes, hogy az ideológiai csapdába szorult történetírás alternatívájaként nem a korábbi magyar historiográfiai hagyomány visszavételét (az ugyanis többé-kevésbé végig reakciónak volt bélyegezve), hanem a hivatalos marxizmusétól elütő nemzetközi beágyazódást választották azok, akik ki szerettek volna törni ebből a zsákutcának tűnő helyzetből. Ez pedig az akkor polgárinak nevezett társadalom- és történelemszemlélet felé történő nyitást tartogatta számukra egyedüli vonzó opció gyanánt. A jelzett irányvételt illusztráltam a késő-Kádár kor gazdaságtörténet-írásának idézett esetével. A dolog korántsem zárult le azonban Berend, Ránki és még néhány társuk útkeresésével, hanem feltartóztathatatlanul és fentről immár ellenőrizhetetlenül haladt tovább a maga külön útján.

Személy szerint ahhoz a generációhoz tartozom, akik közül többen azért is találták meggyerőnek ez időben a nemzetközi, a kozmopolita szellemi muníciót, mert a tudománynak az ideológiai hegemonia alóli felszabadulását, a marxista nemzeti történetkép előállításának a kényszere alóli mentességet látszott az számukra garantálni. Nem vetettünk azonban komolyan számot akkoriban azzal, s ha olykor megtettük, akkor is közömbös maradt számunkra az ebből következő felismerés, hogy azoknak a tudományos paradigmáknak, melyekért olyannyira lelkesedtünk akkoriban, és amiket igyekeztünk mihamarabb adaptálni, szintén egyfajta ideológiai motiváció volt a kiindulópontja. Erről – önéletrajzi keretben – érzékletesen vallott újabban az amerikai William H. Sewell, Jr., valamint az eredetileg angol, ma már amerikai Geoff Eley, akik az ottani történetírói megújulást fiataalként közvetlenül is átérték.³⁵ Az a személyes tapasztalatuk, amelyet ennek során elsajátítottak, mélyen elmerülve a társadalomtudományos és immár nem kifejezetten a nemzeti paradigmához igazított történetírói szemlélet (új témák és megközelítések) kialakításában, teljes egészében eltért azoktól a tapasztalatoktól, amelyekre Kelet-Európa szovjet zónájában azok tettek szert, akik saját történelmi kutatásaikban szintén valami ehhez hasonlóval próbálkoztak a nyugati újbaldaliak törekvéseinek ösztönző hatására.

S mi történik később, vajon mi a helyzet manapság? Világos, hogy a tőkepiac, a vállalkozás stb. globalizálódása vagy az államvezetés részbeni internacionalizálódása (aminek elsősorban az Európai Unió intézményrendje felel meg) a szellemi szférára is közvetlenül ha-

³³ A történet alapos historiográfiai elbeszélése máig várat magára.

³⁴ Elekes Lajos – Hanák Péter – Pach Zsigmond Pál: *Történettudományunk néhány kérdése a XX. kongresszus után*. In: A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. III. Történészvita. Szerk., összeáll. és jegyz.: Hegedűs B. András – Rainer M. János. Budapest, 1990. 173.

³⁵ Sewell, William H. Jr.: *The Political Unconscious of Social and Cultural History, or Confessions of a Former Quantitative Historian*. In: uő.: *Logics of History. Social Theory and Social Transformation*. Chicago, 2005. 22–80.; Eley, Geoff: *A Crooked Line. From Cultural History to the History of Society*. Ann Arbor, 2005. 13–61.

tással van. Számomra axióma volt és maradt mindmáig, hogy a jó, helyesebben a problémaérzékeny történész műveltsége semmiképp sem szűkül csak a nemzeti paradigma szempontjából fontos történeti diskurzus anyagára. Ez a követelmény vagy elvárás egyáltalán nem pusztán a kutatott téma következménye, hanem határozott szemléleti beállítottság folyománya is egyúttal, amely egy, a múltban megszokottól eltérő történetírói éthosszal jár szorosán együtt. A „kozmpolita” történész nem adja fel ugyan a nemzeti identitás teremtésében és folytonos ápolásában a historikusra háruló szerep teljességét, de nem is abszolutizálja az e szerepből rá háruló kötelemeket. Ma újra vannak Magyarországon ún. nemzeti elkötelezettségű történészek, sőt a nacionalizmus túlzó historizálása, valamint a nemzeti múlt történeti mitizálásának féktelensége ma szinte a reneszánszát éli. Az akadémiai tudományosság világa alatti történeti szubkultúra furcsa tényezete ez, amelynek oroszlánrésze van a kollektív emlékezet gerjesztésében, és a *public history* legteljesebb hazai képviselője is egyúttal.³⁶ De talán nem is ez a legfontosabb. A sürgősen megválaszolendő kérdés valójában így szól: kiszabadítható-e a történetírás egésze vagy legalábbis a meghatározó része abból a 19. században neki szánt kalodából, amely nemzeti tudati missziót ír elő számára *egyedüli* kötelesség gyanánt. Vannak reményre jogosító előjelek, a végeredmény azonban ma még kiszámíthatatlan.

³⁶ Az említett problémák bő és többirányú elemzéséhez vö. Gyáni Gábor: *A történelem mint szolgáltatás*. In: uő.: *Posztmodern kánon*, 97–123.; Gyáni Gábor: *A történetírás újragondolása*. In: uő.: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Budapest, 2010. főként 28–31.; Ablonczy Balázs: *Trianon-legendák*. Budapest, 2010. 29–37.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

A helyét kereső hadtörténetírás

Nemzetközi és hazai tapasztalatok

A klasszikus görög történetírók közül Hérodotosz és Thuküdidész egyaránt a háborúkkal foglalkozik, az előbbi a hadviselés antropológiai és kulturális megközelítésének előfutáraként tisztelhető, míg az utóbbi elmélyültebb elemzéseiben olykor Clausewitz-i összefüggéseket villant fel a politikai célok és a katonai stratégia összefüggéseit illetően. Xenophon *Anabasisa* pedig már a hivatásos hadseregek igényét jelzi a katonai kézikönyvek iránt, s művét valóban évszázadokon át így is olvasták.

Julius Caesar *A gall háború* című műve szintén rendkívüli hatással volt a későbbi korokra; hatásosan szűkítve le az elemzők figyelmét a hadvezérre, aki mellett a katonák csak egyszerű végrehajtóként jelennek meg a színen. Publius Rénatus Vegetius a 4. század végén pedig minden idők egyik legnépszerűbb katonai kézikönyvét tette közzé, elsősorban a logisztikai, taktikai és kiképzési szempontokra helyezve a hangsúlyt. Vegetius kéziratát a latin középkor is ismerte és másolta, ám gyakorlati használatukról és hasznosságukról a mai napig vitatkoznak a történészek. A hatalmát katonai erényeire alapozó arisztokrácia, majd nemesség Európa-szerte irodalmi megfogalmazású, a szóbeliség útján örökített harci történeteket mesélt és hallgatott, aminek legismertebb példája a híres Roland-történet. A kínai hadtudományi kézikönyvek sorában Szun Ce hadművészeti kézikönyve az egyik legismertebb, mely a caesari hagyományokhoz illeszkedve a hadvezér személyiségének döntő jelentőségére helyezi a hangsúlyt, s a felülemelkedő politikai autokrácia jegyében a katonák egyéni hősiességét és kezdeményező szerepét mélyen elítéli.

A bizánci hivatásos hadsereg életben tartotta a klasszikus katonai kézikönyvek műfaját, s azokat – amint az magyar vonatkozásaik miatt hazánkban is jól ismert – időről-időre modernizálták és kiegészítették. Mivel szerzőik között császárok is voltak, a taktikai tanácsok mellett stratégiai, diplomáciai, etnográfiai megfigyeléseket is tartalmaztak. A nagy arab történetírók, például Ibn Khaldun árnyékában kevésbé ismertek az iszlám katonai traktátusok, pedig azok használata tovább árnyalhatná a Nyugat és Kelet szentföldi összecsapásának meglehetősen sematikus képét. A modern európai hadtudományi irodalom kezdetei a 15. század végére nyúlnak vissza, amikor a Bizáncból menekülő görög tudósoknak köszönhetően az antikvitás kultusza, a nyomdászat megindulása, a tüzérség terjedése, majd a 16. századtól az állandó hadseregek megszületése mind hozzájárult a katonai tárgyú szakirodalom robbanásszerű növekedéséhez (a 17. században hetven ilyen tárgyú kéziratot adtak ki, amit a következő ötven év alatt már további harminc követett), s e folyamat gyakorlatilag napjainkig tart.

A modern hadtörténetírás ugyanakkor erős szálakkal kapcsolódik a porosz hadsereg vezérkari tanulmányaihoz, amelyek a korábbi hadjáratokat is értékelték. Ennek klasszikus példája az idősebb Moltke a francia–porosz háborúk idejéből, de nem véletlen, hogy Hans

Delbrück is kapcsolatban állt a vezérkarral. Delbrück a katonai szakértelmet a történelmi forráskritikával egyesítette, úgy, ahogyan mesterétől, Rankétól a berlini egyetemen tanulta. Művének címe – *A hadviselés története a politikatörténet keretei között* – jól mutatja a viszonyítás és történelmi kritika iránti igényét. Tekintettel arra, hogy művét angol nyelvre csak jóval később fordították le, a nyelvi korlátok miatt Delbrück hatása az angol nyelvterületre elenyésző maradt. Itt az amatőr Edward Creasy 1851-ben megjelent, Marathontól Waterlooig tekintő *15 sorsdöntő csata (Fifteen Decisive Battles of the World)* című műve teremtett iskolát, összekapcsolva a csatában aratott győzelmet a világ haladásába vetett nyugati meggyőződéssel. Az angol nyelvterületen változást csak Charles Oman középkori hadművészetéről írt könyve (*Art of War in the Middle Ages*) hozott, ám hatásában messze elmaradt Creasy mögött. Többen úgy vélik, hogy a nyugati hadtörténetírás Európa-, illetve nagyhatalom-centrikussága ezekre a kezdetekre nyúlik vissza, s ennek eredménye, hogy például a kínai hadtörténelemlről, a távol-keleti eseményekről sokáig nem akart tudomást venni az angol nyelvű s nyomában az egyetemese hadtörténetírás. A helyzet, különösen angol nyelvterületen, egészen az 1950-es évekig nemigen változott: a hadtörténetírással rendkívül szűk kutatói kör foglalkozott, s a terepet egyfelől a népszerűsítő, másfelől a teljesen professzionális hadműveleti leírások uralták. Az 1960-as évektől a diákok számának, majd az egyetemeknek a látványos növekedése mellett a kutatási témák megújulása és bővülése nagyban hozzájárult a hadtörténet társadalmi és tudományos presztízsének az emelkedéséhez.

A „háború és társadalom” (*war and society*) megközelítés gyökeres szakítást jelentett az ókortól szinte folyamatos csata- és hadvezér-centrikus megközelítéssel szemben, és sokkal inkább azt vizsgálta, hogy milyen szerepet játszanak a hadseregek a modernkori társadalmi szerveződésben, s megfordítva, azok miként tükröződnek a katonai területen. Meg kell azt is említeni, hogy az áttörésben nem kis részt vállaltak a középkorász történészek, így R. C. Smail *Keresztes hadviselés 1097–1193 (Crusading Warfare, 1097–1193. Cambridge, 1956.)* című könyve, amely már nem csak a csatákat, hanem magát a hadviselés gyakorlatát akarta megértetni az olvasóval.

John Keegan magyarra is lefordított könyve, *A csata arca. A közkatonák háborúja, 1415–1976. Agincourt, Waterloo és a Somme (The Face of Battle: a Study of Agincourt, Waterloo and the Somme. London – New York, 1976.)* a társadalomtörténész érzékenységevel nyomozta az ütközetekben az „egyszerű” katonák élményeit, visszaemlékezéseit és azok hasznosíthatóságát, utat nyitva az 1980-as évek „új hadtörténetírás”-ának (*New Military History*). Ennek az évtizednek a kiemelkedő könyve Geoffrey Parker *Hadügyi forradalom. Katonai innováció és a nyugat felemelkedése 1500–1800 (The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West 1500–1800. Cambridge, 1988.)* című könyve lett. Provokatív és sokak által kritizált elmélete elérte azt, amit korábban hadtörténészek még nem sikerült: egyszerre került a tudományos és ismeretterjesztő diskurzusok középpontjába, s meglátásaival, különösen a világtörténelmi perspektívák beemelésével a kultúrának mint a hadügyi fejlődést formáló tényezőnek a hangsúlyozása révén máig hatóan befolyásolta a gondolkodást.¹

Ebben a vonatkozásban kell említést tennünk arról, hogy az 1960-as években Perjés Géza az elsők között hívta fel a figyelmet a logisztika és stratégia 17. századi összefüggéseire

¹ A vita bemutatására lásd: Veszprémy László (szerk.): *A korai stratégiai gondolkodás*. Budapest, 2005. című kötet vonatkozó tanulmányait. A lábjegyzetekben nem volt lehetséges sem a nemzetközi, sem a magyarországi hadtudományi, hadtörténelmi kutatások minden fontos művének és művelője nevének megemlézése, sőt egész szakterületek kényszerűségből hivatkozás nélkül maradtak. Rájuk nézve a Hadtörténelmi Közlemények éves bibliográfiája nyújt eligazítást.

re; fejtegetései jól előkészítették Parker téziseinek megszületését. 1970-es angol nyelvű tanulmánya mindmáig az egyik legtöbbet hivatkozott magyarországi hadtörténeti írás.² A szerző katonapszichológiai, játékelméleti, statisztikatörténeti tanulmányaira most csak utalunk, de jól jelzik a diszciplína radikális megújulását az elmúlt évtizedekben. Más összefüggésben pedig az 1970-es években a Perjés által kirobbantott Mohács-vita irányította elsőként a figyelmet a hadtörténeti megközelítés lehetőségeire és buktatóira, s mint ilyen, tudománytörténeti mérföldkőnek tekinthető. Sikerült neki (ami Parkernek a nyugati világban), hogy a szakma és a szélesebb közvélemény egyidejűleg a hadtörténetről beszélt, miközben az „akciórádiusz” közkeletű fogalomává vált.³

A szerzőket joggal foglalkoztatják módszertani kérdések: mi mozgatja a hadügyi változásokat, mi áll a sikerek és kudarcok hátterében? Sorra veszik a „nagy vezérek” („*Great Man History*”), a döntő csaták magyarázatai („*decisiveness*”), a véletlenek és előre nem látható körülmények szerepét, az örök katonai törvényszerűségeket kereső és tisztelő „racionalista iskola” hatását. Az ötvenes évektől, részben az *Annales* iskola hatására is felerősödött a hosszú távú folyamatok, társadalmi, demográfiai tényezők, a kulturális környezet szerepének hangsúlyozása, miközben időről időre szóhoz jutnak a haditechnikai, technikai és műszaki fejlődésnek akár kizárólagosságot is tulajdonító tábor képviselői is (*technological determinism*), bár a társadalomtörténeti iskola ez utóbbit is véglegesnek tűnően megingatta. Végül említést tehetünk a posztmodern szövegértelmezés témánkat is érintő hatásáról. Éppen a Hadtörténeti Közleményekben folytattunk egy ehhez kapcsolódó vitát, noha sokszor úgy tűnt, hogy a vitaindítót megíró Gyáni Gáboron kívül kevés hozzászóló értette meg, hogy pontosan miről is van szó, hiszen a vitának a fennmaradt hadtörténeti források nyelvét, értelmezhetőségét és forrásértékét kellett volna vizsgálat tárgyává tenni.⁴ A hadtörténetet megtermékenyítő részdiszciplínák, így az antropológia, régészet, politikatudomány, szociológia, pszichológia, kultúrelmélet, nyelvfilozófia e terület eddig soha nem tapasztalt tematikai gazdagodásához, az elemzések sokszínűségéhez és árnyaltságához vezettek. E változások az utóbbi évtizedekben egy hagyományosan konzervatívnak tekintett történeti diszciplína szinte teljes módszertani megújulását eredményezték.⁵

Az újabb nyugati munkák, elsősorban Jeremy Black tollából, meggyőző érvekkel támasztják alá az Európa-centrikus, a valóságban a Nyugat-Európa és az Egyesült Államok történelmét–hadtörténelmét vezérfonalként követő megközelítési mód korlátait és hátrányait (ami számukra az Oszmán-birodalomra vonatkozó kutatások miatt releváns). Ez némileg ironikusan megfogalmazva úgy fest, hogy más országok és társadalmak csak azért lépnek a színre (és a történelemkönyvek lapjaira), hogy a nyugatiak, a technikai és társadalmi haladást megtestesítő országok legyőzhessék őket.

A nyugati hadtörténetírás ugyanakkor egy sor olyan fogalommal dolgozik, ami csak nyugati gondolkodásmód szerint értelmezhető, egyébként pedig csak a valóság eltorzításához vezethet. Ilyen például a „döntő (ütközet)” fogalma, ami teljes mértékben a győzelem-

² Perjés, Géza: *Army Provisioning, Logistics and Strategy in the Second Half of the 17th Century*. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, vol. 16. (1970) 1–52.

³ A vitára lásd: B. Szabó János (szerk.): *Mohács*. Budapest, 2006, vonatkozó fejezete.

⁴ Gyáni Gábor: *A csatatörténettől a történelem terhéig*. Hadtörténelmi Közlemények, 120. évf. (2007) 2. sz. 687–693.; uő.: *Elbeszélhető-e egy csata hiteles története? Metatörténeti megfontolások*. Hadtörténelmi Közlemények, 119. évf. (2006) 1. sz. 121–133.; (újra kiadva: Gyáni Gábor: *Relatív történelem*. Budapest 2007. 220–240.)

⁵ Erre Ágoston Gábor: *Történetírás és hadtörténetírás. Gondolatok a professzionális és népszerű angolszász hadtörténetírásról*. Hadtörténelmi Közlemények, 119. évf. (2006) 2. sz. 524–537.

ről alkotott nyugati felfogást tükrözi vissza. Erre modern példaként éppen a 2003-as Öböl-háború említhető, hiszen megkérdőjelezhető, hogy a szembenálló hadsereg legyőzése azonos-e a döntő katonai győzelemmel. Általában véve előrebecsálható, hogy a kortárs iraki katonai fejlemények a hadtörténészeket is erős önvizsgálatra készítetik, hogy tudniillik valóban helyesen azonosították-e a katonai fejlődést a nyugati világ vezető országainak történelmével, s helyesen mutatták-e be a „*non West*” világot mint olyat, amely csak arra vár, hogy átvegye a nyugati társadalmi és katonai vívmányokat. A lineáris fejlődésbe vetett meggyőződés kritikájaként említik, hogy lovas seregek még a tűzfegyverek elterjedés után is tudtak fényes győzelmeket elérni. Jellemző módon még Liddel Hartnak a gépesített hadviselésről szóló híres elmélete is a középkori mongol lovasságról és annak mobilitásáról szóló kutatásaihoz sarjadt ki. Hasonlóan eltúlzott a nyugati államok modellként való beállítása, mely a gyarmati expanzió eredményeként terjedt el, s emellett fontos okaként lenne megjelölhető.⁶

*

Hiába tartozik a háborúk története az emberiség legkorábbi irodalmi műveinek, az Iliásznak vagy éppen az Ószövetségnek a kedvelt témái közé, a hadtörténészeket vagy legalábbis egy részüket mindmáig jellemzi bizonyos elfogódottság és kisebbségi érzés a történeti tudományok többi művelőivel szemben (ahogy valószínűleg a katonazenészeket a zeneszerzők között). Ennek persze vannak olyan egészen gyakorlatias okai, mint hogy a hatalmas érdeklődés kielégítése közben számtalan nem szakember, vagyis amatőr, sőt dilettáns által írott hadtörténeti alkotás születik,⁷ de maga a militáns téma, a háború és erőszak története mindmáig sokakat távol tart e területtől. E vonatkozásban kivételes John Keegan esete, aki sandhursti oktatói állását áldozta fel azért, hogy teljes idejét népszerű munkák írásának szentelhesse, s páratlan eredményeket ért el a diszciplína népszerűsítésében.

A II. világháború utáni évtizedekben a hadtörténelem nem egyszerűen nagykorúvá vált, hanem maga is komoly mértékű specializáción ment át, s ma a „hadtörténelem” már megannyi szakmai részterület, a hadtörténelem „segédtudományai” gyűjtőfogalmának tekinthető. Korábban, nálunk egészen az 1970-es évekig (és a keleti blokkban még jóval tovább) leginkább a politikai történetírás „szolgálóleányaként” (*ancilla*) értékelték, amely eredményeivel legjobb esetben megerősítheti az ideológiailag felkészült történészek állításait. A specializációt követően a háborúk és a hadviselés általános, a kutatásnak mindmáig alapját jelentő témáján belül is számos szempont érvényesült: a hagyományos taktikai, stratégiai, logisztikai megközelítés mellett szervezettörténeti, haditechnikai, repüléstörténeti, hajózástörténeti, katonaföldrajzi, haditérkészeti⁸, erődítéstörténeti és térinformatikai, egyenruha-történeti⁹ – s a múzeumi gyűjtemények számtalan alterületén a zászlótörténettől a ki-

⁶ Összefoglalóan lásd: Morillo, Stephen – Pavkovic, Michael: *What is Military History?* Cambridge–Malden, A., 2006.; Black, Jeremy: *Rethinking Military History*. London – New York, 2004.

⁷ Ezt már Timon Béla észrevette 1943-ban, hogy e területen „folyamatos az átmenet a kontár-, a műkedvelő- és a szakember között”. Timon Béla: *A hadtörténelem és a hadtörténetírás*. In: Martonffy Károly (szerk.): *A mai magyar honvédelmi igazgatás*. Budapest, 1943. 819.

⁸ A HIM Könyvtára sorozat legnagyobb példányszámban eladott kötete Jankó Annamária: *Magyarország katonai felmérései 1763–1950*. Budapest, 2007. (CD melléklettel, amit további DVD kiadványok sora követett, amire lásd www.arcanum.hu)

⁹ Legutóbb Ságvári György: *Magyar uniformisok a honfoglalástól napjainkig*. Budapest, 2010.; uő.: *Die königlich ungarische Honved (1868–1918)*. Gemeinsame Publikation der Verlags Militaria und des Instituts und Museums für Militärgeschichte, Budapest–Wien, 2010. (magyarul

tüntetés-történetig terjedő – kutatási irány jelentkezett, miközben a háború és a katonai szervezetek, valamint a társadalom és a kultúra közötti kapcsolat eddig nem látott széles szempontrendszer alapján vált kutatás tárgyává (*gender studies*, háborús elbeszélések és emlékezet, a propaganda értelmezése, katonai és civil értékrendek viszonya stb.).¹⁰ Mindközben a téma iránti érdeklődés hármas tagolása megmaradt: a civil egyetemi, kutatói és hallgatói közösség, a nagyközönség, műkedvelő gyűjtők és kutatók; a professzionális katonai akadémiák, ahol a hallgatók foglalkozásukhoz szükséges tananyagot keresve válnak a művek olvasóivá.

A hazai hadtörténet-írásban nem jelent határkövet 1989, bár szakmai tekintetben is kétségtelenül egy új korszak kezdetét hozta. Ezt megelőzően a hivatalos hadtörténet-írást csak igen kevés érintették meg az új nyugati szakirodalmi irányzatok. Vagy akiket igen (Perjés Géza, Ágoston Gábor),¹¹ azok a két hivatásos szakmai műhelytől, a Katonai Akadémiától, majd egyetemtől (ZMNE), illetve a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeumától (HIM) teljes függetlenségben dolgoztak. Mára nyugodtan kijelenthető, hogy a hadtörténeteseknek Magyarországon egy széles intézményi háttérrel rendelkező szakmai közössége jött létre, akik intézetekben, egyetemeken, múzeumokban egyaránt megtalálhatók. Örvendetes, hogy már több magyarországi egyetemen működik akkreditált hadtörténelem szakirány. Jellemző, hogy az Osiris Kiadó *Nemzet és történelem* sorozatában megjelent hadtörténeti vonatkozású témák (1956, Tatárjárás, Mohács, II. világháború) szerkesztői mind a két intézményen kívüli történészek közül kerültek ki. Igaz, a Püldo Kiadó széles körben terjesztett sorozatát viszont javarészt a HIM munkatársai írják.¹² Ugyanakkor a HIM-nek mindmáig megmaradt egy jól érzékelhető integráló funkciója, amit a HIM Könyvtára sorozatban megjelenő kötetetek szerzőinek sora is mutat, köztük Urbán Aladárral, Kubinyi Andrással, Székely Györggyel vagy a közeljövőben Ágoston Gáborral.

A kiegyezést követően némi késéssel, de megszülettek a hadtörténeti kutatások szervezeti keretei a történettudományokon belül. A hadtudományok az 1830 óta működő Akadémiának a IV., matematikai osztályában, a hadtudományi alosztályban leltek befogadásra, míg a III. osztály keretében 1883-ban megalakult a Hadtudományi Bizottság, majd 1898 után némi szünettel 1909-től 1947-ig a II. osztály keretében működött a Hadtörténeti Bizottság. 1947-ig az MTA-nak hat hadtörténettel foglalkozó tagja volt, azt követően a legújabb időkben vált azzá Szabó Miklós (2001, 2007). Az 1949-ben megtorpant szaktudomány 1989 után gyorsan visszanyerte helyét: az MTA helyreállította a korábbi katonai tagok tagságát, 1991-ben pedig megalakult a Hadtudomány- és haditechnika-történeti Albizottság, illetve a II. osztályon belül a Hadtörténeti Munkacsoport, 1994-ben pedig a IX. osztály keretében a Hadtudományi Bizottság. A hadtörténeti kutatások önállósodásához nagyban hozzájárultak 1918/20-ban a mai Hadtörténeti Intézet és Múzeum elődszervezetei: a Hadi

és angolul is); előkészületben Csákváriné Kottra Györgyitől a nagy zászlótörténeti összefoglalás a Kossuth Kiadónál.

¹⁰ Már Timon Béla felismerte, hogy a hadtörténelem „nem egyedüli, magábaálló katonai cselekmény, hanem az egy nemzet életében mindig szervesen bekapcsolódik a nemzeti történet folyamába”. Majd joggal hozzáteszi: „az természetes, hogy a hadtörténelem elsősorban a katonai tudományokra támaszkodik”. Timon: *A hadtörténelem*, 820.

¹¹ Perjés Géza: *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadsereg élelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715)*. Budapest, 1963.; uő.: *Clausewitz*. Budapest, 1983., uő.: *Clausewitz. A háború praxeológiája*. Budapest, 1988.; uő.: *A „metodizmus” és a Zrínyi-Montecuccoli vita. I. rész. Századok, 95. évf. (1961) 4–5. sz. 507–535., II. rész. Századok, 96. évf. (1962) 1–2. sz. 25–45.*

¹² A kiadónak nincs honlapja, tájékoztatásul www.vevopont.hu/kiado.../puedlo-kiado.

Levéltár és Múzeum, a Hadtörténeti Könyvtár, illetve a Hadtörténelmi Térképtár megalapítása.¹³

A Hadtörténeti Intézet elődjét, az irodalmi (hadtörténelmi) alcsoportot 1918-ban állították fel a Hadtörténelmi Levéltár részeként. 1954-ben ebből alakult meg az önálló Hadtörténeti Intézet. A Hadtörténelmi Intézettel közel egy időben szerveződött meg a Honvéd Zrínyi Akadémia Hadtörténelmi Tanszéke. Általában véve megjegyezhető, hogy a két honvédelmi miniszteri alárendeltségben dolgozó intézmény mindenfajta szakmai–politikai nyomás nélkül is (hát még azzal) elsősorban a fenntartó katonai felsőoktatás (és a média) igényeit elégítette ki. Ez elsősorban egy hadműveleti központú, esetleg fegyvertörténeti irányú értelmezésben kívánta láttatni az elmúlt korok hadtörténelmét, s azt is lehetőleg évfordulókhoz kapcsolódóan, némileg patetikus előadásban. A legújabb kori, politikailag érzékeny időszakok és témák vonatkozásában a megszokott pártos elkötelezettség volt megfigyelhető, miközben a szakmai megközelítés az 1970–1980-as évekre bizonyos szabadságot adott a részkérdések objektívabb tárgyalásában, például 1919 vonatkozásában (Hetés Tibor, Liptai Ervin)¹⁴ vagy éppen a II. világháború egyes kérdéseiben (Tóth Sándor, Dombrády Loránd).¹⁵ Az intézetben dolgozó fiatal kutatóknak pedig olyan szabadságot hagytak, aminek eredményeként az 1989 utáni korszak meghatározó munkái születtek meg. Megjegyezzük, az első modern magyar hadtörténeti összefoglaló munkát (1984–1985) a szakma egésze meglepően kedvezően fogadta, ráadásul a civil történészek néhány kiválósága is közreműködött abban.¹⁶

Mindezt csak tovább bonyolította, hogy 1989 után egyszerre merült fel az igény az első és második világháború kora és 1956 méltó bemutatására, miközben ennek személyi–anyagi feltételei sem voltak adottak, és az orosz levéltárak (az ukrán kivételével, lásd az ottani Állambiztonsági Levéltárat) változatlanul zárva maradtak. Könnyebb volt a helyzet 1956 esetében, ahol az 1956-os Intézethez kapcsolódóan jó együttműködésben folyt és indult meg a kutatás, s fokozatosan terjedt ki a néphadsereg korára. 1956 kutatását ugyanakkor nagyobb fokú társadalmi konszenzus kísérte, és a sortűzperek, valamint a 2006-os évforduló az anyagi forrásokat is biztosította. Ennek eredményei mindenki számára ismertek.¹⁷ A Horváth Miklós körül szerveződő kutatói iskola eredményes tagja, Szelke Tulipán Éva a Köztársaság téri eseményekről például olyan szövegelemzést végzett, amely a közép-kori szövegértelmezési módszertan követelményeinek is messzemenőkéig eleget tenne – akár

¹³ Farkas Gyöngyi – Jankó Annamária – Szijj Jolán (szerk.): *„Múlt nélkül nincs jövő”. A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum története 1918–2003.* Budapest, 2003.

¹⁴ Hetés Tibor: *Stromfeld Aurél.* Budapest, 1978. Hajdú Tibor előadásában *Változó korok, változó vélemények a Magyar Tanácsköztársaságról* címmel méltatta az úttörő feldolgozásokat. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2009. március 17.

¹⁵ Dombrády Lóránd – Tóth Sándor: *A magyar királyi honvédség 1919–1945.* Budapest, 1987.; Dombrády Lóránd: *Magyar gazdaság és hadfelszerelés 1938–1944.* Budapest, 1981; Uő: *Hadereg és politika Magyarországon 1938–1944.* Budapest, 1986, uő.: *A magyar királyi honvédség.* Budapest, 1987.; uő.: *A legfelsőbb hadúr és hadserege.* Budapest, 1990.

¹⁶ Liptai Ervin (főszerk.): *Magyarország hadtörténete.* 1-2. köt. Budapest, 1984–1985.

¹⁷ Lásd erre Pajkossy Gábor áttekintését a BUKSZ-Budapesti Könyvszemle 2006–2007-es számaiban, vö.: buksz.c3.hu/web/072/1956.pdf. Jellemző módon, a legnagyobb példányszámmal örvendő kiadványt a Men-at-Arms sorozatban az osztrák Erwin Schmidl professzor adta ki 1956-ról (Schmidl, Erwin A. – Ritter, László – Dennis, Peter: *The Hungarian Revolution 1956.* Osprey, 2006.).

Mátyás-kori humanistáktól is olvashatnánk.¹⁸ A néphadsereg kora kutatásának fontos eredményeit képezik a nemzetközi konferenciákon elhangzott előadások a Varsói Szerződés haditechnikai együttműködéséről.¹⁹

Nehezebb volt a helyzet a világháborúkkal. A Nagy Háborút leginkább a trianoni tragédia nyomasztó súlya, illetve az 1919-es Tanácsköztársaságot övező érdektelenség tartotta a háttérben.²⁰ Miközben évente könyvtárnyi szakirodalom születik róla a világban, Jeromy Blacknek kellett szóvá tennie, hogy legfőbb ideje lenne megírni az első világháborús magyar részvétel történetét, utalva arra, hogy a legtöbb nyugati munkában még a magyar katonai részvétel ténye sem kerül megemlítésre. Különösen indokolt lenne, hogy 2014-re nagyobb hazai összefogással elkészüljön egy magyar világháborús szintézis.

A problémák nem kisebbek a második világháborút illetően sem; itt továbbra is komoly bal- és jobboldali politikai, vélt és valós szemita/antiszemita érzékenységek, közvetlen pártpolitikai tiltakozások terhelték a kutatást, még inkább annak múzeumi prezentációját. Eközben a minisztérium állami szervként a vitáknak következetesen elébe kívánt menni, a konfrontációkat kerülni igyekezett, s ennek eredményeként a kutatás főiránya eltolódott a hagyományápolás (hadiemlékművek, hadisírok, haditemetők) irányába. A megoldást a vitás kérdések esetében nyilvánvalóan a hadtörténeti kutatásnak a civil egyetemi szférába való szerves beépülése jelentené – ami szerencsére részben már meg is valósult –, ahol vállalják a modern kutatási szempontokat, kényes kérdéseket (katonai vezetők felelőssége, háborús bűnök és népbírósi eljárások, csendőrség szerepe stb.), összehasonlító projekteket és természetesen a társadalmi vitákat. Nyilvánvalóan még messze vagyunk attól a szakmai távolságtartástól, ahogyan a németek tárgyalják és vitatják, vállalják a közéleti vitákat a második világháború problematikus mozzanatairól.²¹ Ugyanakkor a hadműveletekről, katonapolitikáról, prozopográfiáról, csapattörténetekről, hadigazdaságról, hadifogolykérdésekről maradandó alkotások születtek, részben már 1989 előtt (Ács Tibor, Dombrády Loránd, Lugosi József, Szabó Miklós, Szabó Péter, Szakály Sándor, Vargyai Gyula stb.).²²

¹⁸ Szelke-Tulipán Éva: *A Köztársaság téri ostrom 1956-ban. Szigorúan ellenőrzött emlékezet. Témavezető: M. Kiss Sándor. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, PhD értekezés. 2010.:* „A Köztársaság téri részvétel sok perben szerepelt vádpontként. A perek találkozási pontjaira, összehasonlítására támaszkodva kiderültek a szövegek mögött meghúzódó mozgatórugók. A konstruált szövegekből látszik ugyanakkor, hogy készítők milyen momentumokra figyeltek, mit tartottak fontosnak kihangsúlyozni, ami apróságnak tűnik ugyan, de sokszor igen árulkodó. Továbbá a mégoly manipulált szövegek közlői-készítói ismerték az információt, amelyet el akartak fedni, és amitől nem minden esetben tudták függetleníteni magukat. Ennek használatával több Köztársaság térrel kapcsolatos perben vándormotívumok, terhelő vándortanúk alkalmazása mutatható ki.”

¹⁹ Germuska Pál: *Vörös arzenál*. Budapest, 2010.

²⁰ Legutóbb Pollmann Ferenc: *Trianon felé. A magyar hadsereg ügye a Kiegyezéstől Trianonig*. [Nagykovácsi] 2008.

²¹ A hadtörténetírás beágyazottságáról a hazai katonai és civil kutatásokba, a társadalmi diskurzus felvállalásának kérdéseiről legutóbb a Korall hasábjain lehetett olvasni, Pollmann Ferencről, Csikány Tamástól és Markó Györgytől: Pollmann Ferenc: „*Marcona*” történelem: hadtörténetírás határon innen és túl. *Korall*, 33. sz. 9. évf. (2008) 120–128.; uő.: Pollmann Ferenc. Második nekifutásra. Még egyszer a „*marcona*” történelemről. *Korall*, 35. sz. 10. évf. (2009) 183–185.; Markó György: Morcos válasz egy „*marcona*” történelemnek. *Korall*, 35. sz. 10. évf. (2009) 175–180.; Csikány Tamás: A hadtörténelem támadólagos védelme egy morózus hadtörténelemmel szemben. *Korall*, 35. sz. 10. évf. (2009) 181–183.

²² Például: Szabó Péter: *Don-kanyar*. Budapest, 1994, 2001. (lengyelül is). Számvéber Norbertnek a páncélos harcokkal, a II. világháborúval foglalkozó monográfiái sokaságára lásd: *szamvebern.uw2hunhistory.org*.

Különös jelentőségűek az egyes korszakok katonai életrajzi adattárai, mely műfaj első nagy munkái Szakály Sándor, illetve Bona Gábor nevéhez fűződtek.²³

Persze emellett is voltak olyan időszakok, amikor a politikatörténet mozgatórugói első-sorban, de legalábbis meghatározóan a hadiesemények voltak, következésképpen a hadilevéltári iratok feltárása a korszakról és szereplőiről alkotott képünket döntően befolyásolni tudta. Ezekhez képest az első világháború korszakát megelőző hadtörténeti kutatások az 1989-es fordulattól függetlenül is virágoztak, s 1848–1849 témakörében (Bona Gábor, Csikány Tamás, Hermann Róbert, Urbán Aladár és sokan mások²⁴) szinte újrarájzolták a korábban már megmerevedettnek látszó és jócskán beporosodott tablót. Különösen a katonai és politikai vezetés közötti viszonyt, Görgei és Kossuth viszonyát tisztázták Hermann Róbert publikációi az utóbbi évtizedben.²⁵ A 17-18. század és II. Rákóczi Ferenc korát illetően hasonlóan biztató a kép Czigány István, Heckenast Gusztáv, Mészáros Kálmán alapvető művei nyomán.

A legnagyobb jelentőségű változások a kora újkori hadtörténelemben Ágoston Gábor és Pálffy Géza nevéhez kapcsolódnak, akik nemcsak forrásbázisukban, hanem nemzetközi kapcsolódásaikban alaposan átirták a hódoltság és felszabadító háborúk korára vonatkozó ismereteinket, a hagyományos nemzeti „pántlikáktól” pedig, amiket a nemesi és kommunista szemlélet egyaránt ápolt, jócskán megfosztották e korszakokat.²⁶ Ebben persze szerepet játszik a hagyományosan világszínvonalú hazai oszmanisztika, amely a témából adódóan a hadtörténelemhez is ezernyi szállal kötődik (Hegyi Klára, Dávid Géza, Fodor Pál, Sudár Balázs stb.), s a hadtörténelemnek is szilárd hátszágát alkotja.

Végül a sokáig érdektelennek tekintett középkori, koraújkori hadtörténetírás – sokáig úgy hittük, Charles Oman, Hans Delbrück, Ferdinand Lot, Bánlaky Breit József már mindent megírt e témáról – hatalmas változáson ment keresztül, s nyugodtan állíthatjuk, hogy

²³ Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban*. Budapest, 1983, 1987, 2000 (CD ROM-on is); uő.: *Kossuth Lajos kapitányai*. Budapest, 1988.; uő.: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*. Budapest, 1998–1999.; uő.: *Századosok az 1848-1849. évi szabadságharcban*. Budapest, 2008–2009.; Kovács István: *A lengyel légió lexikona, 1848–1849*. Budapest, 2007.; Szakály Sándor: *A magyar katonai felső vezetés 1938–1945*. Budapest, 1987., 2001.; később Mészáros Kálmán: *II. Rákóczi Ferenc tábornokai és brigadérosai. A kuruc katonai felső vezetés létrejötte és hierarchiája, 1703–1711*. Budapest, 2006.; Heckenast Gusztáv: *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár*. Kieg. Mészáros Kálmán. Budapest, 2005.; Balla Tibor: *A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai. I.* Budapest, 2010.

²⁴ „Mi az, amit ma másképp látunk, mint 20–25 évvel korábban? Egészében azt mondhatjuk, hogy a hadtörténet talán kezdi visszanyerni tényleges súlyát 1848–1849 történetírásán belül”. In: Hermann Róbert: *Eredmények és feladatok 1848–1849 hadtörténetének kutatásában*. Történelmi Szemle 40. évf. (1998) 3-4. szám 203–214.; Csikány Tamás nagydoktori disszertációja: *Katonai vezetés az 1848/49-es magyar szabadságharcban*. Budapest, 2009.; Hermann Róbert nagyszámú műveire lásd: MTA publikációs adattár, idegen nyelvű műveire pedig például: Hermann Róbert: *Reform – Revolution – Emigration*. Herne, 2006,

²⁵ Hermann Róbert: *Kossuth hadserege, Kossuth fővezérei*. Budapest, 2007.

²⁶ *Legutóbb Ágoston, Gábor: Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire. Cambridge, 2005. és németül: Feuerwaffen für den Sultan. Kriegswesen und Waffenindustrie im Osmanischen Reich. Leipzig, 2010.; lásd még: explore.georgetown.edu/people/agostong; Pálffy Géza legújabbban: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest, 2010. és uő.: *The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the Sixteenth Century*. Boulder, Col.-Wayne, N. J. – New York, 2009.; lásd még: palfyfw.hu/

nem lehet ráismerni annak korábbi képére.²⁷ Az új módszerek beépülésének azonban még csak a kezdetén vagyunk, a következő évtizedekben várható a teljesen új magyarországi középkori hadtörténetírás megszületése.²⁸

*

Nem kevésbé érdekes, ha áttekintjük a gyakorló hadtörténész fórumait, megjelenési lehetőségeit a könyvkiadóktól, folyóiratokon és televíziós csatornákon át a web világáig (ahol az „előlektorált” webes kiadványok fogalma is megjelent). A hadtörténeti kultúra terjesztésében elismerő szavakkal kell szólnunk a gyakorlati régészetről (*experimental archeology*)²⁹, a csataterékutatásról³⁰, a hagyományörző bemutatók (*re-enactment*) növekvő népszerűségéről³¹. Az angolszász világban a hadtörténelem iránti érdeklődés jele, hogy az Egyesült Államokban 1933-óta különböző neven működő *Society for Military History*nak mára 2300 tagja van, s önálló folyóiratot ad ki *Journal of Military History* néven, de külön szervezettel rendelkeznek az antik (*Society of Ancient Military Historians*), illetve a középkori hadtörténelem kutatói és szimpatizánsai (*De Re Militari*). Az utóbbiak önálló s egyébként kiváló színvonalú folyóiratot is megjelentetnek, a *The Journal of Medieval Military History*-t. E tendenciák Magyarországra nézve is érvényesek.

Magyarországon a szakmai közélet legfontosabb lapja a *Hadtörténelmi Közlemények*, a HIM tudományos folyóirata. Évi négy számban, több mint ezer oldalon teszi közzé a magyar és a kapcsolódó egyetemes hadtörténelem új kutatási eredményeit. A Hadtörténelmi Közleményeket a Magyar Tudományos Akadémia alapította 1888-ban „a magyar hadi történetírás fejlesztésére”. Kisebb megszakításokkal (1898–1909, 1944–1953) azóta folyamatosan fennáll. Jelenleg még csak a MEK Elektronikus Periodika Archívumából (EPA) érhető el, de a 2010. évi tavaszi könyvfesztiválra már elkészült a teljes folyóiratanyag digitális változatának alap példánya az Arcanum kiadónál. A folyóirat történettudományi jelentőségét az adja, hogy ebben jelenik meg az éves kurrens hadtörténeti bibliográfia, a történettudományi területen a társbibliográfiák megszüntével egyedülként.

*

A Magyarországon művelt hadtörténeti-írás nemzetközi beágyazottsága sok szempontból hasonló a hazai történettudomány más területeinek beágyazottságához. A magyarországi kutatások nemzetközi megismertetése érdekében rendkívül sokat tett az emigrációban élő,

²⁷ Zsoldos Attila: *Árpád-kori hadtörténetírásunk mai állása*. Hadtörténelmi Közlemények, 113. évf. (2000) 2. sz. 417–424.

²⁸ B. Szabó János (Budapesti Történeti Múzeum), Zsoldos Attila, Tringli István, Nógrády Árpád, Pálosfalvi Tamás (MTA Történettudományi Intézet), munkásságukat lásd az intézetük honlapján.

²⁹ Erre legutóbb Töll László: *A harci vértetek története. A nyugat-európai hadviselésben alkalmazott testvédelmi rendszerek fejlődéstörténete a 10. századtól a 16. század közepéig*. PhD értekezés. Debrecen, 2010.

³⁰ 2001. június 25-én a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetemen került megrendezésre a Magyar Csata- és Hadszintérkutatók I. Konferenciája. A csataterék feltárásával idehaza elsősorban a Magyar Hadtudományi Társaság csata- és hadszintérkutató szakosztálya és a Hadtörténeti Múzeum hadszintérkutató és hagyományörző osztálya foglalkozik. A témáról lásd még: Szabó József János: *Az Árpád-vonal. A Magyar Királyi Honvédség védelmi rendszere a Keleti-Kárpátokban 1940–1944*. Budapest, 2002 (angolul: Budapest, 2006), Négyesi Lajos írásait: *Csata- és hadszintérkutatás – hadtörténelmi régészet*. Hadtörténelmi Közlemények, 116. évf. (2003) 1. sz. 198–205.; *Hadtörténelmi Közlemények*, 121. évf. (2008) 1. sz. 160–181., legújabbban a Jugoszlávia ellen kiépített déli védelmi rendszer kutatása hozott új eredményeket.

³¹ A *Katonai hagyomány.lap.hu* oldalon jó áttekintés található a hazai szervezetek nagy számáról.

majd kiadói tevékenységét itthon is folytató Király Béla, aki az *Atlantic Studies on Society in Change* sorozatában felülmúlhatatlan energiával jelentette meg kötetek tucatjait a *Columbia University Press*nél.³² Gyakorlatilag mindmáig e sorozat a hazai hadtörténészek nemzetközi ismertségének és hivatkozottságának legfontosabb forrása. Az amerikai sorozat időközben két alsorozatra bomlott, s Király Béla halála után nemcsak a címek száma, hanem a hadtörténeti témák száma is erősen csökkent. Más neves külföldi sorozatokba leginkább csak az oszmanistáknak sikerült bejutniuk.

A szakmát meghatározó fórumokon már változatosabb a kép. Itt is az jellemző, mint annyi más területen, hogy a hazai kutatók nehezen találják meg azt a „modern” megközelítést, amely a nemzetközi fórumokat érdekli. Csekély a külföldi érdeklődés a Zsigmond király 1428-as galambóci hadjáratának elbeszélése iránt, de minden megváltozik, ha azt a szárazföldi és vízi kombinált (*amphibious*) hadviselés egyik korai példájaként állítjuk nemzetközi összehasonlításba, vagy éppen a középkori európai periféria-kutatásába kapcsolódva mondjuk el azt, amit a középkori Magyarországról tudunk, Trianonról pedig mint hátrátmítoszok és helyi identitásnarratívák példájáról szólunk. E felismerés ellenére a hazai folyóiratokban megjelenő írások jó része még mindig személy-, település- és eseménycentrikus megközelítésű, így azután a külföldiek számára jórészt érdektelenek is maradnak.

Az 1938 óta megrendezett éves nagy nemzetközi hadtörténeti kongresszusokon (*Commission Internationale d'Histoire Militaire, CIHM*) a magyar részvétel az 1970-es évektől helyreállt, a magyar Nemzeti Bizottság folyamatosan működik, s személy szerint Zachar Józsefnek köszönhetően az éves magyarországi előadások hagyománya is megteremtődött. (Az előadások azután rendre meg is jelentek a kongresszusi kötetekben.) A *Revue internationale d'histoire militaire*-ben való magyar közreműködés már kiegyensúlyozatlanabb, amiben ismét a hazai témáknak a nemzetközi közönség számára való átdolgozásának a hiánya érhető tetten. A kétoldalú nemzetközi kapcsolatok, nem meglepő módon, az osztrák³³, szlovák, német, francia, olasz intézetekkel a legélénkebbek, s ez rendszeres megjelenési lehetőséget is jelent a hazai kutatók számára. Tóth Ferenc sikeres tevékenysége a francia–magyar kapcsolatok szervezésében, könyvei és tanulmányai³⁴, a magyar katonai gondolkodás történetének megjelenés előtt álló francia változata³⁵, illetve a *Stratégique* című folyóiratban megjelenő magyar cikkek sora arra utal, hogy a magyar–francia katonai kapcsolatok, a huszárság, a magyar kisháborús tapasztalatok képesek a külföldi érdeklődés felkeltésére. A további nemzetközi folyóiratokban ez még inkább megfigyelhető, ezek közül a német *Militärgeschichtliche Mitteilungen* legelérhetőbb a számunkra, de Ungváry Krisztián Budapest ostromával kapcsolatos tanulmányán kívül (1998/I), ami könyvként németül és

³² A kiadó katalógusára 2002-ig lásd: www.atlantikutato.hu/arp_eng_pub.html. (Hadtörténeti monográfiák jelentek meg a következőktől: Bencze László, Bona Gábor (Csikány Tamással, Hermann Róberttel, Kedves Gyulával), Dombrády Loránd, Györkei Jenő, Horváth Miklós, Perjés Géza, Szabó Miklós tollából, könyvfejezet pedig a legtöbb számottevő hazai hadtörténésztől.)

³³ Közös kiadásra például lásd: *Der Eiserner Vorhang – Vasfüggöny. Katalog zur Sonderausstellung des Heeresgeschichtlichen Museums*. Wien, 2001.; Ács, Tibor: *János Bolyai in der Ingenieursakademie in Wien*. Wien, 2007.

³⁴ Tóth, Ferenc: *Saint-Gothard 1664. Une bataille européenne*. Paris, 2007.; uő.: *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares, Maestricht 1785*. Paris–Genève, 2004.; B. Szabó, János – Tóth, Ferenc: *Mohács, 1526*. Paris, 2009.

³⁵ Ennek alapja: Ács Tibor (szerk.): *A magyar katonai gondolkodás története*. Budapest, 1995.

angolul is nagy sikert aratott, alig találunk más hazai szerzőt a folyóiratban.³⁶ Hasonlóképpen fontos a hasonló jellegű német intézettel (*Das Militärgeschichtliche Forschungsamt*, MGFA, Potsdam) előkészítés alatt álló közös, német nyelvű „néphadsereg”-kötet.³⁷ Az olasz–magyar hadtörténeti kapcsolatokat pedig Kapisztrán Szt. János némileg alulértékelt, az 1848–1849-es katonai emigráció emlékezete mellett Guido Romanelli némileg túlértékelt, de jótékony hatást kifejtő alakja tartja életben.³⁸ Petrovics István kapcsolatainak köszönhetően pedig a legújabb nemzetközi hadtörténeti enciklopédiában Magyarország meglepően nagy terjedelmet, szinte már-már túldimenzionált szerepet kapott.³⁹

A jövőt illetően optimisták lehetünk: számos olyan iskolája jött létre a hadtörténetírásnak, mint például a Hunyadi Zsolt és Laszlovszky József nevéhez kapcsolható keresztes háborúkat kutató műhely.⁴⁰ Úgy látjuk, a globalizáció, a szakterület egyetemessé válása megállíthatatlan marad, s ugyanakkor egyre érzékenyebb lesz a professzionális felhasználók (katonák, politikusok) szempontjaira, így például a terrorizmus, az aszimmetrikus háború kérdésköreire. Kérdés ugyanakkor, hogy a média oldaláról a leegyszerűsítésre, vulgarizálásra irányuló igény (csaták, nagy hadvezérek, híres akciók, haditechnika stb.) mennyire hat vissza a szerzőkre és műveikre, miként az is, hogy az egyre nagyobb mértékben a weben közvetlenül hozzáférhető források és adatbázisok az amatőr hadtörténetírásnak is újabb lendületet adnak-e. A hadtörténelmi kötetek irodalomjegyzékei azt sugallják, hogy a hadtörténet-írás a történelemtudomány egyik legdinamikusabban fejlődő és gazdagodó rész-tudománya.

³⁶ *Budapest ostroma*. Budapest, 1998. (Három kiadásban), németül: 1999, 2001; angolul: New Haven, Conn., 2005. Kivétel természetesen Perjés Géza, aki már 1968-ban megjelent a folyóiratban.

³⁷ *NVA und Ungarische Volksarmee im Warschauer Vertrag*. Potsdam, 2011. (megjelenés alatt)

³⁸ Szabó Mária: *A Romanelli-misszió – La missione di Romanelli*. Budapest, 2009. A Romanelli-film (rend. Gilberto Martinelli) budapesti bemutatója 2009-ben volt az Olasz Kultúrintézetben.

³⁹ *The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare and Military Technology*. Ed. by Clifford J. Rogers. Vols. 1-3. Oxford, 2010.

⁴⁰ Hunyadi, Zsolt – Laszlovszky, József (eds.): *The Crusades and the Military Orders: Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*. Budapest, 2001.; Hunyadi, Zsolt: *The Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary, c.1150–1387*. Budapest, 2010.

HUNYADI ZSOLT

Az Óperencián innen és túl

A hazai középkortörténet-írás nemzetközi beágyazottsága

A konferenciákon elhangzó, netán meg is vitatott, majd publikálásra kerülő tanulmányok komoly előnyt élveznek a pusztán íróasztalt látott társaikhoz képest, amennyiben szerzőjük reflektálhat hallgatóságának véleményére, kritikájára. A tudós összejövétel általános vitái is újragondolásra készíthetik a cikket jegyző történészt, újabb ötleteket fűzhet mondandójához, remélvén, hogy a varrócérna nem látszik majd az új textúra illesztéseinél. Rejlik azonban némi veszély is a „közösen” kiérlelt mondandó tálalásában. Mi történjen, ha az eredeti koncepció megroggyanni látszik a társak referátumainak súlya alatt? Vagy az azokban megfogalmazott általános kételyek célzott támadások nélkül is kikezdik a szerző gondolatainak vélt egységét, vagy rávilágítanak az eredeti elgondolás kellően nem megalapozott voltára? Visszamondani, késve leadni? Vagy vállalni a még rosszabbat: kezdeni valamit azzal, ami maradt? Egy születésnap ünnepséget illetlenség elrontani, még akkor is, ha erős félsz van bennünk, hogy az ajándék nem nyeri el az ünnepelt (olvasóinak) tetszését.

A felkérés a magyar középkortudomány nemzetközi beágyazottságának áttekintésére érkezett, és az e sorokat jegyző ifjú titán avatatlannak érzi magát, hogy pálcát törjön negyedszázad munkássága fölé. Azonban a jubileumi konferencián szerzett tapasztalatok valamelyest könnyítettek a helyzetén. Bátorabban vállalja immár, hogy az alábbiak legfeljebb lábjegyzetek a középkortörténészek által jegyzett munkák vagy egyáltalán a középkortörténeti kutatások nemzetközi beágyazottságának kérdéséhez. Az alább citált esetek jó részében sokkal inkább történészek, illetve munkáik és módszerek ismertségéről, sőt még inkább – *horribile dictu* – pusztán idézettségéről és nem feltétlenül értő ismeretükről avagy alkalmazásukról tudósítanak. Még tovább rontva szerzőnk eddig sem irigylésreméltó helyzetét, az sem hallgatható el, hogy a teljes vertikum áttekintése, felmérése meglehetősen nehéz, és a kapott eredmény több szempontból is esetleges. Ez akár mentegetőzésnek is be tudható lenni, megelőzendő a – legalább részben jogos – méltatlankodást mindazon területek kutatóinak részéről, amelyek az áttekintésből valamiért kimaradtak. Az okok nyilvánvalóan a viszonylagos szakmai beszűkültségnek és az információhiánynak tudhatók be, hiszen az interdiszciplináris kutatások évtizedeiben a csupán „hagyományos” részterületeken folyó kutatások ismerete ma már önmagában nem elegendő. Nem beszélve arról a jelenségről, hogy szűkebb pátriánkban az újítókat, a tudományterületek közötti klasszikus határokat nem tisztelőket vagy a máshonnan elcsúszott módszereket meghonosítókat még mindig előszeretettel szokás divatozó ficsúroknak tartani.

Az eredeti kérdés által kiváltott szorongás azonban mintha nem múlna: hogyan mérhető annak mértéke, mennyire ágyazódtunk be? Olvasnak bennünket a Lajtán túl, hallottak már bennünket, dolgoztak már velünk, tanultak tőlünk módszereket, használják a forráskiadványainkat, netán bevesznek a saját nemzeti pantheonjaikba (már ha van nekik ilyen)?

Fordítva talán könnyebb lenne megítélni. A kereszties hadjáratok neves kutatójáról, Sir Steven Runcimanról jóval könnyebb lenne beláttatni, hogy legalább két történész-nemzedék nőtt fel a 20. század második felében, akik nem pusztán ismerték (olvasták, idézték), hanem valamiféle kályhának is tekintették az indulásnál, saját kutatási irányaik kijelölésénél. A történet szinte kínálja magát, miszerint még Magyarország is felzárkózott a háromkötetes opus majd' fél évszázaddal később megjelenő magyar fordításával, de beágyazódásnak nem mernénk tekinteni mindazt, ami időközben történt a mű hazai befogadása során. A már-már gibboni próza magasságába emelkedő stílust talán nem sikerült teljesen átültetni a magyar fordításba,¹ de a keresztieseknek megbocsátani nem tudó, lelke mélyéig megbántott bizantinológus sértettségét talán bátrabban szájára vehette volna a szakma. De nem tette, és így a munka hazai képviselői. Két évvel a magyar fordítás megjelenése és pár hónappal Runciman halála után a kereszties hadjáratok kutatói az opus megjelenésének fél évszázados jubileumát megüendő összegyűltek, és mérlegre tették az európai historiográfiákat.² Azzal a sommás véleménnyel tértek haza, hogy bár Sir Steven Runciman ismertsége immár világméretű, beágyazottsága ugyanakkor – e területen – szinte elhanyagolható.

A fenti eset talán jól példázza, hogy nehéz pontosan megragadni a beágyazottság mértékének indikátorait. Mindazonáltal néhány próbát tehetünk. Az első körök egyikének azt illene feltérképezni, hogy egyáltalán mit ismerhetnek külhoni kollégáink. És máris a sokszor emlegetett és kárhoztatott nyelvi akadályoknál tartunk. Még ma is gyakran elhangzó kritika, miszerint a magyar középkorászok hosszú évtizedeken keresztül meglehetősen visszafogottan publikáltak idegen nyelven – legalábbis a cseh, lengyel, de még talán a román kollégáinkhoz képest is. A biztató jelek szerencsére szaporodnak, például idegen nyelvű egyetemi, intézeti folyóiratok alakjában. Ezek természetesen nem középkoros témák kizárólagos fórumai (kivételesen talán a CEU középkortanszékének az évkönyve),³ de minden bizonnyal fontos csatornát jelentenek az ismertség növelésében. Talán az sem elhanyagolható, hogy periodikus megjelenésük kifejezetten jó lehetőséget teremt az állandó és kölcsönös „jelenlétre”, illetve a tudományos barterkereskedelemre, azaz a cserepéldányok intézményének fenntartásához.

A fentiekkel együtt is nehéz pontosan felmérni, hogy mit ismerhetnek tőlünk határainkon túl. Sőt, itt máris célszerű lenne különválasztani a magyarlakta területeket, ahol az anyanyelven íródott munkák is a diskurzus részeivé válhatnak, illetve azokat a régiókat, ahol a célközönséget csak idegen nyelvű munkákkal lehet megélni. Az előbbi kapcsán a beágyazottság azért is alapvető kérdés, mert közös múltunk és jelenünk⁴ közös kutatásra kellene, hogy sarkalljon bennünket. Mindazonáltal a medievisták némileg szerencsésnek is érezhetik magukat, hiszen az *International Medieval Bibliography* (IMB) komoly segítséget jelent az évi termékek áttekintésében. Az eredetileg hagyományos, nyomtatott formában megjelenő periodikát a leeds-i egyetem középkorászai alapították 1967-ben, majd CD-ROM-on tették közzé a 400 és 1500 közötti időszakokkal foglalkozó szaktanulmányok inde-

¹ Runciman, Steven: *A kereszties hadjáratok története*. Budapest, 1999.

² 2001. július 19–26. Teruel (Spanyolország), Congreso Internacional: Medio siglo de estudios sobre las Cruzadas y las Órdenes militares, 1951–2001. A kezdő évszám a háromkötetes munka első kötetének megjelenési évére utal.

³ *Annual of the Department of Medieval Studies at CEU*.

⁴ Nem érzelmi húrokat szeretnénk e helyt megpendíteni, pusztán arra utalnánk, hogy a középkori források egy tekintélyes részét mai országhatárainkon kívül működő levéltárak őrzik. Néha túlságosan is.

xelt bibliográfiáját. Jelenleg már *online* működik az adatbázis, és az 1967–2008 közötti időszakban több mint 365000 tanulmány könyvészeti adatait és rövid tartalmi ismertetését teszi lekérdezhetővé. Emellett még segítségünkre lehet a Mainzban működtetett *Regesta Imperii online* szakbibliográfiája is,⁵ amely a sorozatban hivatkozott munkákat kiemelte az adatbázisból, és önálló bibliográfiaként szolgáltatja. Ezek segítségével legalább arra lehet rálátásunk, hogy mit ismerhetnek kollégáink a határokon túl, még akkor is, ha az idehaza megjelent munkáknak az IMB adatbázisba való retrospektív feltöltése még mindig meglehetősen esetleges.

Hasonló támpontot nyújthatnak az utóbbi évtizedek hatalmas adatbázisai (JSTOR, MUSE, EBRARY stb.) vagy akár az utóbbi évek egyik legdinamikusabban bővülő „szolgáltatása”, a GoogleBooks. Ez utóbbi segítségével, bár továbbra is valamelyest esetleges módon lelhettünk rá hazai középkorászok munkáinak citációira, amelyből újfent következtethetünk munkáik ismertségére, beágyazottságára. Magunk inkább az elsőt kockáztatnánk meg, különösen annak okán, hogy a hazai történész (és bölcsész) szakma egyre határozottabban honosítja meg saját berkeiben a természettudósok citációs indexeinek gyakorlatát, és érvel annak relevanciája mellett. Nem tagadható, hogy a „kilóra megmért” (köz)tudomány bizonyos képet kialakíthat egy-egy történész tanainak, téziseinek ismeretéről, de számos veszélyt is hordoz magában. A bölcsészeti stúdiumokban a hivatkozások rendszere semmiféle zárt rendszert nem alkot, a folyóiratok nem rendelkeznek impakt faktorról, nincs nyilván tartási rendszer, de még csak a *peer review* értékelés sem tekinthető elterjedtnek idehaza. Nem beszélve olyasféle banalitásokról, hogy *stricto sensu* mire is utal, mit mutat meg egy adott hivatkozás. Ismertséget, értékelést, kritikát? Külföldi (vagy akár hazai) kollégánk azért hivatkozta munkánkat, mert valóban fontosnak, alapvető jelentőségűnek tartja, vagy pusztán az egyetlen munka, amelyet éppen vizsgált témája kapcsán általa olvasható nyelven talált, vagy éppenséggel lesújtó kritikával illeti a citált *opust*, és gyanútlan társait próbálja megóvni a csalódástól? De úgy tűnik, nálunk a strigula az strigula. Nemzetközi konferenciák kávészüneteiben nem egyszer alakultak ki villámstratégiák a strigulák számának növelésére. A kérielt stratégia: közepesen nagy butaságokkal lehet a hivatkozásaink számát nagyságrendekkel növelni. Nem célszerű túl nagy butaságot papírra vetni, mert bár a sokkhatás borítékolható, azt a szakma azonnal és radikálisan lesöpri az asztalról. Azonban a „van benne valami” ráközelítés busás hasznot hozhat az ismertség terén, mert szinte mindenkinek lesz egy-két szava, megfontolandó tanácsa a „merre tovább”-hoz. Látszólag kissé talán messze kanyarodtunk megtisztításra váró tárgyunktól, mégis úgy véljük, a beágyazottság felmérésénél kénytelenek vagyunk a fenti kételyekkel is szembesülni. Az a határozott vélemény alakult ki bennünk, hogy ezeket a szövegközi hivatkozásokat bizony szálával érdemes kigyűjteni és egyenként megítélni, hogy valóban utalnak-e arra, hogy a hivatkozott gondolat, álláspont, tézis ténylegesen részévé vált-e a tudós diskurzusnak, vagy csak a „lásd erről még” jegyzet több tucat tétele között lelhető fel írásunk.

Valamelyest biztosabb talajon járunk, ha a személyes kapcsolatok felől közelítünk, még akkor is, ha ezekkel kapcsolatban sem múlhat belőlünk minden fenntartás. A határon túliakkal való kapcsolattartás csatornáiban egyben a beágyazódás elősegítői is, jóllehet nem egyforma mértékben és sikerrel. A történész vegyesbizottságok számos téren segítik egymás munkáinak megismerését akár közös projektek kialakításával, konferenciák szervezésével, amelyre jó példát szolgáltatottak a közelmúltbeli tudományos tanácskozások: a hungarológiai konferenciák, az Anjou-kori vándorkonferencia (amely Szegeden gyűjtötte össze a régió érintett történéseit), illetve a szintén 2007-ben Nagyváradon megrendezett Zsig-

⁵ <http://opac.regesta-imperii.de>

mond-konferencia, valamint a Mátyás-konferenciák, amelyeknek Budapest, Debrecen és Kolozsvár adott otthont 2008-ban. Ebbe a körbe sorolhatók a kétoldalú együttműködések is, amelyeknek üdvözlendő új hajtása, hogy ma már nemcsak a „hivatalos” kapcsolattartás magasságaiban léteznek, hanem intézeti, sőt, tanszéki szinteken is működnek. Mi több, ma már nemcsak alkalmankénti együttműködést jelentenek, mint például a közelmúltbeli szegedi és győri szlovák–magyar középkorász találkozók, hanem tanszékek közötti hallgatócserékre, sőt közös *curriculumok*, illetve egyetemi jegyzetek létrehozására, fordítások elkészítésére is szándékokat fogalmaznak meg.

Ha azonban a középkori Magyar Királyság egykori határainál messzebbre tekintünk, akkor a beágyazódás más lehetséges csatornáit is célszerű feltérképezni. Ezek talán legfontosabbika az emigrációban élők, illetve a külföldi kutatók szerepe akár a beágyazódásban, akár az ahhoz vezető úton. A fent emlegetett, tartalmukban is áttekintett hivatkozások azt sugallják, hogy külhoni kollégáink hosszú időn keresztül sokkal gyakrabban használták a két háború között megjelent idegen nyelvű munkákat – elsősorban a nagy szintéziseket –, valamint az emigrációban élő vagy valamilyen módon külföldre sodródott magyar történészek publikációit. A teljesség igénye nélkül ebben a körben említendők Bak János, Bogyay Tamás, Deér József, Sinor Dénes és nemrég elhunyt Vajay Szabolcs munkái. Ebben kézzelfogható változást a rendszerváltást követő évek hoztak, amikor is megjelent a színen a fiatalabb generáció, amelynek tagjai már nem kényszerűségből vágtak neki a nagyvilágnak (vagy eleve külföldiek voltak), és továbbra is részben magyar és/vagy közép-európai témák feldolgozására vállalkoztak. Ezek sorában találjuk a Cambridge-ben dolgozó Berend Nórát, a torontói Varga Líviát, a francia Marie-Madeleine de Cevinst, de a hazai eredmények közvetítésben fontos szerepet játszott a krakkói Stanislaw A. Sroka vagy a pozsonyi Juraj Šedivý is. A kört még tovább lehet bővíteni azokkal (például Joseph Held, Martyn Rady, Gabriel Silagi, James Ross Sweeney), akik valamely időszak vagy terület magyar vonatkozásainak behatóbb vizsgálatára vállalkoztak, és ily módon alaposan megismerték és feldolgozták az adott témát, aktív résztvétel vállalva a beágyaz(ód)ásban. Különösen érdekes helyzetet teremtett az a tény, hogy nemzeti hagyományoktól jó részt függetlenül nemcsak egy másik tudományos közegben vizsgáldták, de a – helyenként személyeskedésektől és/vagy indulatoktól sem mentes – hazai vitákból kimaradtak.

A beágyazódásnak, ismertté válásnak bizonyosan fontos és produktív csatornáit voltak a tudományos konferenciák, *workshopok*. A fent szóba hozott kétoldalú vagy regionális találkozók mellett azonban feltétlenül említést érdemelnek az átfogó jellegű tudományos összejövetelek. A nemzetközi tudományos (diplomatikai, heraldikai stb.) társaságok egy-négy éves rendszerességgel megrendezett konferenciáin összefoglalók hangzanak el a hazai kutatási helyzetről, de erősen kérdéses, hogy ezek a beszámolók milyen körbe jutnak el, és mennyire járnak megtermékenyítő hatással. A hatás még akkor is bizonytalan, ha ezeknek a jelentéseknek egy része szakfolyóiratokban utóbb megjelenik, azaz eléri a szakma szélesebb köreit. Valamelyest intenzívebb tapasztalatcserét jelentenek az évtizedek óta megrendezésre kerülő nagy középkorász konferenciák szekciói: a michigani Kalamazoo-ban, illetve a nagy-britanniai Leedsben. Ezek már csak azért is fontos összejövetelek, mert bár minden évben vannak bizonyos kiemelt témák, gyakorlatilag szinte az összes medievista részdiszciplína képviselteti magát. Ráadásul számos tudományos szervezet, kihasználva az összejövetel kínálta lehetőséget, ekkor tartja éves találkozóját, közgyűlését. A középkorászok (sőt, általában történészek) egy része kétségbe vonja az ilyen összejövetelek hatékonyságát és szakmai jelentőségét, de – vélhetőleg személyes tapasztalatok híján – valamelyest félreértik ezen konferenciák funkcióját. Az általában húsz perc hosszúságú előadások, referátumok jellemzően valóban nem világmegváltó súlyúak, és nem kényszerítenek ki azonnali para-

digmaváltásokat, de nem is ez a céljuk. Figyelmesen áttanulmányozva ezen konferenciák programfüzetét, hamar kiderül, hogy a két helyszín sokkal inkább funkcionál egyfajta befogadó színházként, amely helyet ad olyan „kvázi-konferenciáknak”, amelyek szervezőinek vagy a logisztikai, vagy az anyagi feltételeik nem adták ahhoz, hogy önálló rendezvényeket szervezzenek. Azt a többletet pedig, amelyet a „párhuzamos konferenciák” résztvevőinek egymás közötti eszmecseréje jelent(het), egyre többre értékeli a szakma, amely – a piaci szereplőkhöz hasonlóan – költséghatékonyan szeretné működtetni kapcsolatrendszerét. Történtek ugyan próbálkozások videokonferenciák kialakítására (sajátos módon ebben éppen a leeds-iek játszottak úttörő szerepet), de mára a szakma nagyjából megbékélt azzal a helyzettel, hogy a személyes kommunikációt kielégítő mértékben semmi nem pótolja.

Nehéz pontosan meghatározni, mekkora szerepet játszanak ezek a konferenciák a nemzetközi beágyazódásban, de az kétségtelen, hogy a magyar medievisták folyamatosan jelen vannak ezen konferenciák szekcióiban, sőt manapság már önállóan is szerveznek ilyeneket. Ennek jelentőségét talán az is növeli, hogy mára teljesen bevetté vált a tematikusan szervezett, négy-öt szekcióból álló ún. „belső” konferenciák anyagának a publikálása neves kiadók (Ashgate, Brepols, Brill) által. Ezek az összejövetelek a vélt vagy jövőbeli beágyazódásban kifejezetten fontos szerepet játszanak, már csak azért is, mert a nemzetközi együttműködések új formáiban, jelesül a pályázati keretekben kialakított közös munkák kiinduló pontjainál egyre gyakrabban kapnak kiemelt szerepet. Bár ma még csak az első lépéseken vagyunk túl, és a *FrameWork Program* magasságait medievista témákkal nehéz ostromolni, a *CARMEN*⁶ és hasonló kezdeményezések⁷ sokat segítenek, hogy bekerüljünk a nemzetközi véráramba, és ha ez még nem is eredményez azonnali javulást az erőforrások terén, legalább esélyt ad arra, hogy megjelenjünk produktumainkkal a piacon. Ugyanakkor máris tapasztalható, hogy a spontán (értsd: nem akadémiai) kutatócsoportba szerveződés még kifejezetten nehézkes, így a nagyléptékű és a klasszikus határokat feszegető projektekhez nehéz csatlakozni. Feltehetően az sem elhanyagolható szempont, hogy ha a tervezett együttműködések végül mégsem valósultak meg, vagy az uniós pénzcseppek nem nyíltak meg, bizonyos középkoros intézetek és tanszékek (például Bergen, Budapest, Eperjes, Erlangen, Pécs, Poitiers, Prága, Szeged) között kialakult intenzív párbeszéd akkor is folytatódik, messze túlnyúlva a régiós határokon.

A nemzetközi beágyazódás fenti csatornáit sajátosan egészítették ki az utóbbi két évtized nagy középkori tematikájú kiállításai is. Újfent a teljesség igénye nélkül: a Dunántúl középkori művészeti emlékeit feltáró *Pannonia Regia* kiállítás,⁸ majd nem sokkal ezt követően a honfoglalás millicentenáriumára szervezett kiállítás, illetve az erre készült katalóguskötet angol, illetve német nyelvű változata.⁹ A sort egy valamelyest nemzetközibb vállalkozás követte, amely két év alatt hat helyszínen az első ezredforduló Európájának közepét kívánta bemutatni a második ezredfordulón.¹⁰ Ebbe a sorba illeszthető a hazai bencések kiállítása is, amely kétnyelvű tanulmányaival és katalógusával utat talált a nemzetközi

⁶ *Co-operative for the Advancement of Research through a Medieval European Network*.

⁷ Például: a *Fasti Ecclesiae*-vállalkozás.

⁸ Mikó Árpád – Takács Imre (Hrsg.): *Pannonia Regia, Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541*. Budapest, 1994.

⁹ Fodor István (ed.): *The ancient Hungarians: exhibition catalogue*. Hungarian National Museum, March 16 – December 31, 1996. Budapest, 1996.

¹⁰ Wiczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin (szerk.): *Európa közepe 1000 körül: történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok – Europas Mitte um 1000 – Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*. Stuttgart, 2000.

szakirodalomba,¹¹ ahogyan egy évvel később a Corvinák világát bemutató tárlat háromnyelvű kiadványa is.¹² Néhány évvel később a Zsigmond-vándorkiállítás törzsanyaga, illetve katalógusának tanulmányai vitték el a hazai kutatás eredményeit Luxemburgba, német nyelvű katalógusa segítségével a nemzetközi szakmai közönséghez is.¹³ Legutóbb pedig a Mátyás-kort¹⁴ és a középkori magyar–katalán kapcsolatok emlékeit¹⁵ tárták fel hazai tárlatok, valamint az utóbbit illetően egy mind Barcelonában, mind pedig Budapesten bemutatott kiállítás. Brit kollégák tették szóvá, hogy az egyébként gazdag katalógust a magyar és katalán mellett angolul is érdemes lett volna megjelentetni. Természetesen a hazai eredmények külföldön való megismertetését nemcsak a Magyarországon vagy magyarok által rendezett kiállítások segít(h)ették elő. Jó példa erre a közelmúltbeli pozsonyi Gótika kiállítás,¹⁶ amelynek katalógusa a hazai eredmények hírvivője is egyben, de ilyenek tekinthető a Strassbourgól indult és egy évtized alatt harminchárom helyszínt megjárt vándorkiállítás, amely az egykori Magyar Királyság emlékeit mutatta meg a modern Európának. Bizonyos szempontból még a nemzetközi Dzsingisz kán-kiállítás¹⁷ törzsanyaga is ide sorolható, amely Bonn, München, Schallaburg mellett Budapestre és Isztambulba is eljutott néhány évvel ezelőtt, katalógusával egyetemben.

A tudományos produktumok egyik leghagyományosabb közvetítői azonban továbbra is a publikációk, legyenek azok folyóiratokban megjelent tanulmányok vagy önálló kötetek – akár magyarul megjelent munkák fordításai, akár már eredendően is külföldiek számára készült *opusok*. A már emlegetett citációk arra utalnak, hogy azok a területek élveznek előnyt, amelyeknek rendszeresen megjelenő idegen nyelvű orgánuma van,¹⁸ illetve *online* formában is hozzáférhető akár közvetlenül a kiadónál, akár adatbázisokon, internetes portálokon keresztül. Bár vannak jelei, hogy a magyarul megjelent tanulmányok idegen nyelvű absztraktjait is lekérdezik az ezeket gyűjtő adatbázisokból,¹⁹ ezek használata meglehetősen esetleges. Az is kitapintható, hogy a sorozatba rendezett munkák „fajlagos” ismertsége is valamelyest magasabb, mint szólóban megjelent társaiké. Igaz ez a *Hungarian Blue books*²⁰ középkori témájú köteteire, a Közép-Európai Egyetem (CEU) forráskiadó sorozatára,²¹ de

¹¹ Takács Imre (szerk.): *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon – Benedictine monasteries in medieval Hungary: exhibition at the Benedictine Archabbey of Pannonhalma*. Kiállítási katalógus (Pannonhalmi Bencés Főapátság, 2001. márc. 21. – nov. 11.) Pannonhalma, 2001.

¹² Karsay Orsolya (szerk.): *Uralkodók és corvinák. Potentates and Corvinas*. Budapest, 2002.

¹³ Takács Imre (Hrsg.): *Sigismund rex et imperator. Kunst und Kultur zur Zeit Sigismunds von Luxemburg, 1387–1437*. Ausstellungskatalog, Mainz am Rhein, 2006.; Körber Ágnes (ed.): *Sigismund – Rex et Imperator*. Exhibition Catalogue. Budapest, 2006.

¹⁴ Farbaký Péter (ed.): *Matthias Corvinus, the king. Tradition and renewal in the Hungarian royal court, 1458–1490*. Budapest, 2008.

¹⁵ Sarobe, Ramon et al. (ed.): *Princeses de terres llunyanes. Catalunya i Hongria en l'Edat Mitjana*. Barcelona, 2009.

¹⁶ Buran, Dusan (ed.): *Gotika: dejiny slovenského vytvarného umenia*. Bratislava, 2003. Ugyanakkor a tervezett német és angol nyelvű katalógus sajnos nem készült el.

¹⁷ *Dschingis Khan und seine Erben. Das Weltreich der Mongole*. München, 2005.; illetve lásd a budapesti kiállításához készült helyi, kiegészítő tárlat katalógusát: Ritoók Ágnes – Garam Éva: *A tártárjárás, 1241–42*. Budapest, 2007.

¹⁸ Például: *Acta Archaeologica ASH, Acta Orientalia, Acta Historiae Artium, Anteus* stb.

¹⁹ *Historical Abstracts, History and Life* stb.

²⁰ *Atlantic Studies on Society in Change 1977-től*.

²¹ *Central European Medieval Texts*.

tulajdonképpen a Magyar Egyháztörténeti Vázlatok (METEM) sorozatára is, amely magyar nyelvű köteteivel is rendre eléri a külföldi olvasóközönséget. A kvalitáson túl feltehetően a könyvtárak beszerzési politikája áll a dolog háttérében, hogy tudniillik a legtöbb köz- és egyetemi gyűjteményben általában nagyobb figyelem övezi a sorozatokat, periodikákat.

A forráskiadványok beszerzését is prioritásként kezelik a kutató- és közkönyvtárak, már csak azért is, mert a nyelvi akadályok itt kevésbé jelentenek akadályt a hozzáférésben. Az *in extenso*, azaz teljes szövegű kiadások leginkább latin nyelvű középkori dokumentumokat adnak közre. Mi több, kritikai kiadások esetén még az *apparatus* is vagy latinul, vagy valamely világnyelven találjuk a *textus* mellett, így a szakma külföldi képviselőinek sem okozhat gondot az eredmények hasznosítása. De személyes tapasztalatok alapján bizonyosnak tartjuk, hogy még a magyar nyelvű oklevél-regesztákkal is elboldogulnak kollégáink. Már lassan egy évtizede összeállítottunk egy nagyjából kétszázötven szavas (magyar–latin–angol nyelvű) szöszedetet a Magyar Országos Levéltár (MOL) Mohács előtti okleveles gyűjteményének kutatásához, illetve az Anjou-oklevéltár és a Zsigmond-kori oklevelek regesztáihoz, és munkánk szemmel láthatóan hasznosnak bizonyult. Természetesen hatalmas előrelépést jelentenek a beágyazódás felé vezető úton az utóbbi évtized digitális forráskiadványai. Ebben ráadásul Magyarország kifejezetten az élmezőnybe került az utóbbi évtizedben, nemcsak az európai, de még világméretű összehasonlításban is. Ha a kiadványok jelentős részét jegyző Arcanum Kiadó valamelyest több figyelmet és energiát fordítana az adatbázisok külföldön történő menedzselésére (mert a többnyelvű kezelőfelület még nem elegendő az elterjedéshez), akkor feltehetően még szélesebb körben válnának ismertté és használttá ezek a források.

Vélhetően egyre közelebb jutunk ahhoz az állapothoz, amikor középkori törvényszövegeink is hasonló (digitális) médium segítségével jutnak el a szakmai közönséghez. Persze támad némi hiányérzetünk, hiszen az idegen nyelvű kísérőtanulmányokkal készült *Decreta Regni Hungariae* (DRH) 1301 és 1490 közötti dekrétumaink szövegét közli kritikai kiadásban,²² amely teljesen nemzetközi sztenderdek szerint készült, de sem az Árpád-kori, sem pedig a Jagelló-kori törvényalkotás emlékeit nem dolgozta fel. Részben ezt a hiányt próbálta orvosolni a kifejezetten külföldi olvasótáborra célzó, nemzetközi szerkesztőbizottságot felvonultató *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae* (DRMH)²³ vállalkozás. A sorozat kötetei latin–angol nyelven, kommentárral közlik a törvényszövegeket, és bár nem kritikai kiadást adnak, mind az Árpád-kori törvények esetében, mind Werbőczy *Hármaskönyve*, mind pedig a megjelenés előtt álló Jagelló-kori törvények esetében a legjobb gondozott szöveget közlik. A beágyazódásban kiemelt szerepet játszott és játszik ma is ez a sorozat, ugyanis kifejezetten komoly erőfeszítéseket tett/tesz, hogy olyan (angol) terminológiát alakítson ki, amelynek segítségével jóval könnyebben találunk maguknak utat a magyar gyűjtemények az európai *corpus*ba.

Narratív, illetve liturgikus forrásaink terén valamelyest hosszabb hagyományra tekinthetünk vissza, mindenekelőtt a több mint nyolc évtizedes múlttal rendelkező *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum* sorozatnak köszönhetően. A ma is rendre új köteteket produkáló sorozat kritikai kiadásai a nemzetközi sztenderdeket követik, és kísérőtanulmányai idegen nyelven olvashatók. Ugyanakkor nehezen leplezhető jelenség, hogy a meg-

²² Döry Ferenc – Bónis György – Bácskai Vera: *Decreta Regni Hungariae, 1301–1457*. Budapest, 1976.; Bónis György – Döry, Ferenc – Érszegi Géza – Teke Zsuzsanna: *Decreta Regni Hungariae, 1458–1490*. Budapest, 1989.

²³ Bak János et al.: *The Laws of Medieval Hungary, 1000–1526. Decreta regni medievalis Hungariae*. 5 vols. Idylwild–Budapest, 1992–2010.

célzott tudós társadalom egyre növekvő arányban olvas középkori narratív forrásokat modern fordításokban, és a forrásnyelvű szövegeket csak filológiai–textológiai problémák esetén veszi kézbe.²⁴ Másrészt az említett törvényszövegekhez hasonlóan, bár az *apparatus* filológiai jegyzetei nagyon fontosak, önmagukban nem elegendők a magyar középkort behatóbban nem ismerő kutatók számára. Ily módon a jelen és a közeljövő egyik fontos kihívása kommentált kétnyelvű szövegkiadások készítése, lehetőség szerint már létező kritikai kiadások alapján. A liturgikus források és a fragmentumok²⁵ terén talán kevésbé érzékelhető ilyen elvárás, hiszen az olvasótábor nemcsak jóval szűkebb, de sokkal specifikusabb készségekkel van felvértezve.

A középkori tárgyú feldolgozások recepciója talán még nehezebben tekinthető át és értékelhető. Sommás ítéleteket értelmetlen és veszélyes tenni, és szinte minden felsorolás esetleges lenne, a kimaradók zokszói pedig önkéntelenül is a lelkiismeret-furdalást növelik. A tapasztalatok szerint a nemzetközi diskurzusokból való kimaradás és/vagy viszonylagos lemaradás előbb-utóbb visszaüt, vagy még tovább halmozza a hátrányt: a több tekintetben konzervatív magyar kutatás gyakran viszolyg az interdiszciplináris kutatásoktól,²⁶ márpedig a jelenlegi beágyazódáshoz leginkább ezen a téren lehetne előrelépni. A teljesség igénye nélkül vessünk pillantást néhány területre, amelyekről ha átfogó képet nem is sikerül rajzolnunk, néhány konklúzióra talán futja majd.

A nemzetközi ismertséget, beágyazottságot firtatva bizonyosan szembeötlik, mennyire élen járnak ebben az altajisták, őstörténészek, a keleti kapcsolatokat kutatók. Már a fentiekben is utaltunk arra, hogy helyzeti előnyüket növeli az idegen nyelven megjelenő szakfolyóirat, az *Acta Orientalia*, de a terület művelőinek idegen nyelvű monográfiái²⁷ és tanulmányai ettől függetlenül is utat találtak a szakma külföldi művelői felé. Ugyanakkor a bizantinológia terén az egykori beágyazottság mára részben elenyészett, és bár időnként születnek idegen nyelvű munkák, szerveződnek idehaza is nemzetközi konferenciák,²⁸ gyakran a *Byzantinische Zeitschrift* recenziós rovatából tájékozódnak kollégáink a hazai szakmai termésről. Talán valamivel jobb a helyzet az egyháztörténet terén, legalábbis erről tanúskodik mind az *IMB* adatbázisa, mind pedig a *Regesta Imperii* bibliográfiája; egységes képet ugyanakkor szinte lehetetlen lenne rajzolni. Mályusz Elemér munkáinak egy részét ugyan lefordították idegen nyelvre, de egyháztörténeti monográfiája, amely időközben újra megjelent, csak a magyar nyelvet bírók számára hozzáférhető.²⁹ Friss és idegen nyelven is hozzáférhető munkákkal rendszeresen jelentkeznek úgy az etnográfusok, a folkloristák, mint a hagiográfia és az ikonográfia művelői is. Az előbbieket már csak azért is figyelemre-

²⁴ Nem szándékozunk pálcát törni a jelenség fölött, de nem lehet szó nélkül elmenni a tény mellett, hogy már néhány évvel ezelőtt is legalább harminc olyan észak-amerikai doktori program működött, ahol PhD-fokozatot lehetett szerezni klasszika filológiából bármely klasszikus nyelv ismerete nélkül.

²⁵ Lásd például a *Fragmenta codicum* csoport tevékenységét.

²⁶ Ennek ledolgozásában különösen komoly szerepe volt/van az *Aetasnak*.

²⁷ Például Róna-Tas András, Zimonyi István és Vásáry István a közelmúltban neves kiadóknál publikált munkái.

²⁸ Például a Moravcsik-émlékkonferencia 2009 novemberében: *Centre and Periphery in the Age of Constantine VII Porphyrogenetos*. From *De cerimoniis* to *De administrando imperio* – an international symposium in memory of Professor Gyula Moravcsik.

²⁹ Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest, 2007.

méltók, mert a nemzetközi trendek mintha újra a figyelem központja felé terelnék, például okáért, a boszorkányság, a démonológia kutatását.³⁰

A középkori írásbeliség és könyvkultúra kutatásának hazai eredményei meglehetősen lassan jutnak be az európai kutatás fő áramába, de némi önbizalomra adhat okot, hogy ma már nemcsak Eckhardt Ferenc, Csapodi Csaba és Hajnal István műveit olvassa a külhoni olvasóközönség, hanem az utóbbi két és fél évtized termése is eljut hozzájuk. E területen ráadásul, a helyi sajátosságok hangsúlyozásán túl, éppen a középkori európai kultúrához ezer szállal való kötődésünket mutathatjuk meg, elsősorban talán azoknak, akik számára még mindig áll a vasfüggöny. Eckhardt lassan egy évszázada publikált munkája³¹ pedig átvezet bennünket a jogtörténet területére, ahol szintén fontos közelítő lépéseknek lehettünk tanúi a közelmúltban. És e helyt nem pusztán a fent már szóba hozott kétnyelvű jogtörténeti kiadványokra gondolunk, hanem egyéb világi³² és kánonjogi³³ produktumokra is. Az pedig határozottan említést érdemel, hogy a középkori kánonjog művelői négyévente megrendezett nemzetközi konferenciájukat 2008-ban először tartották az egykori vasfüggöny mögötti területen, Esztergom–Piliscsabán.³⁴

Példamutatónak is tekinthető a hazai művészettörténészek nemzetközi beágyazottsága, még akkor is, ha ennek messzire nyúló előzményei vannak, és nem feltétlenül a rendszerváltást követően alakult ki a jelen állapot. A fent emlegetett kiállítások szervezői, az akadémiai kutatócsoport tagjai, valamint a befogadó intézmények munkatársai mind fontos szerepet játszottak a nemzetközi vérkeringésbe való bekerülésben, illetve a jelenlét folytonosságának fenntartásában. Ha nem is ennyire „látványos”, de mindenképpen erősen vizuális jellegű és nemzetközi hatású mindaz, amit a paleográfia–kodikológia–diplomatika hazai művelői papírra vetettek.³⁵ Mi több, a vizualitás egyetemessége nemcsak lehetőséget kínál a komparatív vizsgálatokra, de valamelyest meg is követeli azokat.

Az összehasonlító vizsgálatok, még ha azok sokszor nem is lépik túl a párhuzamos narratívák kereteit, feltétlenül megkövetelik az alapos résztanulmányokat, amelyek az összevetést egyáltalán lehetővé teszik. Nincs ez másképp a politika- és társadalomtörténeti munkákkal sem. Bár alapvető fontosságú művek jelentek meg német, angol vagy francia fordításban az elmúlt évtizedekben (is),³⁶ kevés olyan akad közöttük, amelyek eredendően is kifejezetten külföldi történészek számára készültek volna.³⁷ Ez pedig komoly nehézségeket okoz, amelyek jó részével egy idegen nyelvű folyóirat szerkesztőjeként nap mint nap szem-

³⁰ Lásd: Klaniczay Gábor – Pócs Éva (ed.): *Demons, Spirtis, Witches*. Vol. 3. Budapest, 2005–2008., illetve a Palgrave kiadó nemrég újjára indított sorozatát: *Palgrave Historical Studies in Witchcraft and Magic*.

³¹ Eckhardt Ferenc: *Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter*. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergbd. 9. (1913/1915) 395–558.

³² Hamza Gábor (szerk.): *Tanulmányok Werbőczy Istvánról. Studien über István Werbőczy*. Budapest, 2001.

³³ Lásd például Szentirmai Sándor, Erdő Péter és Kosztolnyik Zoltán kánonjogi vonatkozású munkáit.

³⁴ Az előadások szövege hamarosan megjelenik.

³⁵ Csapody Csaba munkássága mellett elsősorban a *Fragmenta codicum*-csoport tagjaira és „holdudvarára” gondolunk.

³⁶ Például Engel Pál, Font Márta, Fügedi Erik, Györffy György, Kristó Gyula, Makk Ferenc, Szűcs Jenő és Mályusz Elemér munkái.

³⁷ A néhány kivétel egyike Engel 2001-es szintézise (*The Realm of St Stephen: A History of Medieval Hungary, 895–1526*. London – New York, 2001.), amely utóbb magyarul is megjelent, de a jól sikerült angol fordításon túl egy brit medievista szerkesztőként is felügyelte a gondolatok idegen nyelvre való megfelelő átültetését.

besülni kényszerülünk. Ahhoz, hogy a pusztá ismertségtől a beágyazódás felé el tudjunk mozdulni, olyan idegen nyelvű munkákat kellene produkálnunk, amelyek már eleve a külföldi történészeket célozzák meg, vagy legalább a már megjelent munkák jegyzetapparátusát kellene átdolgoznunk alaposan. Egyrészt olyan művek esetében, amelyek időközben megjelentek fordításban is, a hivatkozásokat le kellene cserélni, valamint bizonyos alapfogalmakat meg kellene magyaráznunk, vagy legalább egy szöszedettel vagy glosszáriummal kellene ellátni az eredeti szöveget. Belátható, hogy ez valamivel több munkát ad a szerzőknek, de sok év tapasztalata bizonyítja, hogy egy jó fordító önmagában még nem elég a kívánt hatás eléréséhez.

A többé-kevésbé alfabetikus sorrendet követő áttekintés végére a régészet és a várostörténet maradt, de akár retorikailag is követelhettek volna maguknak ilyen hangsúlyos helyet. Az előbbi leginkább azért, mert a művészettörténészekhez hasonlóan művelői jó ideje nemzetközi közegben dolgoznak és publikálnak, amiben fontos szerepet játszanak idegen nyelvű folyóirataik, illetve sorozataik, másrészt pedig területükön számos modern irányzat képviselteti magát mind a határterületeket, mind pedig a módszereket illetően. Legalábbis ezt láttatja velünk az archeozoológia, a dendrokronológia, a környezetrégészet és több más új kutatási terület/irány hazai térnyerése. A várostörténészek talán kevesebb forradalmian új módszerrel és kutatási iránnyal álltak elő az elmúlt negyedszázad során, ugyanakkor nemzetközi ismertségük egyre jelentősebb. Ebben nyilván elvülhetetlen szerepet játszottak a nemrég elhunyt Kubinyi András idegen nyelvű publikációi, de az utóbbi évek kapcsán leginkább a nemzetközi együttműködés szerepe emelendő ki, amelynek – a konferenciákon s közös publikációkon túl – fontos fóruma és mediátora a Nemzetközi Várostörténeti Bizottság, illetve az általa koordinált és mára idehaza is meghonosodott várostörténeti atlaszok intézménye.³⁸

Meglehetősen nehéz a fentiekből egyértelmű következtetéseket levonni vagy bármiféle épkezláb ötlettel előállni a tekintetben, hogy mivel lehetne elősegíteni, elmélyíteni a beágyazódást. Feltéve és megengedve, hogy minden középkor-kutató számára kézzelfogható előnnyel járna, ha a nemzetközi diskurzus aktív tagjaivá válnánk, s nem pusztán strigulákat gyűjtenénk a nevünk mellé a konferencia-szervezések és kötet-szerkesztések résztvevőlistáján a képzeletbeli Ober-Enns, azaz Óperencia-rovatban. Releváns kérdésfeltevések válaszadói lehetnénk, ha bekerülnénk az európai fősodorba, amit az utóbbi évek pályázati rendszere nemcsak elősegít, de néha mintha kikényszeríteni is szándékozna. Ehhez azonban több helyen újra kellene gombolnunk az erősen a nemzeti paradigmára szabott kabátunkat. A lehetőség, amint azt az *Aetas* szerzői, szerkesztői már jó néhányszor felmutatták, adott, sőt, talán újabb fórumokat is létre lehetne hozni. Bár a gazdasági helyzet nem kifejezetten kedvező új szaklapok gründolására, mégis adhat ötleteteket vagy szolgálhat némi tanulsággal a lengyelek által másfél évtizede Varsóban életre hívott *Quaestiones Medii Aevi Novae* folyóirat, amely mind tanulmányaival, mind pedig könyvismertetéseivel komoly hírvívó szerepet vívott ki a régióban. Egyébként is vannak bőven közös dolgaink, amelyeket előbb-utóbb rendezni kellene, bár megeshet, hogy pár éven belül ezt már egészen más médiumokon keresztül tesszük majd. Biztos vagyok, hogy ebben a folyamatban az *Aetas* továbbra is meghatározó szerepet fog magának követelni, legfeljebb átköltözik e-könyv olvasókba vagy interaktív portállá válik.

³⁸ Az első fecske a Soproni Városatlasz: *Magyar várostörténeti atlasz I. – Hungarian atlas of historic towns. No. 1.* Sopron, 2010.

KISANTAL TAMÁS

Korszakok léteznek – hogyan lehetségesek?

*Korszakfogalom és korszakolás a történetírásban**

Talán első pillantásra különös lehet, hogy egy, a korszak és a korszakolás problémáit tárgyaló elméleti szöveget olyan példával kezdem, ami nem éppen a történetírás területéről származik, sőt, hagyományosan talán nem is illik egy „komoly”, történettudományos szöveghez. Egy néhány évvel ezelőtt készített sci-fi film sztorija szerint él köztünk egy ember, aki valamilyen evolúciós hiba (vagy csoda) folytán nem öregszik és nem hal meg.¹ Sok ezer éve, az emberiség történetének kezdetétől fogva él, öntudattal bír, s így első kézből tanúja számos eseménynek, valamint a történelem nagy folyamatainak. A film lényegében egy hosszú vitát mutat be, melynek során a férfit jelenkorbeli barátai, akik érthető módon egy szót sem hisznek a meséjéből, igyekeznek keresztkérdéseikkel „megfogni”: miközben a történelemtől faggatják, megpróbálják rábizonyítani, hogy hazudik, az egészet csak kitalálta. A film főszereplője emiatt aztán kénytelen bizonyos történelmi eseményekről, jelenségekről többé-kevésbé részletesen beszámolni – így kapunk egy szemtanúi elbeszélést, egyfajta „történelem alulnézetből” beszámolót az átélt sok-sok évről. Ezek a főszereplő számára olykor (főleg a kezdeti „pár ezer esztendőben”) meglehetősen összemosódnak. Emellett sok mindent nem úgy lát, ahogy a „hivatalos”, „szakszerű” történettudományos munkák megírták. Ami szempontunkból leginkább érdekes, az az, hogy a hosszú életű szemtanú-elbeszélő beszámolójában (aki egyébként „szakmabeli”, ugyanis a film szerint ma éppenséggel történelemszaktantán egy kisebb amerikai főiskolán), alapvetően három diskurzus és nézőpont-típus keveredik. Egyfelől a saját, meglehetősen kaotikus emlékhalmaza a történésekről, melyet két egymással összefüggő kulturális diskurzus keretez: egy élettörténeti – a mesélő a hétköznapi ember számára szinte felfoghatatlanul nagy eseménykavalkádot saját életperiódusainak kontextusába helyezi, s ezeknek a fogalmai alapján magyarázza. Úgy beszél például a kezdeti évszázadokról, mint valami kisgyermekkoráról, melynek emlékei a mostból nézve igencsak összefolynak. A másik diskurzus pedig a történelemé: hogy vándorunk az élményeit a többiek számára kommunikálhatóvá tehesse, a történelmi korok kontextusába helyezi el életének eseményeit. Beszél például jégkorszakbeli hanyattatásairól, az ókori civilizálódás folyamatáról, a későbbi időkben kifejlődött ismereteiről, a különféle egyéni és társadalmi változásokról.

Talán nem túl eretnek e sci-fi történet felemlegetése itt, s talán az is világos lehet, mire akarok vele kilyukadni. Főszereplőnk jól példázza a korszak problémájának egyfajta laikus elképzelését: ahhoz, hogy a történelem folytonos hömpölygését kommunikálni tudjuk,

* E tanulmány első változata az *Aetas* 25. születésnapjára rendezett konferencián hangzott el, 2010 májusában. Ezúton szeretném megköszönni a szervezőknek a felkérést, a résztvevőknek pedig az érdeklődést, illetve az előadást követő reflexiókat, megjegyzéseket.

¹ *Man from Earth*, 2007. Rend.: Richard Schenkman.

olyan fogalmakra van szükségünk, melyek bizonyos, önmagukban talán heterogénnek tűnő tendenciákat összefognak, olykor mintegy megállítják a mozgást, és adott eseményeket egy-egy alapfogalom alá rendelnek. Azaz például korszakokra osztják a történelmet, s e korszakok a filmben párhuzamba kerülnek a főszereplő-történetmesélő életperiódusaival. Hogy egy még profánabb, ám a mai, populáris, a történészi intézményen kívüli történelmi tapasztalat számára talán ismerős példát hozzak: a manapság oly népszerű, elsősorban számítógépen játszott civilizáció- és birodalomépítő játékok² nagyjából úgy modellezik a korszakváltást, mint egyfajta „szintlépést”: a játékos a kultúra újabb, magasabb stádiumába kerül, mely az előzőre épül ugyan, de saját kontextussal és szabályrendszerrel rendelkezik, s a birodalom kormányzása már kissé más stratégiát igényel, mint az előző periódusban. Az említett filmhez hasonló, bár jóval kevésbé eretnek példát használ Sigfried Kracauer is, hogy a történelmi idő és a korszakolás problémáját illusztrálja: Ahasvérusét, a bolygó zsidót, aki szemtanúként járja a világot, bolyongása során pedig sok történelmi helyszínen és korszakon „megy keresztül. Tanulságos, amit Kracauer mond Ahasvérussal kapcsolatban: „...úgy képzelem, mintha arcában több arc egyesülne, s mindegyik egy-egy átélt korszakot tükrözne, amelyek folyton újabb mintákba vegyülnek, amikor bolyongása során Ahasvérus szüntelenül és hiába próbálja felidézni az őt formáló idők alapján azt az időt, amikor arra ítéltetett, hogy testet öltson.”³ Ezzel Kracauer lényegében a történelmi idő és a korszakolás két olyan jellegzetességét próbálja összefoglalni, melyek szerinte összefüggnek és sajátos el- lentmondást képeznek. Egyfelől Ahasvérus célorientált, hiszen halad valamerre, valamit keres (ebben alapvetően különbözik sci-fink főszereplőjétől), másfelől pedig a különböző megélt korszakok önmagukban saját életet és saját időt képeznek, s ezekből a saját időkből általában nem áll össze a nagy idő, a történelem egésze. Pontosabban, úgy vélem, az a fő probléma, hogy *elvileg* a különböző korszak-időkből nem feltétlenül kell egy „nagy történelemnek” kibontakoznia, szemléletmódunk mégis hajlamos rá, hogy a korszakokat valamiféle nagy egész olyan részeinek tekintse, melyek jórészt ok-okozati rendben követik egymást. Ahasvérus, bár arcán az eltérő időrétegek, korszakok egymástól függetlennek mutatkoznak, mintegy önálló életet élnek, mégis tart valahová, keres valamit: azaz *elvileg* Krisztus újabb eljövételével a különféle arcok egymásutánja értelmet kaphat, a végső cél felől egységessé válhatnak az elkülönülő rétegek. Ebből adódik tehát a korszak fogalmának kettőssége: amint az újmarxista irodalom- és kultúrtörténész, Frederic Jameson egy helyütt írja, a korszak mindig olyan kettős struktúrával bír, melyben a különböző elemek alig férnek össze. Egyrészt van egy szinkrón sajátosága, amennyiben minden korszak egyedi (ahogy annak idején Ranke megfogalmazta: egyformán közel áll Istenhez), és az adott korszak egvediségében olyan összefüggés-hálózatot képez, melyből valamilyen lokális „nagy egész” alakul ki: korszak, korstílus, látásmód, gazdasági, társadalmi, ideológiai rendszer, osztályviszonyok konstellációja stb. – nézőpont, illetve tudományos megközelítés kérdése, hogy éppen mely szempontokra kerül a főhangsúly. Másrészt a korszakok diakrón rendet alkotnak, hiszen a történelem lineáris folyamat, melyben a periódusok egymás után jönnek, mintegy az előzőből nő ki a soron következő. Jameson szerint a diakrón szemlélet hajlamos a szinkrón fölé rendelődni, a korszakok mintegy belesimulnak a történelem egységes, lineáris elbeszélésébe.⁴ Hogy ismét Rankéra hivatkozzak: bár a német történész szerint minden korszak

² A prototípus talán a Sid Meier által készített klasszikus *Civilization* és folytatásai.

³ Kracauer, Siegfried: *Történelem. A végső dolgok előtt*. In: uő.: *A detektívregény. Értelmezés – Történelem. A végső dolgok előtt*. Budapest, 2009. 232.

⁴ Jameson, Frederic: *On Interpretation: Literature as a Socially Symbolic Act*. In: uő.: *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*. London, 2005. [1981] 27–28.

egyformán közel áll Istenhez, a haladás eszméjét az emberi történelem bizonyos aspektusaiban ő maga is elismerte.

A korszak fogalmával tehát egyszer jár egy heterogenizáló tendencia: minden korszak önmagában áll, saját egyedi struktúrával bír. Sőt, ha egy bizonyos időpontot vizsgálunk, azt is megfigyelhetjük, hogy benne több korszak (és időszak) működik egyszerre. Például 1985-höz, amikor az *Aetas* folyóirat létrejött, olyan korszakfogalmak köthetők, mint, mondjuk, a jelenkor (legalábbis akkor), a modern kor (akkoriban általános, de gyakorta ma is használt terminussal: legújabb kor), bizonyos teoretikusok szerint a posztmodern, de nevezhetjük a késő Kádár-kornak, a szocialista kor végének is (persze a „késő” és a „vég” terminusok itt jól jelzik a korszakolás utóidejűségét). E korszak-fogalmak más perspektívát és más időképzetet eredményeznek: ebből (is) adódik az az alapvetően metatörténeti jelenség, amit Reinhart Koselleck a nem egyidejűség egyidejűségének nevez – vagyis egy bizonyos eseményt (például egy folyóirat alapítását) olyan időrétegek kereteznek, melyek különféle jelentéssel és jelentőséggel (vagy éppen ezek hiányával) ruházzák azt fel.⁵ Így aztán egyértelmű, hogy az adott esemény korszakhoz kapcsolása magát a történetet is átértelmezheti: gondoljunk csak bele, mennyire más azt kijelenteni, hogy az *Aetas* folyóiratot a posztmodern idején alapították, vagy azt, hogy az *Aetas* a szocialista korszak végének gyermeke, terméke, netán hírnöke. Talán felesleges kiemelni, hogy e három főnév más és más „*Aetas*-értelmezést” generál: míg a „gyermekség” organikusan simul bele a korba, a „termék” a mechanikusság képzetét kelti, a „vég hírnöke” pedig a lázadó, a rendszer- és korszakváltást előkészítő jelleget hangsúlyozná. Mi több, kisebb utólagos történeti „beleértelmezés” segítségével egészen érdekes konstellációkat is felfedezhetünk. Észrevehetjük például, hogy 1985-ben halt meg Fernand Braudel, s az *Aetast* az európai történetírásban az *Annales* nemzedékváltásához kapcsolhatjuk; hazai kontextusban feltűnhet, hogy az évszám éppen egy évvel a kései Kádár-kori „köztes nyilvánosság” egyik legfontosabb orgánumának, a *Mozgó Világnak* a „megszelídítése”, szerkesztőcseréje után van, s alig egy évvel az *Aetas* alapítását követően jön a „prózaforradalom éve” (1986), melyet az irodalomtörténészek a hazai posztmodern paradigmatis évszámaként tartanak számon. A fenti felsorolás természetesen csak játék volt a számokkal–eseményekkel, nem állítom azt, hogy ezek a történetek feltétlenül összefüggtek az *Aetas* alapításával, hanem inkább azt gondolom, hogy utólagos értelmezési perspektíváink képesek összefüggésbe hozni őket, az adott esemény jelentőségét kiemelve vagy éppen átértelmezve – attól függően, hogy milyen interpretációs keret, azaz korszak felől vizsgáljuk azt. (Csak zárójelben: korszakolás és perspektíva kérdése minden – elképzelhető, hogy később, több évtizedes vagy évszázados távlatból például egy kutató már könnyen összekapcsolhatja az *Annales* újabb generációját a magyar történetészek fiatalabb nemzedékének színrelépésével vagy a prózaforradulatot egy „történettudományi fordulat” első lépésével.) Vagyis a korszakfogalmak, amellyel, hogy utólagos konstrukciók, mint értelmezési segédeszközök tulajdonképpen az események percepcióját is meghatározhatják. Ebből következik, hogy a korszakolás mindig jelenorientált, s így magát a múltat is a jelen (általában burkolt vagy öntudatlan) preferenciáinak rendeli alá.⁶ Ahogy azt egy tanulmányában William A. Green szellemesen kifejti, a korszakoknak ebből adódóan van némi „kényszerzubbony”-jellegük: nem elég, hogy gondolkodásmódunkat és intézményi struktúráinkat determinálják (gondoljunk csak a történelem tanszékek vagy az iskolai *curriculu-*

⁵ Koselleck, Reinhart: *Történelem, történetek és formális időstruktúrák*. In: uő.: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, 2003. 150.

⁶ Vö.: Kulcsár-Szabó Zoltán: *A „korszak” retorikája. A korszak- és századforduló mint értelmezési stratégia*. In: Kulcsár-Szabó: *Az olvasás lehetőségei*. Budapest, 1997. 15–39. (különösen: 18–19.)

mok korszakspecifikus felosztására), de az eseményeknek, történelmi jelenségeknek is egyfajta „előzetes értelmezési keretet” biztosítanak.⁷ Sőt, a dolog oda-vissza működik, hiszen nem csupán az adott korszak határozza meg a történések szemléletmódját és értelmezését, hanem fordítva is igaz: bizonyos események utólag korszakváltóként, fordulóként aposztrofálódnak, és akár magának a kezdeti korszaknak az interpretációs attitűdjét is befolyásolhatják. Merész elgondolás lenne talán az *Aetas* alapítását korszakváltó eseményként megjelölni (igencsak markáns történelemkoncepció kellene, ha emellett akarnánk érvelni), ám elképzelhető egy olyan korszakértelmezés, ahol kezdő- vagy fordulópont lehet. Hans Blumenberg sokat idézett állítása, miszerint „a korszakváltásoknak nincsenek tanúi”, egyszerre utal a korszakfogalmak utólagosan konstruált természetére, valamint a történelmi esemény és a korszakértelmezés olyan összefonódására, melyben az előbbi az utóbbi révén konstituálódik, és tesz szert jelentésre.⁸

A jelenorientációból tulajdonképpen az is szervesen következik, hogy a korszakfogalmak sosem önmagukban állnak, hanem, ahogy Jameson is megfogalmazta, valamilyen nagyobb narratív egység, átfogóbb történelemkoncepció részei. Egyes teoretikusok egyenesen azt feltételezik, hogy e nagyszabású, egyenes vonalú történelemfelfogás alapvetően jellemzi a nyugati történelmi tudatot, amennyiben az európai, illetve észak-amerikai történelemkép lényegi eleme „a fejlődés vagy a haladás hangsúlyozása, más szavakkal a múlt »lineáris« szemlélete”.⁹ A lineáris történelemfelfogás alapja bizonyos szerzők szerint az európai keresztény történelemkoncepcióra jellemző eszkatologizmus,¹⁰ mások az ilyen természetű történelmi látásmód terén a modern korban egyfajta megújulást, profanizálódást, a haladáselv előtérbe kerülését látják. Nem véletlen, hogy Koselleck jól ismert modernkor-elemzésének központi tézise szerint az új korszakot olyan radikálisan új időfelfogás jellemzi, melyben tapasztalati tér és várakozási horizont viszonyában az utóbbira kerül a hangsúly, vagyis erőteljes lesz a jövőorientáció, a haladáseszmé válik centrálissá, a történelem nem példák tárháza többé, hanem olyan lineáris folyamat, melynek még elnevezése is (*Geschichte*) az általánost, a nagy összefüggés-egészet jelöli.¹¹ Ezzel a modern kor saját maga az új-donságát, késeiességét aposztrofálva mintegy véglegessé teszi a periodizációt. Ismeretes a Cellarius-féle 17. század végi korszakfelosztás elterjedése, széles körűvé válása az újkorban – mely azonban alapvetően nem is annyira eredetisége, inkább hatástörténete miatt jelentős (mivel periódusfogalmai tulajdonképpen korábbi, elsősorban esztétikai terminusok szélesebb általánosításai).¹² Az is ismert, hogy a modern, spekulatív történetfilozófiai koncepciók jelentékeny hányada saját elbeszélésben a korszakokat a nagy történet elemeiként (mondjuk így: jelenetekként) képzelte el, s nem egy közülük (akárcsak sci-fi filmünk hőse) az emberiség korszakait az ember egyéni fejlődésének szakaszaival kapcsolta össze – hivatkozhatunk itt többek között Lessingnek az emberi nem nevelődéséről írott

⁷ Green, William A.: *Periodizing World History*. History & Theory, vol. 34 (1995) no. 2. 99–100.

⁸ Blumenberg, Hans: *A korszakfogalom korszakai*. Helikon, 46. évf. (2000) 3. sz. 313.

⁹ Burke, Peter: *Western Historical Thinking in a Global Perspective – 10 Theses*. In: Rüsen, Jörn (ed.): *Western Historical Thinking. An Intercultural Debate*. New York, 2002. 18.

¹⁰ Vö.: Löwith, Karl: *Világtörténet és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei*. Budapest, 1996.; Taubes, Jacob: *Nyugati eszkatológia*. Budapest, 2003.

¹¹ Vö.: Koselleck, Reinhart: *Historia magistra vitae. A toposz felbomlása a mozgásba lendült történelem újkori horizontján*. In: uő.: *Elmúlt jövő*, 41–73.

¹² Bull, Marcus: *Thinking Medieval. An Introduction to the Study of the Middle Ages*. Basingstoke, 2005. 46–47.

szövegére, Herder bizonyos nézeteire vagy éppen Comte hármas korfelosztására, mely az egyén három életperiódusával (gyermek-, ifjú- és felnőttkor) analóg.¹³

Ha a történelem tapasztalata narratív tapasztalat (vagy finomabban, némiképp Paul Ricoeur nyomán: a történelmi idő tapasztalása és emberivé tétele csak narratív módon lehetséges),¹⁴ úgy a korszak fogalmának értelmezését talán célszerű az elbeszélés és elméleti felől megközelíteni. Erre több út is kínálkozik, attól függően, hogy milyen narratív teóriát akarunk felhasználni. Jómagam az alábbiakban két egymással összefüggő, ám némiképp különböző lehetőséget vázolnék fel: egy bonyolultabbat, az analitikus és a narratív történelemelmélet bizonyos téziseire támaszkodót, illetve egy általánosabb és átfogóbb nézőpontrendszert. Kezdjük az elsővel, melyet csak röviden vázolólok! A korszak lényegében megközelíthető és elemezhető a William H. Walsh által bevezetett kolligáció terminus segítségével, illetve a fogalom későbbi, narratív továbbgondolásaival. Mint ismeretes, Walsh nézete szerint a történész, amikor valamilyen esemény- vagy jelenségcsoport magyarázatára törekszik, ezeket a „különböző eseményeket [...] »megfelelő fogalmak alá« csoportosítja.”¹⁵ A szerző úgy gondolja, hogy bizonyos események csak akkor értelmezhetők, ha a történész figyelembe veszi az esetek hosszú távú kifutását és kontextusát, s így képes a történéseket egymással összefüggésbe hozni és valamilyen összekapcsoló fogalom alá rendelni. Mint Walsh kifejti, a kolligációs fogalmak alapvetően interpretatív terminusok, melyek nem csupán a „hogyan” és a „miért” történet kérdéseire, hanem a „mi történt?”-típusú kérdésfeltevésekre is válaszolni képesek. Magyarul, ahogy Walsh nyomán Willam Dray megfogalmazza, a kolligáció a „mi volt?”, „milyen természetű esemény következett be?” magyarázatára szolgál.¹⁶ például bizonyos önmagukban talán heterogén, szétszórtnak ható események – egy költő elszaval egy buzdító verset, kiszabadítanak egy politikai foglyot, megfogalmaznak egy tizenkét pontos követelésrendszert és ki is nyomtatják stb. – egyetlen fogalom, a „forradalom” terminusa alá sorolva értelmet nyernek, s így nemcsak a „miért cselekedtek így?”, hanem a „mi történt?” kérdésre is választ kapunk. A kolligáció fogalma tehát a történeti logika egyik fő kategóriája, segítségével pedig a történések olyan egységekbe rendezhetők, melyek alapvető sémákként szolgálnak, bár sokszor maguk az azonos sémához tartozó esemény-együttesek radikálisan különbözhetnek (például a francia, a ’48-as magyar, az ’56-os stb. forradalmak – hogy az „ipari” vagy az „információs” forradalomról ne is beszéljünk).

Nem véletlen, hogy mind Walsh, mind pedig Dray elemzésénél minduntalan feltűnnek olyan kolligációs fogalmak, melyek lényegében a korszakelnevezésekkel ekvivalensek: ilyen állandó példa a reneszánsz vagy a felvilágosodás. Világos, hogy olyan, látszólag egymással egyáltalán nem összefüggő történéseket, mint például, hogy Petrarca felmászott egy hegyre, az itáliai városállamok megerősödtek, erőteljes műpártoló réteg alakult ki, néhány művész adott stílusjegyeket alkalmazott, Hunyadi Mátyás Itáliából származó alkotókkal és bölcselőkkel vette magát körül, az ókori kultúra, világszemlélet néhány gondolkodó számá-

¹³ Lessing, Gotthold Ephraim: *Az emberi nem neveléséről*. Szép Literatúrai Ajándék, 3. évf. (1995–1996) 1. sz. 32–49.; Herder, Johann Gottfried: *Az emberi művelődés újabb történetfilozófiája*. In: uő.: *Értekezések, levelek*. Budapest, 1983. 7–167.; Comte, Auguste: *Beszéd a pozitív szellemről*. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet*. 1. kötet. Budapest, 2006. 460–481.

¹⁴ Mint a francia filozófus a *Temps et récit* egyik tételmondatában kifejti: „...az idő oly mértékben lesz emberi idővé, amely mértékben elbeszélő (narratív) módon artikulált.” Ricoeur, Paul: *A hármas mimézis*. In: uő.: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest, 1999. 255.

¹⁵ Walsh, William H.: *Kolligációs fogalmak a történettudományban*. In: Gyurgyák – Kisantal (szerk.): *Történetelmélet*. 2. kötet. 773.

¹⁶ Dray, William: *„Megmagyarázni, hogy mi” a történelemben*. In: Kisantal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. Budapest, 2003. 53–59.

ra az érdeklődés középpontjába került stb., bizonyos mértékig egyneművé lehet (és nyilván egy történésznek kell) tenni, ha a reneszánsz jelenségéhez és korához rendeljük őket.

Ez alapján a korszakok lényegében temporális kolligációs fogalmak. E temporalitás jó alkalmat kínálhat a kolligáció elméletének narrativista továbbgondolására: többek között e fenti két példát említi Frank Ankersmit is, hogy saját narratív szubsztancia-elméletét Walsh teóriája segítségével alátámassza. A holland történetfilozófus terminusa annyiban különbözik a kolligációtól, amennyiben Walsh fogalma „arra utal, hogy *magának* a múltnak bizonyos jelenségei, aspektusai összekapcsolhatók, vagyis, hogy a kolligációs fogalmak (például a »reneszánsz« stb.) magára a múltra kell vonatkozzanak.” „Tézisem szerint azonban” – állítja Ankersmit – „az ilyen fogalmak *nem* a múltbeli dolgokra vagy aspektusokra, hanem kizárólag a múlt narratív *értelmezéseire* irányulnak.”¹⁷ Vagyis Ankersmit a kolligációnak konstruktivistább színezetet adva az ilyesfajta összekapcsoló fogalmakat olyan narratív keretbe illeszti, mely alapján a kolligációs terminusok „csupán” a múlt bizonyos nézőpontját, értelmezését (vagyis a múltból alkotott történetet) fogják össze. Szempontunkból a holland gondolkodó összetett narratív elméletének¹⁸ az a része érdemel figyelmet, mely a narratív szubsztanciákat (így például a reneszánsz vagy a felvilágosodás korszakfogalmait) olyan metaforikus képződményeknek tekinti, amik a múlt bizonyos interpretációját, nézőpontját tárják fel. A korszakfogalmak metaforikus természetét nem kell túlságosan bizonygatni: hiszen már maga a megnevezés aktusa metaforikus jellegű (látványos ez a reneszánsznál, de például a középkor „középsége” csak egy nagyobb egész, végpont felőli meghatározás, azonosítás segítségével jön létre). Habár bizonyos történelmi korszakok más tropologikus eljárások eredményeként képződnek (gyakran színekdochével: Horthy-kor, Kádár-kor; esetleg metonimikusan: vaskor, bronzkor), maga a besorolás, az események korszakhoz kapcsolása metaforikus. Mindez pedig oda-vissza hat: nemcsak a korszak válik bizonyos jelenségek narratív-metaforikus interpretációjának eszközévé, hanem az esemény korszakhoz kapcsolása is metaforikus jelleget ad neki. Gondoljunk csak korábbi példánkra: az *Aetas* alapítása például a rendszerváltás korszakelbeszélésébe helyezve olyan metaforikus töltetet kaphat, mely, mondjuk, a történész-folyóirat ellenzékiességét kiemelve új értelmezési keretbe helyez(het)i a benne közölt tanulmányokat. Mint Ankersmit megfogalmazta, a metafora (és a történelmi elbeszélés) egyfajta „valamiként látni” (*seeing as*) struktúrával bír:¹⁹ esetünkben az *Aetas* alapítását úgy tekintjük, mint ami a rendszerváltás korának egyik eseménye, s így a lap (valamint az alapító gesztus) ellenzékiességére, mondjuk, a tudományos (értsd: nem vulgármarxista) történetírás jelentőségére, a nyugati történettudományos tendenciák megismertetésének és alkalmazásának politikai szerepére helyezük a hangsúlyt. Vagyis a korszakolás mindig (legalább) kettős tétellel bír: meghatározza az események egymáshoz kapcsolódását, valamint determinálja egy adott esemény megítélését, látásmódját.

Ha továbblépünk, és a korszakok összekapcsolódását, a narratív-metaforikus korszakfogalmak összességét, vagyis a történelem egészét vesszük szemügyre, egy általánosabb narrációs elmélet keretei közt is vizsgálhatjuk a problémát. Képzeld el úgy a korszakokat,

¹⁷ Ankersmit, Frank: *Narrative Logic. A Semantic Analysis of the Historian's Language*. The Hague, 1983. 93.

¹⁸ Teóriájának rövid összefoglalóját lásd: Ankersmit, Frank: *Hat tézis a narrativista történetfilozófiáról*. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, 2000. 111–120.; valamint: Kisantal Tamás: *Történettudomány és történetírás*. In: Kisantal (szerk.): *Tudomány és művészet között*, 7–34. (különösen: 25–28.)

¹⁹ Ankersmit: *Narrative Logic*, 198.

mint olyan történet-elemeket, melyek egy nagyobb, átfogó történet részei, szekvenciái! Hogy az egyik klasszikus narratológia tipológiáját használjuk: Roland Barthes a történetet olyan szekvenciákra osztja, melyek egyfelől különböző funkcionális elemekből állnak, másfelől pedig ezek az egyes szekvenciák is egy nagyobb történet vagy történetelem bizonyos részeiként funkcionálnak. Magyarul egy apró történetegység, mely önmagában zárt, értelemmel bír, egyszersmind egy nagyobb történet valamelyik elemeként is működhet – így az önmagukban álló és saját szinkrón struktúrával rendelkező epizódok, cselekvés-együttesek összekapcsolódva, mintegy hierarchikusan épülnek egymásba, és hozzák létre a teljes cselekményt.²⁰ Vagyis történetünk nagyjából úgy néz ki, hogy például a reneszánsz szekvenciája (mely maga is apró részekből, történetelemekből épül fel) beépül az újkor (vagy éppen a középkor) nagyobb narratív egységébe mint ezen egység egyik eleme, funkciója, s az így egymásra épülő történetelemek végül a teljes történetet/történelmet hozzák létre. Persze azért nem ilyen egyszerű a dolog. Teljesen jogosan közbevethető, hogy talán így működhet az átfogó történelmeknél, a világtörténeteknél és -filozófiáknál, valamint az általános- és középiskolai tananyagok esetében, de a modern, szakosodott történészek gyakorlatában alapvetően nem ennyire folyamatszerű a dolog. Nyilván a korszak elemzése végbemehet szinkrón módon, a struktúrára koncentrálni – s gyakorlatilag így is szokott kinézni: nem csupán azért, mert minden kutató egy bizonyos időszakra specializálódik, hanem az egész átfogó elemzése (a világtörténelem mint olyan látásmódja és a menetének, „értelmének” vizsgálata) már a 19. századi tudományos történetírás létrejötte óta egyértelműen a történetfilozófia tárgykörébe tartozik, s így sokszor a történettudomány művelői számára eleve gyanús dolog.²¹ Ám a történésznek mindenképpen van valamilyen látens előfeltevése a történet többi elemével kapcsolatban is: tudjuk, mi volt előtte, mi jön utána, s ez óhatatlanul valamiféle irányt (tapogatózva írom csak le: célt?) visz a struktúrába. Másrészt, valószínűleg nem véletlen, hogy néhány, a strukturalizmus idején létrejött korszakfogalom (vagy a korszakot leváltani kívánó segédfogalom) éppen a linearitást próbálja kiküszöbölni: gondolhatunk itt akár a Thomas Kuhn-féle paradigma-modellre vagy Michel Foucault episztéméire. Foucault korai, archeológiai alapú történeti analízisének alaptézise szerint a diszkontinuitás mint szemléletmód és metódus működtetése szükséges, mivel ezáltal kerülhető el a teleológia bármily lehetséges megnyilvánulása, az elemzés pedig az adott közege belüli diszkurzív viszonyokra kell koncentrálnódjék.²² Könyvének, *A szavak és a dolgok*-nak az egyik célja, hogy az egyes episztémákat (vagyis a reneszánszot, a klasszikus, illetve a modern kort) egymástól élesen elkülönítve kezelje, mivel – ahogy munkásságának egyik elemzője kifejti – ha köztük folytonosságot teremtené, „nem léphetne fel azzal az igényvel, hogy szakít a modern humanisztikus episztémával, valamint az ember eszméjével, melynek halála szerinte éppen saját, antihumanisztikus korának küszöbén következik be.”²³ Ám az sem véletlen, hogy Foucault modelljével szemben már megjelenésekor az volt az egyik legfőbb kritika, hogy az episztémákhoz túl statikusan viszonyul, mivel az episztémaváltás fo-

²⁰ Barthes, Roland: *Bevezetés a történetek strukturális elemzésébe*. In: Kanyó Zoltán – Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest, 1988. 378–397.

²¹ Vö.: White, Hayden: *A történelem poétikája*. Aetas, 16. évf. (2001.) 1. sz. 148. A White által organicistának, illetve mechanikusnak nevezett történelmi magyarázati rendszerek képviselőire jellemző elsősorban a történelem átfogó szemlélete.

²² Vö.: Foucault, Michel: *A tudományok archeológiájáról. Válasz az Episztemológiai Kör kérdésére*. In: uő.: *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen, 1999. 169–199. (különösen: 169–173.)

²³ Biti, Vladimir: *Periodization as a Technique of Cultural Identification*. In: Neubauer, John: *Cultural History After Foucault*. New York, 1999. 177–178.

lyamatszerűségével nem foglalkozik. Tanulságos például a Manfred Frank híres kritikájában elhangzó egyik kijelentés, miszerint Foucault az episztéméváltást úgy képzei el, mint ha az adott episztémé, mondjuk, a klasszikus kor végén, a 18. század utolján hirtelen legördülne a függöny, hogy aztán, amikor újra felhúzzák, már az új episztémé, a modern kor, a történelem kora váljék láthatóvá.²⁴ Azaz Frank igen alapos elemzése végén olyan retorikát használ, mely arra enged következtetni, miszerint Foucault-nál is valamiféle színdarab játszódik, még akkor is, ha a jelenetek inkább állóképszerűek, de köztük óhatatlanul kell, hogy legyen valamilyen kapcsolat, folytonosság.

A folytonosság tehát aligha kiküszöbölhető, de nem is feltétlenül ennek a megszüntetése a célja az erre irányuló kritikáknak, inkább a célorientáció mellőzése, vagyis – akárcsak Foucault-nál – egy olyan, a modernségre jellemző történelemkoncepció meghaladása, mely az embert és az emberi progresszió állandóságát és linearitását helyezi a középpontba (és ennek rendeli alá a korszakok egymásutánját). Szinte közhelynek számít a posztmodern történelemszemléletben a „nagy történetekkel” szembeni bizalmatlanság. E „nagy történetek”, „metanarratívák” paradigmája Lyotardnál a hegeli folytonos történelemkoncepció, mely korszakolás szempontjából is látványosan konceptuózus.²⁵ Általában a mikroelbeszélések térnyerését szokták említeni a nagy történetekkel szemben, olyan érvrendszerrel, miszerint a történelem az ilyesfajta léptékváltások révén szétaprózódik, a kontinuitás (pontosabban a folytonos történet összerakhatósága) megkérdőjeleződik, valamint a mikrotörténetek mintegy önmagukat, saját reprezentációs területüket legitimálják, amennyiben a „nagy”, „folytonos” történelemből tudatosan kiszakadnak.²⁶ Sőt, bizonyos újabb történetírói irányzatok, melyek a perspektíva-váltásnak még erőteljesebb társadalmi–politikai tétet tulajdonítanak, egyértelműen megkérdőjelezik a hagyományos korszakolások legitimitását. Pontosabban a korszakok tradicionális szemléletmódjának olyan rejtett előfeltevéseire világítanak rá, melyek meghaladása a korábbi történelemkoncepciókat és korszakfogalmakat is felülírja. Látványos példa lehet egy nagy hatású feminista szöveg, mely már a címében is provokatív, ugyanis a következő kérdést teszi fel: Volt-e a nőknek reneszánsza? (*Did Women Have a Renaissance?*) A szerzőnő szerint: „A nők történetének kutatása során az egyik feladat, hogy a korszakolás elfogadott sémáit megkérdőjelezzük. A nők emancipációja felől nézve felfedezhető, hogy azok az események, melyek a férfiak történelmi fejlődéséhez vezettek, melynek során a természeti, társadalmi és ideológiai kényszerek alól felszabadultak, teljesen más, mi több, ellenkező hatással voltak a nőkre. Ez jól látható a reneszánsz esetében. Itália nagyjából 1350 és 1530 között jócskán megelőzte Európa más részeit, amennyiben valódi államai korán megszilárdultak, ezeket kereskedelmi, manufaktúrális gazdaságot tartottak fenn, és posztfeudális, illetve a céhez meghaladó társadalmi viszonyrendszereket alakítottak ki. E fejlemények modern irányvonalak mentén szervezték újjá az itáliai társadalmat, és lehetőséget biztosítottak azoknak a társadalmi és kulturális jegyeknek a kialakulására, melyekről a reneszánsz ismert. Ám éppen ezek a fejlemények a nőkre ellenkezőleg

²⁴ Frank, Manfred: *A diszkontinuitás mint a történelmi analízis összetevője. Az 1775-ös korszakforduló Foucault „archeológiájában”*. Helikon, 46. évf. (2000.) 3. sz. 368.

²⁵ Lyotard, Jean-François: *Széljegyzetek az elbeszélésekhez*. In: Habermas, Jürgen – Lyotard, Jean-François – Rorty, Richard: *A posztmodern állapot*. Budapest, 1993. 146.

²⁶ E meglehetősen radikális tételt (mellyel paradox módon a mikrotörténelem számos prominens képviselője sem ért egyet) hangsúlyozza például Ankersmit egy cikkében. Szerinte a „posztmodern történetírás *microstoriái* [...] függetlenek az időtől [...] Úgy is mondhatnánk, hogy a *microstoriák* mozdíthatatlan sziklákként állnak az idő folyamában. [...] A *microstoriák* nem reprezentálnak semmit, és *azokat* sem reprezentálja semmi.” Ankersmit, Frank: *A történelmi reprezentáció*. In: Kisantal (szerk.): *Tudomány és művészet között*, 262.

hatottak, olyannyira, hogy a nőknek nem volt reneszánszuk – legalábbis nem a reneszánsz idején.”²⁷

Mint látható, a perspektívaváltás (a szűkítés, mint a mikrotörténelemnél, vagy akár a férficentrikusság negligálása) óhatatlanul kihat a korszakfogalmakra is. Mindez a másik irányba (tehát a szemléletmód bővítése felé) is működik, hiszen például az újabb világtörténeteknek számot kell vetniük a hagyományos historiográfia eurocentrizmusával, mely a világtörténet-írás felől meglehetősen visszás lehet, amennyiben be kell látnunk, hogy nem csupán a „bantu reneszánsz” értelmetlen, de még az őskor–ókor–középkor–modernkor felosztás is problémás lehet Ázsia vagy Afrika népeire nézve (vagy más esetben a temporális sémák térbeliesülnek, és elkezdünk a „történelmen kívüli népekről”, netán „az afrikai bennszülöttek kőkori életmódjáról” beszélni).²⁸ Am egy lépéssel továbbmehetünk, s még érdekesebb lesz a kép, ha egy még globálisabb elképzelést veszünk szemügyre, egy olyan, talán kevésbé ismert kísérletet, mely tudatosan és felvállaltan a lineáris koncepción belül marad, ám közben igyekszik a korábbi történelem-elképzeléseket úgy meghaladni, hogy közben a korszakolást is radikálisan újra próbálja írni.

Nevezzük az ismertetett irányzatot jobb híján egyelőre „nagy szabású történelemnek” (az eredeti angol terminus: *big history*). Ez esetünkben azokra a művekre utal, melyek az emberiség történetét sokkal szélesebb kontextusban tárgyalják, mint eddig megszokott volt: a történet kezdetét nem az emberi közösségekre, államok kialakulására teszik (mint mondjuk Hegel), hanem az idők kezdetére, az univerzum születésére. A „nagy szabású” történelem legfőbb érdekessége szempontunkból az, hogy globális világtörténetük kezdőpontját jócskán az emberiség születése elé helyezik, s az emberiség históriáját az univerzum történetének kontextusában szemlélik, s az általuk vizsgált idő nem annyira az emberi vagy a történelmi, hanem az úgynevezett „mély”, univerzális idő. Ezzel természetesen együtt jár a hagyományos történelem-elbeszélések és a bevett történelemkonceptiók át-, illetve újráírása is, hiszen a tradicionális historiográfiák olyan diszkurzív időkkal dolgoznak, melyek szinte kivétel nélkül az embert és az emberi időérzékelést helyezik a középpontba.²⁹ Magyarul: a hagyományos történelmi munkák antropomorf történelemképet közvetítenek, helyezik bárhová is a hangsúlyt (gazdaságra, társadalmi struktúrákra, ideológiákra stb.), mindenképpen az emberiség története felől szemlélik a világot. A „nagy szabású történelem” megfordítja a hierarchiát, itt ugyanis a globális időbe, az univerzum történetébe íródik bele egy epizód, melynek főszereplője az emberiség. Vagyis a „nagy történetben” maga az emberiség története csupán egy narratív szekvenciát alkot: egész eddigi történelmünk az univerzum felől nézve akár egyetlen (nem is túl nagy) korszaknak tekinthető.

Az irányzat tehát, melynek jellemzője az egységes(itó) szemléletmód és az interdiszciplináris, főként a természettudományokra koncentrááló perspektíva, viszonylag frissnek számít, és egyáltalán nem független az utóbbi évtizedek historiográfia-történeti változásaitól.

²⁷ Kelly-Gadol, Joan: *Did Women Have a Renaissance?* In: Bridenthal, Renathe – Claudia Koonz, Claudia (ed.): *Becoming Visible. Women In European History*. Boston, 1977. 137–164. (itt: 139.)
Vö.: uő.: *A nemek társadalmi viszonyai. A nők történelmének módszertani jelentősége*. Aetas, 8. évf. (1993) 4. sz. 140–141.

²⁸ Vö. ezzel kapcsolatban: Green: *Periodizing World History*, i. m., illetve Bentley, Jerry H.: *Cross-Cultural Interaction and Periodization in World History*. *American Historical Review*, vol. 101. (1996.) no. 3. 749–770. (különösen: 749–750.)

²⁹ A történetírói diszkurzus időkonceptióival kapcsolatban lásd: Leduc, Jean: *A történelem és az idő. Elméletek, kérdések, írásmódok*. Pozsony, 2006.; valamint Gyáni Gábor: *Az elbeszél és az elbeszélhetetlen történelmi idő*. In: Kisantal Tamás et al. (szerk.): *Thomka-symposion. Ünnepi kötet Thomka Beáta köszöntésére*. Pozsony, 2009. 25–33.

Mint egy kritikájában Bruce Mazlish utal rá, a nagy történetfilozófiák illegitimmé válása és a történelem szétaprózódása (valamint a történetírás igazságértékének legitimitása iránti radikális kétely) között keletkező vákuum adhatott teret e vállalkozásoknak, melyek (például David Christian, Fred Spier vagy Cynthia Strokes Brown művei) mintegy újfajta globális és tudományos történetírásként próbáltak-próbálnak fellépni.³⁰ Hasonlóképp pozícionálja az irányzatot egy újabb, az utóbbi évtizedek történelemelméleti vitáit (és elsősorban a posztmodern irányzatokat) összefoglaló kötet is, mely második, 2010-es kiadásához már egy függelék-fejezetet illesztett, ahol a szerzők az utóbbi évek egyik legfontosabb és legérdekesebb fejleményének a globális történetírás megjelenését és egy olyan szemléletmód térnyerését tartják, mely elszakad a historizmus állam-centrikusságától, és nemzetek fölött, nagyobb léptékben vizsgálja a történelmet.³¹ Sőt az irányzat egyik vezető történész-teoretikusa, az említett Christian, aki több szövegében elméleti szinten megpróbálta megalapozni az áramlatot, egyik írásában a „nagy szabású történelem” (*big history*) mellett egy másik elnevezést is javasol: a makrotörténelmet (*macrohistory*), mégpedig amiatt, hogy szemléletmódját a mikrotörténelemmel állítsa szembe.³² Egy másik tanulmányában pedig amellett érvel, hogy az ilyesfajta történelemszemlélet tulajdonképpen valamiféle modern egyetemes történelemként is felfogható. A történész úgy látja, hogy bár az egyetemes történelemkonceptiók (vagyis a korábban vázolt, lineáris, haladáselvű spekulatív történetfilozófiák, ahol az egyes korszakok látványosan a „nagy történet” elemeiként kaptak helyet) a 19. század végétől egyre inkább lecsengtek, mégsem olyan könnyű leszámolni velük. Mint kifejti: „...olyan lehet ez, akárcsak a jungi pszichológiában az árnyék: valami, amit megpróbálunk kizárni – amit a történeti gondolkodás »másikjának« tekintünk –, ám legalább annyira meghatározza gondolkodásunkat, mint az, amit befogadunk.”³³ A szerző vélekedése alapján tehát az egyetemes történelemtől nem olyan könnyű megszabadulni, mint sokan gondolták: kitessékelhetjük, de visszajön – éppen azért, mert igény van rá.³⁴ Korunk globális szemléletmódja, amellet, hogy a szétaprózódó, mikroszemléletű narratíváknak is teret enged, mégis olyan univerzális történetírás után kiált, mely, miközben a világ egészét igyekszik átfogni (azaz tudatosan felhagy a történetírásra jellemző eurocentrizmussal), óhatatlanul ki kell, hogy lépjen a hagyományos keretek közül is, s a természettudományok újabb eredményeit is perspektívájába emelve valódi univerzalizmusra kell törekedjék.

Legalábbis elvileg. Az egyik úttörő művet, Christian *Maps of Time* című munkáját³⁵ közelebbről megvizsgálva látható, hogy a szerző felvázol egy globális kontextust, miközben némi scientista attitűddel reflektál arra, hogy munkájával lényegében egyfajta „modern teremtésmítoszt” akar létrehozni: pontosabban a hajdani mítoszok világkép-legitimáló sze-

³⁰ Mazlish, Bruce: *Big Questions? Big History?* History & Theory, vol. 38 (1999) no. 2. 232–248. (különösen: 246–247.)

³¹ Curthoys, Ann – Docker, John: *Is History a Fiction?* 2nd edition. Sydney, 2010. 239.

³² Christian, David: *Macrohistory: The Play of Scales*. Social Evolution & History, vol. 4. (2005) no. 1. 22–59. (különösen: 23–24., illetve 28.)

³³ Christian, David: *The Return of Universal History*. <http://usm.maine.edu/lac/global/bighistory/essays/David%20Christian,%20Return%20of%20Universal%20History.pdf> (letöltve: 2010. 08. 10.) 8.

³⁴ Ugyanebben a hagyományban, vagyis az egyetemes történelmek tradíciójában helyezi el a „nagy szabású történelmet” egy, az irányzat keletkezését, történetét és gondolatrendszerét bemutató tanulmány is. Vö.: Hughes-Warrington, Marnie: *Big History*. Social Evolution & History, vol. 4. (2005) no. 1. 7–21. (különösen: 14–17.)

³⁵ Christian, David: *Maps of Time. An Introduction to Big History*. Berkeley Los Angeles – London, 2004.

repét betöltve megpróbálja a „valódi” történetet felvillantani, az emberi teremtést az univerzum kontextusában vizsgálni.³⁶ Történetét így nagyjából az ősrobbanással kezdi, majd fejezetenként szűkíti a kört: az univerzum után jön galaxisunk, majd a Föld, végül az emberiség. Első pillantásra úgy tűnhet, ezzel lényegében egyfajta relativizáló tendencia jut érvényre, mely hangsúlyozza, hogy az emberiség története igencsak kicsiny szelete az egésznek. Mint a szerző írja, „a szaktörténészek számára ismerős nagy léptékek, témák és problémák eltűnhetnek, ahogy az ismerős táj elemei is eltűnnek, ha repülőről nézzük őket. A nagyszabású történelem felől a francia forradalom nem több, mint egy múltó pillanat.”³⁷ Így a Christian-féle történelem korszakai sem feleltethetők meg a hagyományos történelmi periódusoknak, a világ történetének tárgyalásában a könyv meglehetősen nagy léptékekkel halad. Pontosabban a lépték nagysága vagy éppen kicsisége is viszonylagos lesz, amint a mű megpróbál az emberi szemléletmódtól eltérni, s egy univerzálisabb perspektívát felvenni, látványossá válik az idő relativizmusa, a különböző időrétegek teljes eltérése. Például egy történész számára meglepő és gondolkodásmódjától teljesen idegen lehet az első fejezet (a „teremtésmítosz”) idő- vagy korszakbeosztása: a szakasz egyik kronológiájában az első esemény- és időegység egy Plank-időintervallum (valamikor az univerzum – és az idő – kezdetén, az ősrobbanás utáni első 10^{-43} időpillanat), a következő ismét egy hasonló (bár – és éppen ez a fontos – már jócskán eltérő nagyságrendű) időpont: a nagy bumm után 10^{-35} másodperccel. A kronológia (és az első korszakolás) végén pedig ismét két korszak és két eltérő időtartam található: az ősrobbanás utáni első három perc, majd az azt követő mintegy háromszázezer év.³⁸ Véleményem szerint nem is annyira a könyv elemzése érdekes, hiszen az lényegében csupán röviden ismerteti a modern fizika eredményeit, amennyire szerény ismereteim alapján meg tudom ítélni, leginkább Stephen Hawking könyveire támaszkodva. Inkább az fontos, hogy mindezt a történelmi diskurzusra helyezi, s az alapvetően természettudományos, mély időt, az univerzum kozmológiáját, azon fogalmak alapján próbálja megragadni, melyek a történelmi művek jellemzői. Így például az említett korszakbeosztás egy laikus (és ebben a diskurzusban a történész óhatatlanul ebbe a szerepbe kényszerül) szemszögéből igencsak szokatlan, az idő kettős végtelenségének felfoghatatlanságával szembeesít – hiszen a 10^{-43} „hosszúságú” időpillanatról ugyanúgy nem lehet elképzelésünk, ahogy a háromszázezer esztendő is befogadhatatlan nagyságrendnek számít.

Hasonló törekvések figyelhetők meg a tudománynépszerűsítő művekben újra és újra, hogy a kozmikus idő és az emberi, illetve a történelmi idő összemérhetetlenségét bemutassák. Maga Christian korábban említett teoretikus szövegében például olyan kronológiát is felvázol, mely az univerzum történetének mintegy tizenhárom milliárd évét mindössze tizenhárom évre szűkítve modellezi: itt nagyjából öt éve létezik a föld, három hete pusztultak ki a dinoszauruszok, ötvenhárom perccel ezelőtt alakult ki az ember, és körülbelül hat másodperce létezik a modern, ipari világ.³⁹ Még ismertebb (és régebbi) példa Carl Sagan kozmikus naptárja, mely egy esztendőre modellezi a világegyetem történetét – itt január elsején következett be az ősrobbanás, május elején keletkezett a galaxis, szeptember 25-én jött létre a földi élet, az első ember valamikor szilveszterkor, nagyjából este fél tizen-

³⁶ Christian: *Maps of Time*, 2.

³⁷ Christian: *Maps of Time*, 8.

³⁸ Christian: *Maps of Time*, 27.

³⁹ Christian: *Macrohistory: The Play of Scales*, 51.

egy körül jelent meg, az őskortól napjainkig terjedő folyamatok pedig körülbelül az éjfélte megelőző tíz másodpercben zajlottak le.⁴⁰

Az olyasféle analógiák, mint amit például Christiannál vagy Sagannél láthattunk, alapvetően akkor működnek, amikor a természettudományos diskurzus igyekszik a hétköznapi gondolkodás számára láttatni, ha nem is a kozmikus idő léptékeit, de legalább ezen arányok felfoghatatlanságát. Emiatt a korszakolás is másként kell működjék, hiszen a naptár legfőbb időintervallumai nemhogy „történelem előttiék”, de olyan eseményeket, jelenségeket foglalnak magukban, melyről nekünk, „átlagembereknek” legfeljebb halvány képzetünk lehetnek (azok is jórészt ismeretterjesztő művekből vagy sci-fikből). Ám amikor a történeti diskurzus próbálja e perspektívát átvenni – ahogy könyvében Christian teszi –, az eredmény felemás lesz. Ez nem is annyira a munka hibájául róható fel, inkább a diskurzusok (és a történelmi korszakolás) természetére nézve vonhatunk le érdekes következtetéseket. A *Maps of Time* ötödik része, az ötszáz oldalból körülbelül száznegyven a modern korral foglalkozik, s bár az elemzés kezdetben megmarad a nagyobb perspektívánál (elvileg egy évezredet ölel át), azonban alapvetően az utóbbi három évszázad fő tendenciáira koncentrálnak, melyek szerinte meghatározták a világ mai állapotát. A szerző szerint a modern kor azért kell, hogy kiemelt szerepet kapjon, mivel „[A]z utóbbi ezer évben, különösen pedig az elmúlt két-három évszázadban gyorsabb és alapvetőbb változás figyelhető meg, mint az emberiség történetében bármikor máskor”.⁴¹ Ezután röviden összefoglalja azokat a jellemzőket, melyek ennek a régi-új modernitásnak a legfőbb sajátosságai: a nagymértékű népességnövekedést, a technikai fejlődést, a politikai és hadászati erők szerepének mind erőteljesebbé válását, a megváltozott életkörülményeket és gondolkodásmódot, valamint a változások sebességének minden korábbi elképzelést meghaladó mértékű növekedését – ez utóbbi tulajdonság lényegében a modern korszak legfőbb jellemzőjévé, alapvetésévé válik.⁴² Amikor az emberiség életéről van szó (tehát nem az univerzum fizikai ideje, hanem a történelmi idő kerül leírásra), színlag a hosszú időtartamú perspektíva uralkodik, az események háttérbe helyeződnek: vagyis bevallottan egyfajta braudeli, az *Annales* második nemzedékére jellemző szemléletmód kerül alkalmazásra. Christian több helyütt is elismeri, mennyire hatott rá a francia történelem időfelfogása. Ám, mint megjegyzi, a braudeli *longue durée* számára inkább csak afféle ugródeszka gyanánt szolgált, hiszen az általa alkalmazott időtartamok sokkal hosszabbak, szemléletmódja globálisabb.⁴³

Tanulságos azonban szemügyre venni, hogy a christiani modernkor-elemzésben milyen események szerepelnek kiemelt hangsúllyal. A periódust bemutató fejezet elején lévő kronológia ábráján egy évezrednyi időintervallum jelenik meg, s néhány, a szerző által fontosabbnak vélt (korszakképző vagy -fordító) esemény külön hangsúlyt kap. Ezekből tulajdonképpen nem konkrét esemény, hanem történelmi folyamat: a kínai Sung-dinasztia, illetve a mongol birodalom fennállása. Ahol a kronológia egyszerű esetleírást tartalmaz, ott azonban némi nyugatközpontúság gyanúja merülhet fel: Marco Polo keleti utazása például valószínűleg nem tartozik a világtörténelem (hát még a „nagy szabású történelem”) legfontosabb, korszakos eseményei közé, szerepe inkább csak jelképes (és szimbolikusan nyugat-orientált, amennyiben Európa és Távol-Kelet első „nagy találkozását” reprezentálja). A többi

⁴⁰ Sagan, Carl: *Az éden sárkányai. Tűnődések az emberi intelligencia evolúciójáról*. Budapest, 1990. [1978.] 7–10. A kalendárium megjelenik, és látványos szerepet kap Sagan legendás televíziós ismeretterjesztő sorozatában, a *Kozmoszban* is (1980).

⁴¹ Christian: *Maps of Time*, 335.

⁴² Christian: *Maps of Time*, 350–351.

⁴³ Vö.: Christian: *The Return of Universal History*, 3.

esemény egyszerű felsorolása is jól mutatja a könyv szemléletmódját: az európai pestisjárvány, Kolumbusz partraszállása Amerikában, Newton munkássága, az amerikai függetlenségi háború, a gőzgép feltalálása, a francia forradalom, Einstein tevékenysége, az első világháború, az orosz forradalom, a második világháború, az első nukleáris fegyver bevetése, a Szovjetunió felbomlása.⁴⁴ Christian a könyvben kétségkívül végig igyekszik megtartani az „univerzális” távolságot, a gazdasági, demográfiai ciklusokra, folyamatokra helyezi a hangsúlyt, ám újra és újra beszüremkednek azok az események, melyek a hagyományos történetírásban korszakképzőként aposztrofálódtak. Így Christian radikálisnak látszó korszakolása burkoltan átveszi a korábbi, tradicionális történeti munkák korszakfogalmait, illetve korszakosnak tekintett eseményeit. Mint kronológiája mutatja, a modernen belül egymásra épülnek azok a narratív szekvenciák, melyek egy bizonyos név vagy esemény jele köré rendeződnek (Kolumbusz, Newton, a forradalmak stb.), s amelyek valami újat hozva hozzájárultak az egész folyamat (tulajdonképpen a növekvő, gyorsuló tendenciák jellemezte modern) lineáris hömpölygéséhez. Habár a szerző az előszóban kifejtette, hogy globális perspektívából nézve a francia forradalom múltó pillanat csupán, e pillanatnak mégis egy fejezetet szentel – igaz, főként a forradalmat övező gazdasági és társadalmi körülményeket hangsúlyozza, ám magát az esemény-együttest mégis olyan „gyújtó- vagy robbanásponként” mutatja be, melybe egyes tendenciák sűrűsödtek, s amelyből bizonyos változások kiágaztak.⁴⁵

Így a „nagyszabású történelem” vállalkozása legfeljebb félsikert arat, amennyiben a szerző a műve első felében egyszerűen más tudományok korszak-terminusainak átvételével vizsgálja a világtörténetet, a végére pedig, jelenünkhöz közeledve, a globális fokozatosan lokállissá válik, visszalopódzik a hagyományos történelmi folytonosság és a modern kor olyan leírása, mely tulajdonképpen a korábbi tradicionális történelmek egyszerű összefoglalója, annyi különbséggel, hogy kevésbé az eseménytörténetre, inkább a hosszabb konjunktúrákra, népesedési, gazdasági ciklusokra helyezi a hangsúlyt (bár érdemes megjegyezni, hogy a ma felé haladva egyre több konkrét esemény kerül szóba). Amint Lynn Hunt a *Maps of Time* szemléletmódjával kapcsolatban találóan megfigyeli, érdekes, hogy Christian művében nem használ olyan korszakfogalmakat, mint az ó- vagy a középkor, ám a modern mint korszak megmarad és központivá válik. Úgy látszik, jegyzi meg kissé kajánul Hunt, hogy a mély idő szempontjából az ókor és a középkor mellőzhető, de a modern már nélkülözhetetlen.⁴⁶

Az ilyen nagyszabású történelmek tehát máshol jelölik ki a kezdőpontot, s ezáltal a korszakok is újraíródnak, a történet új szekvenciákat kap – ám, mint láttuk, nem változik radikálisan, a modernség végpontjából való visszatekintés s egyáltalán a korszakolás mint olyan megmarad, bár a korszakok többé-kevésbé átalakulnak. Az átvezető események egyre kisebb léptékűek és egyre aprólékosabbak (legalábbis globális perspektívából) – mintha a történet a *sub specie aeternitatis*-ből a történelmibe menne át, ahol az ember, sőt a modern ember a mértéke mindennek. Egy történetet kapunk, mely a jövőbe ágazik (a könyv utolsó fejezete a jövőről szóló természettudományos–futurológiai predikciókat foglalja össze), s e történet globális elbeszélésként olyan történet-elemekből, korszakokból áll, melyek egyfelől a történet fókuszát egyre kisebbre veszik (az univerzumtól a 20. századi emberig), másfelől pedig egyre erőteljesebb, emberközpontú nagy történetet alkotnak.

E példával nem az volt a célom, hogy a „nagyszabású történelem” szemléletmódját kritizáljam, vagy a vállalkozás sikertelenségét bizonyítsam. Szempontomból Christian törek-

⁴⁴ Christian: *Maps of Time*, 334.

⁴⁵ Christian: *Maps of Time*, 426–430.

⁴⁶ Hunt, Lynn: *Measuring Time, Making History*. Budapest – New York, 2008. 117–118.

vése és könyve arra jó példa, hogy korszakfogalmaink és beosztásaink meglehetősen szilárd tömbökként funkcionálnak, nehéz rajtuk túllépni. Legalábbis úgy látszik, jelenünk oly mértékben determinálja a perspektívát, hogy nem lehet a modernség felőli nézőpontból kibújni. A Christian-könyv azt is jól mutatja, hogy az interdiszciplinaritás csak részlegesen működőképes, pontosabban egy ilyen átfogó narratívában, a „teremtésmítosztól” a jövő felé törekvő egyetemes történelemben a különböző tudományok által használt diskurzusok nehezen (vagy egyáltalán nem) férnek össze. Az univerzum „mély ideje” egy szintig működőképes, ám itt is a történelmi idő és korszakolás felől kell, hogy érzékeltessük a kozmikus idő felfoghatatlanságát – akár a Christian-féle kronológiákra, akár Sagan „kozmosz naptárjára” gondolunk. Így a történelmi idő kezdettől megjelenik, nem is lehet másként, hiszen csak ezt az időt vagyunk képesek felfogni. Mihelyt azonban a konkrét história szintjére érünk, ismét az időrétegek oda-vissza játéka érvényesül: a „mély idő” jegyében nagy lépetekkel haladunk a modern korig, ahol paradox módon a történelem felgyorsulását egy olyan narratív eljárás reprezentálja, mely lassítóan hat: a történet némiképp ráérősebb lesz, a modernitás világának tendenciái, a gyorsaság elidőzve, aprólékosabb módon kerül elbeszélésre.⁴⁷ Mindez nem véletlen, hiszen az új egyetemes történelem lényegében ugyanazt a narratív eljárást követi, mint klasszikus (és „meghaladott”) elődei: a jelenkor – mely e történelmek szemében ha nem is végpont, de legalábbis olyan hely, ahonnan e vég már felsejlik – felől próbálja megragadni a történelem egészét, s e prezentista perspektíva óhatatlanul mindig beszűremlik.

Gondolatmenetünk tanulságát, ha van ilyen egyáltalán, néhány mondatban összefoglalhatjuk, s e néhány mondat a maga lakonikusságában azt is megmutatja majd, mennyire nem jutottunk semmire a korszakolás problémáját illetően. Korszakok vannak, de korszakok nincsenek. Korszakok nincsenek, amennyiben minden korszakfogalom, illetve a korszakolás maga is utólagosan jön létre, az adott periódus történelemkoncepcióját tükrözi. Korszakok vannak, amennyiben nem tudunk nem korszakolni, történelmi gondolkodásunk szerves része, hogy olyan narratívákat hozunk létre, melyek kisebb epizódokra, szekvenciákra bomlanak – ez akár csak élettörténetünkre, úgy fajunk históriájára is jellemző. A korszakok természetesenek, de a korszakok mesterségesek. A korszakok mesterségesek, amennyiben utólag jelöljük ki helyzetüket, később állapítjuk meg a korszakképző és -fordító események jelentőségét – vagyis a korszakok konstrukciók. A korszakok természetesenek, amennyiben minden történelmi fogalom egyszerre konstrukció és valóság, hiszen a történelmi diskurzusban igencsak valóságos szerepet kap, ahogy egy történet epizódja *magán a történeten belül* valóság – magyarul, bár tudjuk, hogy történelmünk konstrukció, de közben, paradox módon, csakis valóságként élhetjük meg. A korszakolás állandó, de a korszakolás változó. A korszakolás változó, amennyiben minden egyes korszak (úgy tűnik, bármilyen elméleti síkon mozog is, a korszakolás retorikája szövegem szerves része) újraír(hat)ja a történelem egészét vagy egyes részeit: ha a történet bizonyos epizódjai kiemelődnek, a szekvenciák kezdete és vége megváltozik, a narratíva egésze is más értelmet kap (helyezzük a hangsúlyt például egy adott társadalmi berendezkedés osztályharcaira vagy éppen az univerzum egészének, benne a Föld nevű bolygónak és rajta az ember nevű élőlénynek a történetére). A korszakolás állandó, amennyiben, mint a „nagy szabású történelem” esetén láthattuk, bizonyos kategóriák alól nem tudunk kibújni, nagy valószínűséggel a berögzült (oly hosszú idő – korszakok – óta belénk ivódott) előfeltevések óhatatlanul meghatározzák szemléletmódunkat és korszakfogalmainkat. Ilyen a jelen-centrikusság vagy a folytonosság képzete,

⁴⁷ A „lassítás” narratív technikájával kapcsolatban lásd: Eco, Umberto: *Hat séta a fikció erdejében*. Budapest, 1995. 73–104.

mely még Foucault-nál is be-belopózhat (elég, ha Manfred Frank színdarab analógiájára vagy *A szavak és a dolgok* utolsó sorainak apokaliptikus tónusú képiségére gondolunk).⁴⁸

Szövegemet egy sci-fi történettel kezdtem, hadd fejezzem be egy másik, jóval ismertebb tudományos-fantasztikus filmmel. Aki látta, biztosan emlékszik a *2001: Űrodüsszeia* híres jelenetére, mely véleményem szerint az univerzális idő felőli korszakváltás mindmáig talán legszebb megjelenítése. Kubrick filmje, mint ismert, alapvetően egyetemes történelem-konceptiót mutat be: az emberiséget valamilyen idegen civilizáció „teremtette” (illetve ragadta ki az állati létből), s bár fajunk létének célja bizonytalan, de mindenképpen determinált, az idegenek által irányított úton halad. A film egyik leglátványosabb epizódja egyszerre ábrázolja a korszakváltást és a korszakon átívelő narratív szálát. A jelenetben az egyik majomember (pontosabban az egyik majom, aki az idegenek beavatkozásának hála, megindult az emberré válás útján) feldob egy állati csontot a levegőbe. A csont pörögve repül, s a következő pillanatban már néhány ezer évet ugrottunk, s egy, az állati csontra emlékeztető alakú, világűrben lebegő űrhajót láthatunk. Korszakváltás történt – minden ugyanaz, csak magasabb (űrbéli) szinten. A film metonimikus korszakábrázolása azt mutatja, hogy a korok (a civilizálódó ősember, majd az idegen beavatkozás nyomait megtaláló modern utódja) csak mint egy nagy történet epizódjai működhetnek s kerülhetnek egymás mellé. Hogy ki írja a történetet, nem tudhatjuk, ahogy azt sem, hogy történeti gondolkodásunk rejtett elbeszélésének szerzői, elbeszélői vagy csupán szereplői vagyunk-e. Bármelyikről is van szó, amíg korszakok vannak, történet is van, s a korszak fogalma a történeti gondolkodás olyan alapegysége marad, melyet nem lehet s nem is feltétlenül szükséges meghaladnunk – ám a korszakképző aktusokat, történetvezérlő elemeket annál inkább elemeznünk és értelmeznünk kell.

⁴⁸ „...lefogadhatjuk, hogy az ember úgy eltűnik, akár a tengerparti fövénybe rajzolt arc.” Foucault, Michel: *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*. Budapest, 2000. Természetesen nem akarom leegyszerűsíteni Foucault gondolatmenetét (hiszen a könyvben az ember eltűnése az új episztémé nyelvközpontúságára s az ember transzcendentális funkciójának megszűnésére utal), csupán retorikájának apokaliptikus hangnemét hangsúlyozom.

KÖVÉR GYÖRGY

Aetates Aetatum

Szólhatott volna az alkalmi előadás és ez az írás az *Aetas* korszakairól. Vizuális típus lévén akár a folyóirat külleme alapján. Kezdetben volt, nevezzük utólag így: az „ős *Aetas*”. Ha muzeális tárgyként levezem a polcomról az 1973-as stencilezett I. évf. 1. számot, eltűnődhetek a korabeli folyóirat-alapítás nehézségein. Azokról a felhajtó erőkről, amelyek Debrecenben *Acta Iuvenum*ként öltöttek formát, Szegeden vajon hogyan sikerülhetett ezekből évkönyvnél gyakrabban megjelent időszaki kiadványt fabrikálni. Aztán újabb vágással következnek – ismét csak utólagos jelzővel nevet adva ennek a szakasznak – a „*jogutód*” *Aetas*, annak is 1985/1-es száma. Az „ős *Aetas*ból” Petrovics István előszavával s már a homokórák logóval. Ezt a kötetet, az évfordulóra tekintettel tapintatosan szólva, egyre expresszionistább fekete-fehér figuratív borítójú darabok követnek (ez, mondjuk, leginkább az orosz számra stimmel), hol évkönyvszerű, hol folyóiratszerű, hol mindkét fajta számozással (1–9. sz.). Mintha örökös lenne a bizonytalanság, hogy lesz-e következő év és szám. Aztán némi diszkontinuitással, de optimistábban (a zöld – a remény színe) a 90/1-2. szám. Bevezetve egy nem hangsúlyozott, de mégis új szériát a már sokak előtt ismert, számonként változó színekkel és szecessziós kerettel. S végül ennek meghosszabbításaként s immár a megállapodottság jeleként 2002/4-től évfolyam-jelöléssel (XVII. évf.) a jelenkor, amit betetőz 2005-től a megújult, letisztult esztétikusabb külső (s az évfolyam arab számmal jelölése: 20. évf.). S reméljük, így tovább.

Amit a borító szemlézése alapján historiográfiai adalékként fentebb vázlatosan összefoglaltunk, az akár egy külön írás témája lehetne, de ezt meghagynám a visszaemlékezőknek, az *Aetas* alapítóinak, szerkesztőinek. Amiről az én írásom szól, az nem az *Aetas* folyóirat korszakai, hanem a korszakok korszakai, pontosabban a korszakolás korszakai, első sorban a magyar történeti hagyományban.¹ Különös tekintettel a többszerzős magyar történeti szintézisekre, Szilágyi Sándortól Romsics Ignácig.

A korszakolás hagyománya

A magyar történetírásban a periodizációs kánon megszilárdulását a milleneumi magyar történeti szintézisig vezethetjük vissza.² A Szilágyi Sándor által szerkesztett „*A magyar nemzet története*” úgy oldotta fel a kuruc–labanc történetírás dilemmáját, hogy az uralkodók szerinti dinasztikus elvet részesítette előnyben, s az uralkodók és dinasztikák hegemoniája alól a három részre szakadáskor és a bécsi kongresszus után hagyta előbukkanni az állam- és politikatörténet más elveit (nemzet, modernitás). S az egész sorozat főcímében

¹ A tágabb fogalomtörténeti összefüggésekről lásd: Blumenberg, Hans: *A korszakfogalom korszakai*. Helikon, 46. évf. (2000) 3. sz. 303–324.

² *A magyar nemzet története*. (Szerk.: Szilágyi Sándor) I-X. kötet. Budapest, 1895–1898.

a „magyar nemzet” szerepelt. Emlékeztetőül főszövegben is idézzük fel a kötetenkénti alapszerkezetet:

- I. A királyság megalapításáig
- II. Az Árpádok korában (1038–1301)
- III. Az Anjou ház és örökösei (1301–1439)
- IV. A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526)
- V. Magyarország három részre oszlásának története (1526–1608)
- VI. II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig
- VII. I. Lipót és I. József korában (1657–1711)
- VIII. III. Károlytól a bécsi kongresszusig (1711–1815)
- IX. A nemzeti államalkotás kora (1815–1847)
- X. A modern Magyarország (1848–1896)

Persze, már ekkor is jól kivehető, hogy az elvek mögött történetírói személyiségek húzódnak meg. Angyal Dávid visszaemlékezése erről a mozzanatról is fellebbenti a fátylat: „A Milléneum [sic!] ünnepére Szilágyi Sándor és az Athenaeum elhatározták, hogy megírják a magyar nemzet történetét [...] Sürgős volt a munka, mert a nagy nemzeti ünnep évében, 1896-ban a tíz kötetre tervezett és gazdagon illusztrált munkának legalább részben meg kellett jelennie. Egy író nem győzte volna az egészet megírni a kellő időre. Marczali sokat tudott és sokat vállalt, de a honfoglalás előtti századoknak és az 1301-1711. terjedő évek története neki sem lett volna gyorsan elvégezhető munka. Szilágyi tehát szerző helyett szerzőket keresett, és reám bízta volna az 1608–1711-ig terjedő évek történetét. Mivel a korszak néhány évtizedét már ismertem, elvállaltam a munkát, de csak 1657-ig bírtam befejezni [...] Gyűjtöttem a kiadatlan anyagot Bécsben és itthon is. De részletes levéltári kutatással csak 1629-ig bírtam kidolgozni a forrásokat. Az 1629 után következő éveket már csak részletek mellőzésével lehetően rövid időre fogva tárgyaltam. Szilágyinak még így is késelemes voltam. Biztatott, s néha keservesen vádolt, hogy én nem dolgozom, csak a tanári szabadságot akartam kieszközölni általában.”³

A két háború közötti történetírás reprezentatív szintézisei eleve a hagyomány megújítása jegyében születtek. A korszaknak megfelelően mindkettő címében jelzetten „magyar” kívánt lenni.⁴ Hangsúlyozottan új szempontként vették számításba a társadalomszervezet, illetve a kulturális stílus szerinti tagolást, de a megújítás igényével vetődött fel az évszázadok szerinti beosztás lehetősége is.⁵ Igaz ez elsősorban a Hóman-Szekfű féle „*Magyar törté-*

³ Angyal Dávid: *Emlékezések*. London, 1971. 99. A VI. kötet 1898-ban jelent meg és az egyetlen, amely a címében nem visel numerikusan évszámot.

⁴ Mint Glatz Ferenc megfogalmazta a reprint kiadás bevezetőjében: „Magyarország történetéről beszélni pedig az átmenetnek tekintett trianoni határok között lemondást jelentett volna a történeti Magyarország elszakított területeiről.” Glatz Ferenc: *Előszó a «Hóman-Szekfű»-höz*. [H. n.] 1990. 41. [Az 1935-36-os ötkötetes 2. kiadás reprintjéhez mellékelt füzet]

⁵ Hóman Bálin – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. Budapest [1928–1932].

- I. Östörténet – törzsszervezet – keresztény királyság
- II. A rendiség kialakulása
- III. Magyar nagyhatalom – magyar renaissance – Mohács
- IV. XVI. század
- V. XVII. század

net"-re (itt is Mohácsnál történik az első koncepcionális törés, ám az évszázadok javára dől el a folytatásban a periodizáció elve).

Figyelmesebben szemlélve azonban előbukkan, hogy a korszak- és kötetbeosztás nem mindig követi az első pillantásra evidensnek tűnő elveket. A szerzői koncepció sokszor átível a gyakran terjedelmi okok folytán szűkre szabott időkereteken. Ami nem lehet véletlen. Szekfű Gyula a 16. századról szóló kötet előszavában az egymást követő két kötetre érvényesen így fogalmazta meg a koncepciót: „A két század, mely a mohácsi véstől veszi kezdetét, egymással olyan szoros kapcsolatban van, hogy szinte lehetetlenség egyenként egymástól elkülönítve tárgyalni őket. Szellemi és politikai, gazdasági és társadalmi téren a két század úgy következik egymásra, mint ugyanazon kornak bevezető és befejező része; különkülön mindegyik csak fél, egész csak a kettő együtt. A XVI. században megkezdődő helyzetek a következő században fejlődnek ki, az itt kötött csomókat a XVII. század oldja meg, tisztára kronológikus előadás csak töredékképet, torzót tudna nyújtani [...] A feldolgozásnál mégis iparkodtam az első kötetet a XVI., a másodikat a XVII. század történetére koncentrálni [...] a következő, ötödik kötet egy az egész korszakot átfogó etnográfiai és társadalmi leírás után a megoldások képét adja, melyeket a XVII. század próbált létrehozni.”⁶ A későbbi historiográfiai vitákból azonban a megújult korszakbeosztás egyéb (személyi) kulisszatitkaira is fény derül: a feudális kori magyar történelem periodizációjáról folytatott 1966-os vitában felszólaló Mályusz Elemér elbeszéléséből tudjuk, hogy „Szekfű a magyar történet ismertetését az egyetemi katedrán és a »Magyar történet« kötetekben 1526. augusztus 29-ével kezdte meg, s azután gyors ütemben haladt a fejlemények előadásában. A legtöbb ismeretanyaggal a XVI. század középső évtizedeit illetően rendelkezett: mint bécsi levéltáros, mint kezdő történész I. Ferdinánd uralmának feldolgozására készült. Az ismeretanyag, amelynek birtokában volt, kutatásainak kész, de még le nem írt eredményei arra ösztönözték, hogy azokat mint a »Magyar történet« IV. kötetének első szakaszának illusztráló anyagát kezelje. A kiindulópont meghatározta a következő lépéseket is, a folytatás a kezdetekhez igazodott [...] Az 1458-tól 1526-ig terjedő részt Hómannak kellett volna megírnia, de mert neki erre nem volt ideje, Szekfű ugrott be helyette, s legutoljára, amikor tehát már a XX. századig elmondta a magyar történetet, még megírta a hiányzó részt.”⁷

Mályusz már a harmincas években kritikusan szemlélte a szellemtörténet térhódításának módját a Magyar Történetben. Kritikája nem önmagában a szellemtörténetnek szólt, hiszen maga is a megújulás igényével bírálta a világháború előtti történetírást, amely azt még nem hozta a nagyérdemű tudomására, hogy „az egymást felváltó korszakokat oly párok tagjai gyanánt szokás felfogni, amelyekben az utód tudatosan szembehelyezkedik az elődjével: tehát hogy például Rafael lenézését fejezte ki, amikor a középkor művészetét barbárnak, gótikusnak nevezte el, vagy hogy a felvilágosodás nem kisebb megvetéssel szólt a barokkról, mint azután órára hamarosan a romantika. Nem volt tehát tisztában közönségünk avval, hogy a korszakfelosztás, amely az egymást követően kibontakozó világnézetek tükrében mutatja az európai kultúrkör életét, az érdeklődést megragadó, amellet sokszínű

VI. XVIII. század

VII. XIX. és XX. század

⁶ Szekfű Gyula: *A XVI. század*. Budapest, é. n. [1928]. 5.

⁷ *Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról*. Budapest, 1968. 126–127. Mályusz Elemér hozzászólása. Valójában már az 1440 és 1457 közötti részt sem Hóman, hanem tanítványa, Bartoniek Emma írta. Lásd: Ujváry Gábor: *A végtelenben újra találkozunk. Szekfű Gyula és Hóman Bálint párhuzamos, majd elváló életpályája*. In: uő.: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*. Budapest, 2010. 390.

képet ad a történetről, annak rengetegében a tájékozódást a laikusok számára is könnyűvé teszi; az európai művelődést szinte néhány hatalmas festményen örökíti meg, amelyeken egy-egy kor valamennyi jellemző jegye rajta van, jelentkezzék az az emberi élet bármely elszigeteltnek tetsző területén.⁸ Mályusz tehát Szekfűnél nem a korszakolás szempontjait, hanem az alkalmazás egyoldalúságait kifogásolta. Szellemtörténetileg milyen „párt” alkot a 16–17. század? „Ő [Szekfű] ugyanis a korszakoknak vagy világnézeteknek egymással párhuzamosan futó két fejlődési vonala közül a középkor–barokk–romantika–neoromantika – ezt ő neobarokknak nevezte – láncolatnak adta az elsőbbséget a renaissance–felvilágosodás–liberalizmus sorával szemben. Az értékelés természetesen a történetíró szuverén joga, s még az is, aki a legtárgyilagosabbnak hiszi magát, bizonyos mértékben elfogult. A határozott színvallás egy világnézet mellett tehát nem fogyatkozás. Azt sem lehet mondani, hogy a középkor–barokk vonal kevésbé értékes, mint a másik. Egyébként is, ha Ranke szavait szem előtt tartjuk, és valóban hisszük, hogy: Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott, esztelenység volna a barokk művelődést elítélni; következésképp, ha úgy tetszik egy történetírónak, hogy lelkesedjék érte, csak azt mondhatjuk: ám tegye. Szekfű azonban a magyar barokk korának nem a XVII. századot tette meg, nem Pázmány és Zrínyi korát, hanem a következő évszázadot, s róla, amely a magyar tudatban mint az elnemzetietlenedés kora szerepelt, festett ragyogó képet.”⁹ Hogy az egész vita mögött nem csak a katolikus–protestáns, labanc–kuruc, Dunántúl–Tiszántúl vagy ha úgy tetszik, „nagymagyar–kismagyar” ellentét húzódik meg, azt pontosan jelzik Mályusznak a szegedi egyetemen 1931–1932-ben tartott előadásai. „Az eddigi történetírói gyakorlat az volt, hogy e világnézetek magyarországi térhódítását egyszerűen leírták. Ugyanezt tette Szekfű is. Ha azonban megvizsgáljuk ezeknek a világnézeteknek az eredetét, keletkezésük helyét, idejét, azokat az állapotokat tehát, amelyek kifejlődésükben döntő szerepet játszottak, akkor a magyar történet megértéséhez már megvan a történelemből kiemelkedő *fix pontunk*. Ez pedig független egyéni érzéseinktől. Mert úgy eldönthetjük, *vajon nem következhetett volna-e be nálunk jóval hamarabb* egy lassan kifejlődő új világnézet, mint ahogyan az ténylegesen eljutott hozzánk. S így megtudjuk továbbá, hogy vajon nem hatalmi eszközökkel tartottak-e fenn egy hanyatló, erejét, vitalitását már elvesztő világnézetet, csak azért, mert így kényelmesebb volt a vezető vagy uralkodó csoportoknak. A világtörténeti és szellemtörténeti keretek tehát a magyar történelem megértéséhez adják meg a lehetőséget. A 18. századi magyar történelem a barokk és felvilágosodás *határa*.”¹⁰ (Kiemelések – K. Gy.) Holmi „fix pont”, „határ”, sőt valamifajta „tényelentétes hipotézis” megfogalmazása érdekes feszültséget visz ezeknek a szövegeknek a periódizációs szemléletébe.

A mályuszi kritika szelleme is munkált abban a felfogásban, ahogyan a Domanovszky Sándor által szerkesztett *„Magyar művelődéstörténet”* el kívánt oldódni mind a háború előtti történetírás, mind Hóman–Szekfű Magyar Történetének kánonjaitól.¹¹ Domanovszky

⁸ Mályusz Elemér: *A magyar történettudomány*. [Eredetileg: 1942] Máriabesnyő–Gödöllő, 2008. 33.

⁹ Mályusz: *A magyar történettudomány*, 34. Annak a kifogásának, hogy Szekfűnél a Mátyás kori reneszánsz és a 18. századi barokk között két évszázad művelődése „mozdulatlanságra van kárthatatva”, Mályusz már nevezetes Budapesti Szemle-beli recenziójában hangot adott. A Magyar Történet körüli vitát behatóan elemzi Erős Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita*. Debrecen, 2000. 41–54. A „párhuzamos világnézet-párok” gondolatsor szinte szószerinti ismétlése egy 1936-ban Kecskeméten elmondott előadásának. Idézi Erős: *A Szekfű–Mályusz vita*, 52.

¹⁰ Mályusz Elemér: *Magyarország története a felvilágosodás korában*. (Szerk.: Soós István) Budapest, 2002. 156–157.

¹¹ Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Budapest [1939–1943]

előszava az első kötetben ambivalens viszonyt ápol a szellemtörténettel. Egyfelől meglehetősen hagyományos elveket vall, amikor azt hangoztatja: „a régi történeti iskoláknak mennyire igazuk volt, amikor azt hirdették, hogy a történeti jelenségek szingulárisak”, másfelől viszont nagyon is aktuális témákat boncolgat, midőn a történelmet „a társadalom emlékezeteként” fogja fel.¹² A sorozat tudatosan nem használt évszámokat, évszázadokat a kötetcímekben, közben azonban a fejezetcímekben hol a dinasztikus elv (Váczy Péter: Társadalmunk az Árpádok és az Anjouk korában), hol az egyetemes történeti korszakolás (Mályusz Elemér: A magyar állam a középkor végén) került előtérbe. Mohács itt is egyértelmű záróakkord. A 3-4. kötetben Mályusznak már nem jutott hely koncepciója érvényesítéséhez. S bár a „három részre szakított országról szóló kötetben egyetlen tanulmány foglalkozik a „késő-reneszánsz és a kora-barokk” művészettel, s Wellmann Imre is utal a negyedik kötet bevezető tanulmányában a „Barokk és felvilágosodás” kettősségére, s láthatóan igyekszik a 17. század végétől felvenni a tárgyalás fonalát, a történet mintha mégis inkább Szekfűt igazolná, a legtöbb fejezet a barokról szól.

A félmúlt

Mályusznak a periodizációs vitában elmondott visszaemlékezése már a félmúltba, a *marxista szintézisek* világába is átvezet bennünket. Ekkoriban nem annyira a „világnézetek”, sokkal inkább a világnézetileg inspirált társadalmi–gazdasági formációk készültek meghódítani a magyar történetírói beszédmódot, ami a korszak reprezentatív szintéziseiben, részben az *Egyetemi tankönyvben* (1961–1980), részben a Molnár Erik-féle kétkötetes *Magyarország történetében* öltött testet (a „tíz-kötetesre” külön kitérünk).¹³ Ami első látásra szembeötlő a tematizálásban, az, hogy ezek a szintézisek nem a nemzet, hanem az „ország”, bár nem a mindenkori Magyarország történetei. Ez is oka lehet annak, ahogy végighúzódik a munkákon a kanonizált állam- és politikatörténeti korszakhatárok „harca” a társadalmi–gazdasági formációk elméletével. Már önmagában az, hogy külön alkalmat szenteltek a periodizáció megvitatásának, figyelemreméltó. A Heckenast Gusztáv szájából elhangzott referátumból tudjuk, hogy a formációelméleti megközelítés az ötvenes évek elején nyitott frontot a magyar történeti periodizációs hagyománnyal. „A ma általában használatos periodizáció 1951–52-ben, az egyetemi tankönyvek előmunkálatainak kezdetén, az MDP Központi előadói irodája történész munkaközösségének kibővített vitáulésein készült [...] a társadalmi formációk fejlődésén és egymásutánján alapuló elvi–szerkezeti felépítése kiállta az idő próbáját.” A visszatekintés után újra megerősítette a determinisztikus történet-szemlélet normáját: „A történeti periodizáció részleteiben akkor megnyugtató, ha korszakai egységbe tudják fogni az alap és a felépítmény, a gazdaság- és társadalomfejlődés, a politikai élet és a kultúra jelenségeit.”¹⁴ Hozzászólásában Pach Zsigmond Pál az ötvenes évek óta

1. Ósműveltség és középkori kultúra
2. Magyar renaissance
3. A kereszténység védőbástyája
4. Barokk és felvilágosodás
5. Az új Magyarország

¹² Domanovszky Sándor: Előszó. In: *Magyar művelődéstörténet*, I. é. n. 11., 14.

¹³ *Egyetemi tankönyv. Magyarország története*. I. Az őskortól 1526-ig; II. 1526–1790; III. 1790–1849; IV. 1849–1918; V. 1918–1919; VI. (Nem jelent meg); *Magyarország története*. (Szerk.: Molnár Erik) I–II. kötet. Budapest (1964) I. Honfoglalás előtt, 896–1526, 1526–1711, 1711–1849, II. 1849–1867, 1867–1918, 1918–1919, 1919–1945, 1944–1962.

¹⁴ *Vita a feudális kori*, 13–14. Heckenast Gusztáv referátuma.

felmerült újabb összehasonlító szempontokat is megfogalmazta: „A kései feudalizmus tehát *nem* korszaka a feudalizmus klasszikus, nyugat-európai fejlődésének; ott az érett (kifejlett, virágzó) feudalizmust a feudális rend bomlási korszaka követi. A kései feudalizmus [...] a klasszikustól eltérő, *sajátos* korszakként jelentkezik Közép-Kelet-Európa számos országában, és a sajátos fejlődés *egyedi* variánsaként, egyedi vonásokkal Magyarországon.”¹⁵ (Kiemelések az eredetiben.) Pach „kései feudalizmus” korszaka minden komparatív szempont ellenére „sajátos” kísérlet volt a kelet-európai történelmi idő kiszakítására az európai folyamathoz linearitásából. Valójában nagyon is prezentista várakozási horizontként egyfajta „preszocialista” termelési mód historizálása motiválta.

A készülő „tíz-kötetes” vitájában a Heckenast Gusztáv által javasolt innovációs kísérlet erős kihívást fogalmazott meg a magyar történetírói hagyománnyal szemben, amikor egyértelműen leszögezte: „A gazdaság és társadalomtörténetben [...] az 1526 körüli idő nem korszakhatár; nem az a kultúrtörténetben sem: az irodalom-történeti periodizáció ugyan 1530 körül zárja le a középkort [...], de a következő, új korszakot, a reneszánszot – az ölelkező periodizáció alkalmazásával – már 1450 táján kezdi; a művészettörténetben pedig reneszánsz volt 1526 előtt is már, a gótika viszont 1526 után sem halt azonnal el [...] Az uralkodóház iránti lojalitás és a romantikus nacionalista múltszemlélet ötvözetével Szalay László, Horváth Mihály, a millenáris történet és Szekfű nyomán az 1526-os korszakhatár immár dogmává merevedett, s a marxista történetírás – bár a Habsburg párti történelem-szemlélettel és a romantikus nacionalizmussal egyaránt kezdettől fogva éles harcot vívott – 1526-ot mint korszakokat elválasztó határvonalat, eredetét nem is vizsgálva, magáévá tette [...] Kívánatos lenne egy *elvi és tárgyi szempontból* kielégítő korszakhatárt állítani a helyébe.” (Kiemelés – K. Gy.)¹⁶ Kísérletét igyekezett megfeleltetni az irodalom- és művészettörténetben szintén kezdeményezett megújulási törekvéseknek: „Az irodalom- és művészettörténet reneszánsz és barokk korszakának felfogásom szerint egy történeti periódus felel meg, a késői feudalizmus kora, amely a XV. század közepétől a XVIII. század második feléig, pontosabban 1440 tájától az 1760-as évek közepéig tart.”¹⁷ (Alkorszakra bontva: 1440–1541–1683–1765.)

Az elkészült „tíz-kötetes” azonban, amelynek már a neve is eufemizmus, egyrészt mert a szakmai folklór a dupla kötetek miatt ironikusan „húszkötetesként” aposztrofálja, másrészt, mint tudjuk, sohasem készült el teljesen, nem valósította meg a referátor által javasolt szakítást az örökölt periodizációs hagyománnyal.¹⁸ 1526 például megingathatatlanul bizonyult. A Habsburgok elleni függetlenségi harc jegyében ugyan 1711 vagy 1795 átmenetileg szerephez juthatott, de a kánon sértetlenül átvészelt a formációelméleti revíziós kísér-

¹⁵ *Vita a feudális kori*, 89. Pach Zsigmond Pál hozzászólása

¹⁶ *Vita a feudális kori*, 15–16.

¹⁷ *Vita a feudális kori*, 19. Érdekes színfoltja volt a vitának, hogy Heckenast igyekezett úgy beállítani 1440-re vonatkozó javaslatát, mintha az szinkronban állna Pachnak a magyarországi agrárfejlődés „elkanyarodására” vonatkozó elképzeléseivel, amit azonban Pach Zsigmond Pál határozottan visszautasított. „A kései feudalizmus 1440 körüli kezdetének alátámasztására tehát aligha, inkább cáfolása végett lehet ekként az említett könyvre hivatkozni.” 95.

¹⁸ A „tíz-kötetes” *Magyarország története* (1976–1989) I: Előzmények és a magyar történet 1242-ig; II. (Nem jelent meg); III. 1526–1686; IV. 1686–1790; V. 1790–1848; VI. 1848–1890; VII. 1890–1918; VIII. 1918–1919; 1919–1945; IX. (Nem jelent meg); X. (Nem jelent meg).

leteket.¹⁹ A 2. és a 9-10. kötet megjelenésének elmaradása folytán mára az egész kísérlet a *befejezetlen múlt* részeként vált a hagyomány részévé.

Azt mondhatnánk, hogy a kívánt periodizációs innováció irányába inkább elmozdult a politikai rendszerváltás korának egy másik, szintén befejezetlen szintézise, az Engel Pál – Szakály Ferenc – Kosáry Domonkos nevével fémjelzett összefoglaló. Persze itt sem vonatkozathatunk el a szerzők egyéni preferenciáitól. Ezért aztán, ami 1440-nél az egyik irányban elmozdulásnak tekinthető, az a másik periódushatárnál, 1867-ben lehet épp valamifajta visszarendeződés jele.²⁰

Régi-új utakon...?

A formációelméleti megújulás kísérleteinek kudarcát a rendszerváltással beinduló új „szintézis-ipar” sem tudta érdemben feldolgozni. Ezeknek a munkáknak a periodizációs gyakorlatát bizvást nevezhetjük „visszazökkenésnek” a dinasztikus, illetve állam- és politikatörténeti kánonhoz. Első látásra legjelentősebbnek talán a „nemzeti mozzanat” főcímben történt bekerülése tűnik, miszerint az „ország”-nál magasabb szintre emelt „magyar” jelző tér vissza a honi történetírás kulcsszavai sorába.

A „*Magyar Századok*” lényegében a Szekfű-féle évszázados tagolást újította fel, kiterjesztve azt visszafelé immár a magyar történelem Mohács előtti korszakaira is. Ha egy „önmagában üres” évszázadot kell elbeszelnünk, meghatározó lesz a nyitó- és különösen a záróakkord megkonstruálása, ami köré az egész történet szerveződik. A szerzőknek kötetéről kötetre meg kellett küzdeni ezzel az abronccsal, ami leginkább abban mutatkozott meg, hogy igyekeztek legalább megközelítő évszámszerű korszakhatárokat a maguk számára kijelölni (997; 1095; 1196; 1301; 1402/1403; 1526; 1606). Ismét Mohács az a dátum, amelyenél negyed század többlet is megengedett a *saeculum* zárásaként. Olyanok is voltak, akik a történet végét nem kötötték évszámhoz, a 17. század Magyarország visszafoglalásáig tart. Ám aztán ismét ismerős számhatárok következnek: 1795; 1914; 2000.²¹

Az új „*Milleneumi magyar történet*” úgy tért vissza a múlthoz, hogy vállalta az eklektikus hagyományt. Egymás mellett kapott szerepet a dinasztikus elv és a „magyar középkor”, rehabilitálta jogaiban a „késő középkort” (nem a késeit!), ismét tematizálta a „három részre szakad országot”, s ahol végképp nem sikerült irányt adni a korszaknak, ott önmagát a századot tette meg tárgyává. A 19-20. században még ennél is továbbment, amikor megpróbálta az állam- és politikatörténeti szakaszokat minden korábbinál részletesebben elemeire

¹⁹ Kövér György: *Korszakolás és korszaktudat. A 19. századi periodizáció kérdései a társadalomtörténetben*. In: uő.: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, 2002. 352–353.

²⁰ Engel Pál – Szakály Ferenc – Kosáry Domonkos: *Magyarok Európában* (1990) I. Beilleszkedés... 1440-ig; II. Virágkor és hanyatlás 1440–1711; III. Újjáépítés és polgárosodás, 1711–1867; Ha már itt tartunk, nem mulaszthatjuk el megemlékezni egy harmadik befejezetlen szintézisről, nyomdai formátumát tekintve talán a legkisebbről, az Adams kiadó termékéről. A Magyarország krónikája tizenkét kötetre tervezett sorozatából (1993) itt is az utolsó nem jelent meg. Hogy vajon a történet végének elmaradását pusztán a jelenkortörténet elbizonytalanodásának tekintsük, vagy valami másnak, annak eldöntését bizzuk a jövő historiográfusaira.

²¹ *Magyar Századok*. (Szerk.: Szvák Gyula). Budapest, 1999–2001. 9. és 10. század; 11. század; 12. század; 13. század; 14. század; 15. század; 16. század; 17. század; 18. század; 19. század; 20. század. A sorozatnak készült egy három egyetem összefogását kifejező, háromszerezős „kondenzált” változata is: Kristó Gyula – Barta János – Gergely Jenő: *Magyarország története az előidőktől 2000-ig*. Budapest, 2002.

bontani, a nemzeti szabadságharcok, forradalmak, háborúk éles hangsúlyozásával.²² Lényegében hagyományos határokkal dolgozott leegyszerűsített formában, évszámok megadása nélkül a „Pannon enciklopédia” is.²³ Bár címében az évszázadok történetét ígérte, ugyancsak a korábbi kánonok keverését valósította meg a „Magyar Kódex” művelődéstörténete.²⁴ Ami a korszakolást illeti, a századvégi konjunktúra nem sok újat hozott a magyar történetírás asztalára. Láthatóan a szerkesztők és a szerzők az idő szorításában nem értek rá a történeti idővel kapcsolatos újabb fejlemények átgondolására.

S vajon hol tartunk ma? Talán elegendő, ha a két legújabb magyar történeti szintézist vesszük szemügyre, ráadásul mindkettőt ugyanaz a főszerkesztő neve fémjelzi, bár nem ugyanazzal a szerzőgárdával. Az egykötetes, Akadémiai Kiadó által megjelentetett változat hat történetész közreműködésével készült.²⁵ A másik, a Kossuth Kiadó huszonnégy kötetes kiadványa a hajdani Képes Történelem sorozat „leváltására” készült és igazi könyvpiaci siker lett.²⁶ Ehhez persze az is hozzájárult, hogy a Magyar Televízió a kötetek megjelentetésével összehangolt filmsorozatot készített a munka népszerűsítésére (és a kiadó a hírlapi terjesztés révén is innovatív marketing megoldást választott). A huszonnégy szerzős vállalkozás (egy szerző, Pálffy Géza két kötetet írt) a történészek több generációjának adott megszólalási lehetőséget a minden korábbinál tagoltabb periodizáció mentén:

1. Őstörténet és honfoglalás
2. Államalapítás
3. Válság és megerősödés (1038–1196)
4. Nagy uralkodók és kiskirályok a 13. században
5. Az Anjouk birodalma
6. Luxemburgi Zsigmond
7. Hunyadiak kora
8. Mohács felé
9. A három részre szakadt ország (1526–1606)
10. Romlás és megújulás

²² *Milleneumi magyar történet.* (Szerk.: Tóth István György) Budapest, 2001. A honfoglalás kora; Magyar középkor. Az Árpádok és Anjouk (950–1382); Magyarország a késő középkorban (1382–1526); A három részre szakadt Magyarország (1526–1711); Magyarország a 18. században; A nemzeti ébredés kora (1790–1848); Forradalom és szabadságharc; Önkényuralom és abszolutizmus (1849–1867); A dualizmus kora; Háború, forradalmak, ellenforradalom – Trianon (1914–1920); A Horthy-korszak; Magyarország a II. világháborútól napjainkig (1944/45–2000).

²³ *Pannon enciklopédia. A magyarság története.* (Főszerk.: Kuczka Péter) Budapest, 1994–2000. A magyarság születése; Középkori magyar királyság; Magyarország a török hódoltság korában; Újjáépítés és reformkor; A polgári Magyarország születése és virágkora; A két világháború között; A második világháború után.

²⁴ *Magyar Kódex.* 1–6. kötet. A magyar művelődéstörténet évszázadai. (Főszerk.: Szentpéteri László) Budapest, 1999–2001. Az Árpádok világa 1301-ig; Lovagkor és reneszánsz 1301–1526; Szultán és császár birodalmában 1526–1790; Reformkor és kiegyezés 1790–1867; Az Osztrák–Magyar Monarchia 1867–1918; Magyarok a 20. században 1918–2000.

²⁵ *Magyarország története.* (Főszerk.: Romsics Ignác) Budapest, 2007. I. A magyarok őstörténete és a honfoglaláskor; II. A középkori Magyar Királyság. Az Árpád házi királyok kora (970–1301); III. A középkori Magyar Királyság. A vegyes házi királyok kora (1301–1526); IV. Magyarország két világbirodalom határán (1526–1711); V. Magyarország a Habsburg Monarchiában (1711–1918); VI. A 20. századi Magyarország.

²⁶ *Magyarország története.* (Főszerk.: Romsics Ignác) 1–24. kötet. Budapest, 2009–2010. A 24. kötet az egész magyar történelmet átfogó kronológia.

11. A Rákóczi szabadságharc
12. Megbékélés és újjáépítés (1711–1790)
13. A nemzeti ébredés kora (1790–1848)
14. Forradalom és szabadságharc
15. Polgári átalakulás és neoabszolútizmus
16. A dualizmus kora
17. Világháború és forradalmak
18. A Horthy-korszak
19. Magyarország a II. világháborúban
20. Demokráciából a diktatúrába
21. 1956-os forradalom és szabadságharc
22. A Kádár-korszak (1956–1989)
23. A harmadik magyar köztársaság (1989–2009)

Egy kötet hol egy évszázadot ölel fel, hol bő egy esztendő, hol mindössze két hetet. Kezdetben csak a már megszokott módon keveredik a tematikus elv (honfoglalás, államalapítás, válság) és a dinasztikus princípium. Aztán a „Mohács felé” kötetrel már-már egy kosellecki „*Sattelzeit*” intéz kihívást a bevett korszakolás ellen a maga történelmi várakozási horizontjával²⁷, amit három huszárosan szekuláris „*longue durée*” kötet követ. Közben azonban már a Rákóczi szabadságharctól minden korábbinál nagyobb szerepet kapnak a politikai rövid idő aktorai. A 18-20. századot átfogó 12 kötetben már 5 kötetet foglalnak el a – mint tudjuk, rendre vereséggel végződött – szabadságharcok, forradalmak, háborúk. A rövid idő részre szaggatja az amúgy is az állam- és politikatörténet szerint tagolt történelmi időt. Persze lehet ebben tudatos koncepció is (mondjuk, a magyar történet megszakított természetéről), s nem kell okvetlenül a sok eszkimó közötti fokaosztás ökonómijára gondolnunk.

Azt azonban nem mondhatjuk, hogy a főszerkesztő nem gondolkodott volna el a szintézisírás dilemmáin. Saját, huszadik századról szóló összefoglalójának születésén elmélkedve nagyon is releváns kérdéseket fogalmazott meg: „Arra az időre eléggé elfogadott véleménynyé vált az elmúlt 200 év »hosszú 19. század«-ra és »rövid 20. század«-ra tagolása [...] A 20. század eszerint 1914-ben vagy 1918-ban kezdődött, és 1989-1990-ben fejeződött be. Én két alapvető okból nem tartottam helyesnek ezt a tagolást. Egyrészt azért, mert az I. világháború és a kommunista rendszerek 1989-1990-es összeomlása a világ legnagyobb részén semmilyen tekintetben nem jelentett választóvonalat. Másrészt azért, mert még a Földnek azon a részén is, ahol ezek az események lezajlottak, csak politikai szempontból képeztek éles határvonalat, gazdasági és kulturális szempontból alig vagy egyáltalán nem [...] A kötetnek mindezek miatt nincs egy kitüntetett kezdő dátuma. Ehelyett egy olyan – inkább statikus mint dinamikus – körképpel indul, amely a századvég és a századelő két három évtizedét fogja fel a 19. és a 20. század közötti átmenetként.”²⁸

Tény, hogy a „hosszú 19. század” fogalma meglehetősen reflektálatlanul terjedt el a magyar történetírásban. Hiszen a hosszú ártrendeken alapuló, eredeti braudeli gondolatmenet szerint a 19. század éppenséggel nem hosszú, hanem rövid, hiszen a napóleoni háborúk vé-

²⁷ Koselleck „*Sattelzeit*” fogalmát Halmos Károly kísérelte meg „nyeregkor”-ként magyarra fordítva értelmezni. Halmos Károly: *A „nyeregkor” (Sattelzeit). Eszmetörténet és antropológia határán*. In: Személyes idő – történelmi idő. Rendi társadalom – polgári társadalom 17. (Szerk.: Mayer László – Tilcsik György) Szombathely, 2006. 53–63.

²⁸ Romsics Ignác: *A szintézis-írás dilemmái*. Történelmi Szemle, 48. évf. (2006) 3-4. sz. 229.

gétől 1896-ig hosszú deflációs trend jellemzi, ami ráadásul az 1733–1743-tól felfelé ívelő évszázados ciklus leszálló ágát alkotja.²⁹ De lehet rövid a 19. század a diplomáciatörténet nézőpontjából is: mondjuk, a bécsi kongresszustól az USA első világpolitikai szerepvállalásáig, az 1898-as spanyol–amerikai háborúban.³⁰ Mindenesetre a történelmi időkezelés sajátosságára jellemző, hogy az átmeneti korok vagy épp ölelkező korszakhatárok helyett szívesebben használ nem kellően indokoltan kiterjesztett értelmezésű korszakjelző fogalmakat.

Romsic Ignác megjegyzése után még inkább érdemes az általa szerkesztett kötet kapcsán a politikatörténeti periodizációhoz való visszatérés kérdésén általában is eltöprengenünk. Vajon mi az oka, hogy a marxista történetírás kánont revideáló kísérleteinek kudarcát követően a rendszerváltást követő történetírás visszakanyarodott a nemzeti eklektika hagyományához? Miért ilyen szívós évelő (évszázadoló?) ez a tradíció, hogy még a hosszú időtartamokat is képes magához idomítani?

Pedig Heckenast Gusztáv nem állt egyedül kánondöntögető javaslataival. Az innovációs kísérletek sorában fontos szerepet játszott '48 gazdasági helyét a 19. században kutatva Katus László: „A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakán azt a történelmi periódust értem, amely a tőkés termelőmód immár nem elszórt és izolált, hanem rendszeresen továbbfejlődő és sokasodó elemeinek és jelenségeinek feltűnésétől az ipari forradalomig terjed, vagyis – a mai közgazdasági és gazdaságtörténeti elemzésben használt terminológiával – azt az időszakot, amelynek során létrejöttek a modern gazdasági növekedés előfeltételei, kialakultak a modern tőkés ipargazdaság alapjai. Angliában ez a fejlődési szakasz a 15. századtól a 18. század közepéig terjedt, Magyarországon a 18. század utolsó harmadától az 1880-as és 1890-es évek fordulójáig. Nem árt, ha ezeket a folyamat időzítetttségében, időtartamában mutatkozó nevezetes különbségeket – az ott 3-400 év, itt alig 100-120 esztendő – a további fejtegetések során ismételtlen emlékezetünkbe idézzük. E hosszútávú fejlődési folyamat középpontjában a polgári átalakulás, a polgári forradalom, vagyis a társadalmi–gazdasági formációváltás minőségi jellegű fordulata áll, s kérdésünk az, hogy ezen átalakulás módja és kimenetele milyen mértékben befolyásolta a gazdasági átalakulás folyamatának útját, s főleg annak végkimenetelét [...]”³¹ A marxista terminológiához akkoriban kötelezően illeszkedő köntös alatt (persze könnyebb volt, hogy a formációelmélet ugyanúgy stadiális tipológiának tekinthető, akár csak a Rostow-féle növekedési szakaszelmélet) periodizációs szempontból alapvető revíziós szándék húzódott meg. Amikor ugyanis Katus a gazdasági szempontból a 18. század utolsó harmadától az 1880–1890 fordulójáig húzódó „modern gazdasági növekedés előfeltételei” szakasz néven javasolt bő évszázadosra nyújtott „előkészítő” szakaszt, egyértelműen elszakadni próbált a domináns politikatörténeti periodizáció beszédmódjától. A kvantitatív gazdaságtörténet művelői számára szemléletileg sem bizonyultak elfogadhatónak az eseménytörténeti korszakhatárok. John Komlos mezőgazdasági növekedésre vonatkozó számításai szerint például „az 1851 után következő két évtized folyamán a növekedési ráta elérte az évi 1,4%-ot [...] Ez a megállapítás megint ellentmond annak a felfogásnak, hogy a gabonafélék termelésének növekedése komoly gyorsulást mutatott a vámunió megalakítása és a jobbágyfelszabadítás után. Amennyiben

²⁹ Braudel, Fernand: *A tér és idő felosztása Európában*. Világtörténet, Új folyam, 2. évf. (1980) 4. sz. 54.

³⁰ Osterhammel, Jürgen: *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*. München, 2009. 85.

³¹ Katus László: *A forradalom helye Magyarország gazdasági fejlődésében*. In: Spira György – Szűcs Jenő (szerk.): *A negyvennyolcas forradalom kérdései*. Budapest, 1976. 65.

az egy főre eső eredményt számoljuk, még megdöbentőbb eredményre jutunk, hiszen a növekedési ráta 1850 után éppenséggel enyhén csökkenni látszik.”³²

Ám nehogy azt higgyük, hogy a 18-20. századot illető domináns politikatörténeti kánon csak a gazdaságtörténet oldaláról érte kihívás az elmúlt évtizedekben. Az innovációs kísérletek sorában fontos szerep jut a 18-19. századi eszmetörténeti kontinuitás kérdése körül lassan kibontakozó vitának. „Szűkebb szakmai szempontból a folytonosság-vita periodizációs vita. A probléma az, hogy az eszmék, az irodalmi irányok, stílusáramlatok, köztörténeti események kronológiája nem esik egybe egymással, nem is beszélve az időfogalom változatairól [...] Korszak és alkorszakhatárok kijelölése mindig is vita tárgya marad. Aligha lehet vitatni, hogy az 1830-as évek elejétől a politikai liberalizmus a korszakalkotó jelenség, de a felvilágosodás és a liberalizmus oly sok vonatkozásban érvényesülő folyamatosága alapján. A közélet az 1790-es évek operátumainak vitájával folytatódott, a felvilágosodás a liberalizmusban teljeseedett ki” – írja Miskolczy Ambrus. Majd így folytatja: „A folytonosság-vita ideológiai tétje [...] a következő: a magyar liberalizmus különböző külső hatások következménye vagy pedig szerves fejlődés eredménye. Az első esetben a magyar liberalizmus valamiféle hirtelen megvilágosodás és transzfiguráció folyamánya [...] A második esetben hosszútávú történelem munkájának lehetünk tanúi, hosszú érlelődési folyamatoknak, amelyek elé komoly akadályok tornyosulnak, majd aztán látványos nekilendüléseknek [...] Forrásaink a szerves fejlődés mellett szólnak, honi beidegződéseink pedig a transzfigurációs modell elfogadottságából erednek, pontosabban egymást éltetik [...]”³³ Miskolczy nem mulasztja el felsorolni szellemi előfutárait sem, amiből jól látható, hogy Mályusz óta mely rejtett medrekben csörgedeztek a mai disputa áramlatai.³⁴

A politikai eszmetörténetet megújító diszkurzív megközelítés fontos adalékokkal szolgál egy másfajta eszmetörténeti periodizáció lehetőségeihez. Koselleck fogalomtörténetének nyomát követve Takáts József a politika nyelve szempontjából két „szótárrendezésre” hívja fel a figyelmet: „A 19. században két ízben rendeződött át, újult meg a politika szótára: az 1830–1840-es és az 1870–1880-as években.”³⁵ 1830 előtt négy nyelv: a republikanizmus, az ősi alkotmányra hivatkozás, a felvilágosult kormányzás és a csinosodás „nyelve” állt a politikai retorika rendelkezésére. Először a reformkorban, majd a hetvenes–nyolevanes

³² Komlos, John: *Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac*. Budapest, 1990. 60., 62.

³³ Miskolczy Ambrus: *Egy történelemszótár anatómiája. 1790–1830/1848: folytonosság vagy megszakítottság? (avagy „Mit üzent Kossuth Lajos?”)* Aetas, 20. évf. (2005) 1-2. sz. 210–211. Körvonalait tekintve egy lehetséges másik álláspontot fogalmazott meg ugyanabban a folyóirat-számban Vermes Gábor: *Tradicionális és modernitás hajnala a 18. századi Magyarországon*. Aetas, 20. évf. (2005) 1-2. sz. 213–231.

³⁴ A kérdés bőséges historiográfiájából csak a közvetlen elődöket emeljük ki (idézi Miskolczy: *Egy történelemszótár anatómiája*, 201.), H. Balázs Évától könyve zárógondolatát: „A kontinuitás a viharos változások s azt követő átmeneti nyugvás után aligha tagadható. A reformkor nem hirtelen, nem érlelődő előzmények nélkül robbant be a magyar politikai fejlődésbe 1825-ben vagy 1831-ben. A reformkor nemzedéke a jozefinus eszmerendszer örököse, annak átdolgozója, annak alkotja meg magyar variánsát. Van, aki a sokat próbált nemzedékből megéli a kezdeteket, van, aki fián keresztül hat, alkot és örökít.” H. Balázs Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen, 1765–1800*. Budapest, 1987. 329. Kecskeméti Károly szerint a „kontinuitás hangsúlyozása mindenképp előtt azért fontos, mert Magyarország különleges szerepet tölt be a múlt századi politikai eszmetörténetben, ugyanis a Rajnától keletre az egyetlen olyan ország, ahol a liberalizmus egy évszázadon keresztül meghatározó politikai rendszer volt. Ez volt a norma, a politikai berendezkedés alapterve.” „...a reformkor nem kezdet, hanem folytatás”. Interjú Kecskeméti Károllyal. (Készítette: Deák Ágnes) Aetas, 15. évf. (2000) 1-2. sz. 297.

³⁵ Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, 2007. 14.

években két lépésben ment végbe a gyökeres átrendeződés. „Mi történt e politikai nyelvekkel a 19. század során, főként az 1830-as, 1840-es évek nagy szótárátrendeződése idején? Miként a szokások általában, nem egyik napról a másikra tűntek el vagy olvadtak fel más beszédmódokban, nyomaikat sok évtizeddel későbbi szövegekben is kimutathatjuk [...] az 1880-as évektől kezdődően már nincs értelme e valaha volt négy »nyelv« nyomait keresni. Az akkortájt végbement szótárátrendeződés az ő nyomaikat is végképp összekuszálta” – érvel Takáts.³⁶ Hogy miként alakult a nyelvi kontinuitás és diszkontinuitás kérdése a reformkori beszédmódban, arra újabban Dobszay Tamás jelentetett meg újszerű értelmezést: „...a reformellenzék számos ponton oly módon érvelt egy teljesen új társadalmi berendezkedés és közjogi rendszer vagy állapot megteremtése mellett, hogy a rendiség intézményeinek, szimbolikájának, motívumkincsének és nyelvezetének számos elemét átértelmezve ugyan, de áttemelte saját érvrendszerébe. Ugyanakkor a nacionalizmus és a szabadság alapján érvelő beszédmódok átalakításával, valamint a természetjogi és a korszemlekre hivatkozó beszédmódok alkalmazásával, de legfőképp a konkrét reformtervekkel a politikai vita új játéktereit hozta létre, kibővítette a diskurzus lehetőségeit.”³⁷

Kontinuitás/diszkontinuitás

S ezzel máris a folytonosság/megszakítottság kérdéseinek sűrűjébe érkeztünk. Ma sem érdemes meglepedkezniünk Alexander Gerschenkron elvileg is találó, ugyanakkor praktikus figyelmeztetéséről, aki kételkedett a matematikai folytonosságfogalom történelmi alkalmazhatóságában: „...ha valamely történelmi változás legalább elvileg újraértelmezhető úgy, hogy számszerűsíthető legyen, akkor e változás egy időszakkal reprezentálható; az idősor gráfja általában megszakítás nélküli vonal. Ha a gráfon szakadás van, akkor annak két oka lehet. Az egyik esetben a »lyukak« arra utalnak, hogy hiányzik az adat, vagy megváltozott a mértékegység. Ezek nem teszik kétségessé a történelmi változás folytonosságát. A másik eshetőség fontosabb, mint az első. Lehet, hogy a gráf azért »lyukas«, mert időlegesen nem léteznek azok az események, amelyeket az idősor fogalmilag egyívűvé sorolt be.”³⁸ Szerinte a „folytonos” idősor „csupán hallgatólagos megállapodás. A történelmi – tapasztalati – idősort egymástól elkülönült pontok alkotják.” S bár elveti „a folytonosság matematikai fogalmát”, olyan „alkalmazási lehetőségeket” keres, amelyek segítenek „a történelmi változás tapasztalati valóságának leírásában”. Ilyenek „a) az irány állandósága; b) az események periodicitása; c) a változások belső eredete (endogén jellege); d) az okozati láncolat hossza; e) a változások ütemének stabilitása.”³⁹

Foucault szerint a diszkontinuitás, amelyet korábban a történészek igyekeztek eltávolítani a történelemből, mára hármas szerepben vált „a történelmi elemzés alapvető elemévé”. „A diszkontinuitás mindenek előtt a történész jól megfontolt eljárása (amit nem pusztán kénytelen-kelletlen átvesz a vizsgált anyag tulajdonságai közül): hiszen, legalábbis rendszerző hipotézis címén, a történésznek meg kell különböztetnie egymástól elemzése lehetséges szintjeit és rögzítenie kell az ezekhez illeszkedő periodizációkat. Másrészt a leírás eredményeképpen előáll (és nemcsak olyasvalamiként, amit az elemzés lépései ki kell hogy

³⁶ Takáts: *Modern magyar politikai eszmetörténet*, 20.

³⁷ Dobszay Tamás: „Szokjon gyapjas fülök az ezután már gyakrabban hallható igazság szavához.” *A politikai élet verbális közegének átrendeződése a reformkorban*. Századvég, 47. sz. (2008) 1. sz. 146.

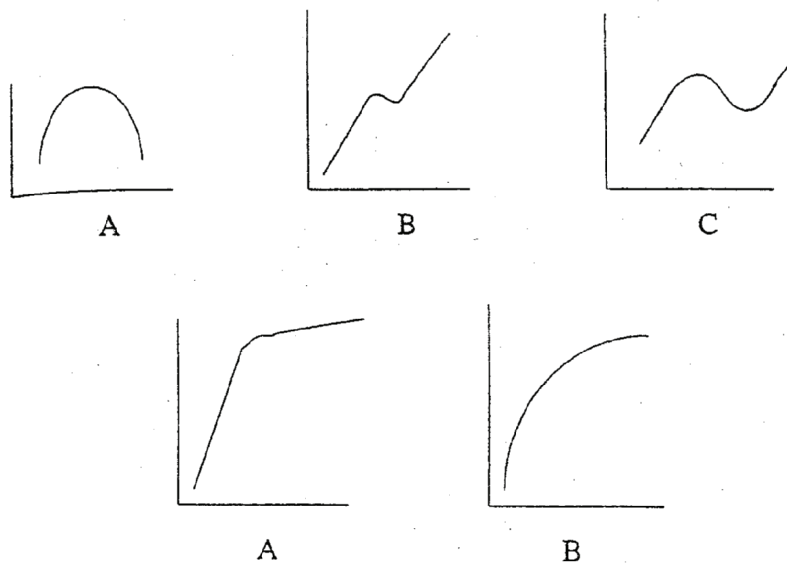
³⁸ Gerschenkron, Alexander: *A történelem folytonosságáról*. [1968] In: uő.: *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból*. Tanulmányok. Budapest, 1984. 491.

³⁹ Gerschenkron: *A történelem folytonosságáról*, 498.

küszöböljenek): hiszen a történész vállalkozása egy folyamat határszéleinek, egy görbe hajlaspontjainak, egy szabálymozgás visszajára fordulásának, egy körkörös kauzalitás felbomlásának felmérésére irányul. A diszkontinuitás végezetül olyan fogalom, amelyre a kutatás újra meg újra rá kell hogy mutasson: immár nem pusztán úr, amely tisztán és egyenetlenségektől mentesen fehérlik két pozitív alakzat között – aszerint ölt különféle alakot és lép különbözőképpen működésbe, hogy milyen területen és milyen szinten jelölik ki a helyét.”⁴⁰

S ezzel máris a töréspontoknak a tudományban és az elbeszélésben elfoglalt helyéhez érkeztünk.

1. ábra
„FORDULÓPONTOK”

Forrás: Andrew Abbott: *Time Matters. On Theory and Method*. Chicago–London, 2001. 245–246.

Ha grafikusán is szemügyre vesszük a Gerschenkron és Foucault által érintett alakzatok legalább némelyikét, akkor belátható Danto alapján a fordulópontok narratív természetűe: egyfelől azok érzékeléséhez legalább két pont szükséges (felső sor A; B; C), másfelől a fordulópont megtapasztalásához nemcsak az irányváltás, hanem annak relatív élessége is hozzátartozik (alsó sor A versus B).⁴¹ Ha a szociológus élettörténeti megközelítését, hiszen

⁴⁰ Foucault, Michel: *A tudományok archeológiájáról*. In: uő.: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. (Szerk.: Sutyák Tibor) 2. jav. kiadás. Debrecen, 2000. 171. A gondolatmenet folytatásában Foucault „paradox fogalomnak” minősíti a diszkontinuitást, amely „eszköze és tárgya a kutatásnak”, s „nem egyszerűen a történész diskurzusának egyik fogalma, de titkon feltevéle is e diskurzusnak”. Uo. Foucault ugyanakkor azt is állítja, hogy a tudás archeológiájának „a korszak se nem alapegysége, se nem horizontja, se nem tárgya: ha beszél is róla, csakis meghatározott diszkurzív gyakorlatok kapcsán, mint elemzései eredményéről.” Foucault, Michel: *A tudás archeológiája*. (Fordította: Perczel István) Budapest, 2001. 226.

⁴¹ A szerző – saját szavai szerint – Arthur C. Danto „narratív mondat” terminusát kiterjesztve értelmezi át „narratív fogalommá”. Ezáltal a fordulópontokat nemcsak kvantitív, hanem kvalitatív módszerrel is elemezhetőnek tartja. Abbott: *Time Matters*, 245. A „narrative sentence” eredeti

Abbot az élettörténeti elbeszélésekből indult ki, kiterjesztjük a tágabb történeti folyamatra, akkor a fordulópont értelmezéséhez a vizsgálódó külső elbeszélő nézőpontján túl annak várakozási horizontját is hozzá kell illeszteni. Ebből a nézőpontból a hazai kontinuitás/diszkontinuitás vita „narratív természetű” Grünwald Béla „A régi Magyarország” című műve óta ismétli önmagát, miközben például a köz- és magánszféra szintjeinek és idősíkjainak párhuzamos rendezése új dimenziókat nyithatna az elemzés (és elbeszélés) számára. Ami az egyik szinten megszokottságként jelenik meg, az a másikban folytonosnak mutatkozhat.

Az univerzitás

Mégis mi lehet az oka, hogy a történeti szöveg-átírások rohamában lényegében elmaradt a periodizáció újragondolása a magyar történetírásban? Hogy nem lehet homogén korszakokat alkotni, azt már sokan megfogalmazták. Hogy mégis szükség van rá, ha valamelyest konzisztens történetet akarunk elmesélni, azt is. Az elbeszélő szempontjából leginkább a végpont tűnik koncepcionális jelentőségűnek. Az is régi vitakérdés, hogy vajon van-e tárgyi realitása a korszakhatároknak, vagy csupán a történész konstrukciói a cezúrák? Hogy szabadon választott helyre verjük be a határjelző cövekeket, vagy legalább néhány helyen mély lyuk várja, hogy szépen faragott karóinkat beleilleszthessük? Braudel óta bevett megközelítés az időszintek és síkok megsokszorozása is, még ha sokféle kétely övezi is időszemléletét napjainkban.⁴² Aki azonban mégis normatív módon megfogalmazta a lineáris, ciklikus, körkörös idődimenziók egybefűződő egymásmellettségét. Vajon mi lehet az oka, hogy a történelmi időkezelés számos vitatott és releváns kérdése nem igazán foglalkoztatta a magyar történetírás szereplőit?⁴³

Számba véve a hajdani kihívókat, gondolhatunk arra, hogy a jelenség a gazdaságtörténet rendszerváltás utáni meggyengülésével, illetve a politikatörténet (átmeneti) felértékelődésével függ össze.

Gondolhatunk arra is, hogy a fennálló intézményrendszer inerciája blokkolta a megújulást. Feltételezésünket, hogy a kronologikus egyetemi tanszéki struktúra fékhatása is érvényesülhet, nemzetközi példák is megerősítik. Jean Leduc meggyőzően mutatta ki, hogy a franciaországi egyetemeken miként illeszkedik a meghirdetett álláshelyek abszolút többsége, valamint a képesítő- és az alkalmassági vizsgák tananyaga az általa kanonikusnak nevezett korszakok (ókor, középkor, újkor, jelenkor) kereteibe.⁴⁴ Némi utánajárással teszteltem a hipotézist a magyarországi viszonyokon.⁴⁵ Itt a tanszéki struktúra és a mára már kihaló-

koncepcióját lásd Danto, Arthur C.: *Narration and Knowledge*. With a new introduction by Lydia Goehr and a new conclusion by Frank Ankersmit. New York, 2007. VIII. fejezet.

⁴² A Braudel utáni *Annales*-os időszemlélet vitáiról lásd: Czoch Gábor: *A „longue durée” körüli viták. A történelmi idő megközelítésének változásai az Annales folyóirat körében*. In: A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére. (Szerk.: Halmos Károly et al.) Budapest, 2009. 517–528.

⁴³ Miközben a statikus szemlélete miatt oly sokszor kritizált szociálintropológia több kötetben foglalkozott az idő kérdésével, a történészeknek, legalábbis a Hajnal István Kör tájékán gyülekező csoportnak is elég nehezen ment egy időről szóló tematikus konferenciát megszervezni. *Személyes idő – történelmi idő. Rendi társadalom – polgári társadalom 17*. (Szerk.: Mayer László – Tilcsik György) Szombathely, 2006.

⁴⁴ Leduc, Jean: *A történészek és az idő. Elméletek, problémák, írásmódok*. (Ford.: Novák Veronika) Pozsony, 2006. 108–112.

⁴⁵ Ezúton köszönöm Deák Ágnes, Papp Imre, Poór János, Vári András és Vonyó József kollegiális segítségét, akikkel az egyes egyetemek „korszakviszonyairól” konzultálhattam.

ban levő szigorlati rendszer összevetése kínálkozott vizsgálhatónak a periodizáció szempontjából. Mind a tanszékek, mind pedig a szigorlatok esetében adatgyűjtésemet elsősorban a magyar történelemre fókuszáltam.⁴⁶

1. táblázat

TANSZÉKI ÉS SZIGORLATI KORSZAKBEOSZTÁS MAGYARORSZÁGI EGYETEMEKEN

<i>Egyetem Tanszék</i>	<i>Debreceni Egyetem</i>	<i>Miskolci Egyetem</i>	<i>Pécsi Tudomány- egyetem</i>	<i>Szegedi Tudo- mányegyetem</i>	<i>Budapest ELTE</i>
<i>Középkor</i>	-1795	-1686	-1699	-1711	-1790
<i>Kora-újkor</i>					
<i>Újkor</i>	1795-	1686-	-1914	1711-	1790-1990
<i>Jelenkor*</i>			-1990		

* Debrecen, Szeged: Új- és legújabbkor

ELTE, Miskolc: Új- és jelenkor

Pécs: Újkor; Modern kor

<i>Egyetem Szigorlat</i>	<i>Debreceni Egyetem</i>	<i>Miskolci Egyetem</i>	<i>Pécsi Tudomány- egyetem</i>	<i>Szegedi Tudo- mányegyetem</i>	<i>Budapest ELTE</i>
<i>Középkor</i>	-1795	-1686	-1699	-1526	-1526
<i>Kora-újkor</i>				1526-1867**	-1790
<i>Újkor</i>	1795-1914	-1867	-1914	1867-***	1790-1914
<i>Jelenkor</i>	1914-***	1867-	-1990		1914-

** újkori

*** legújabbkori

Forrás: Saját adatgyűjtés.

Talán első látásra meglepőnek tűnik, de a tanszéki és a szigorlati korszakolás nincs szinkronban egymással. Az ókort most magyar történeti szempontból nem számítva, a tanszéki struktúrát – Pécs kivételével – mindenütt kétfázisos beosztás jellemzi: vannak középkori és koraújkori, valamint új- és jelenkori tanszékek. Pécsen a 18-20. századi intézményi struktúra (egy 1914-es cezúra mentén) újkorra és modern korra oszlik. Mostani témánk szempontjából nem tűnik túlzottan lényegesnek, pusztán valamifajta nyelvi kontinuitás/ diszkontinuitás jele, hogy míg Debrecen és Szeged megőrizte az „Új és legújabb-kori” elnevezéseket, addig az ELTE és Miskolc az „Új- és jelenkori” címke mellett döntött.

⁴⁶ A Bologna-rendszer bevezetése megszűnésre ítélte a szigorlatokat. Miután azonban a kultuszkezelés a politika „kurzzeit”-ja – értsd: két választás közötti ciklus – alatt keresztül akarta nyomni a felsőoktatási reformot, odadobta a gyeplőt a *status quo* fenntartásában érdekelt régi egyetemi hierarchiának, így aztán az 5 + 3 rendszeréből való átmenet a 3 + 2 + 3 rendszerébe a történelem tananyag szerkezetében érdemi változást alig hozott.

A szigorlati rendben egyedül Pécssett alakult ki harmónia a tanszéki struktúrával. Itt a középkori és koraújkor szigorlat a török kiűzésével végződött, s ezt két újabb: újkori és modern kori szigorlat követte. A többi egyetem (az ókor után) – az ELTE kivételével – három szigorlatot tett kötelezővé. Miskolcon a szigorlatok rendjében a középkori és koraújkor 1686-ig, az újkori 1867-ig tartott. Debrecenben viszont a középkori és koraújkor rigorózum 1795-tel, az újkori 1914-el ért véget, hogy átadja a helyét 1914 után a legújabb kornak. Szegeden a középkor egészen különleges helyzetéből következően 1526-tól 1867-ig tartott az újkori szigorlat, s a sort 1867-tel a legújabb kori zárta. Az ELTE hallgatói (az ókoron kívül) 1526-os záró dátummal középkori, 1790-nel koraújkor, 1914-ig újkor, majd az egész építmény betetőzéséként jelenkori, tehát négy szigorlati tanegységet teljesítettek. Mindebből első ránézésre a magyar periodizáció relativizálódása ötlik szemünkbe. S ez rendben is van: virágozzék sok száz virág. Maradéktalanul örülnénk is a sokféleségnek, éljen a „magyar tarka”, ha az egész rendszer nem kizárólag a politikátörténeti korszakhatárok körül oszcillálna. Mindebből ugyanakkor olyan látszat is adódik, hogy nem annyira a tanszéki struktúra, mint inkább maga az oktatás intézményrendszere hat konzerválóan a magyarországi periodizáció merevségére. 1526 megingathatatlansága viszont (Szeged kivételével) sokkal kevésbé következik az egyetemi szigorlati rendszerből, mint eredetileg gondoltuk volna, s 1848/49 sem áll olyan központi helyen, mint az összefoglalók cezúrái alapján várnánk.

Az egyetemi szigorlatok, miután elvben azt a célt tartották szem előtt, hogy az egyetemes és a magyar történetet lehetőleg egységes keretben kérjék számon (már ahol nem külön-külön szobában vizsgáztatták a jelölteket), visszavezetnek bennünket a magyar történet és a világtörténet periodizációs elveinek harmonizálásához, az ebből az igényből felvetődött problémákhoz. A korszakolás kérdései ugyanis láthatóan léptékfüggőek is. Az utóbbi évtizedek periodizációval foglalkozó irodalma legerőteljesebben az Európa-centrikus korszakolás egyoldalúságait kifogásolta világtörténeti nézőpontból.⁴⁷ Persze egyáltalán nem mindegy, hogy a szabadon választott magyar történeti korszakhatárhoz keresünk-e lehetőség szerint „közelálló” európai vagy éppen világtörténeti cezúrákat, vagy univerzális elvek szerint választjuk ki a világtörténet korszakhatárait. A koraújkor végeként az angol dicsőséges forradalom éppúgy megerősítést adhat, mondjuk, az 1686-as közép-európai évválasztáshoz, mint a francia forradalom az 1790-eshez. A német egység 1870-es megteremtése is megtámaszthatja a kiegyezés dátumát mint a Monarchia történeti határkövét. Azt azonban érdemes tekintetbe vennünk, hogy valószínűleg az 1500 körüli (valójában 1492 és 1517 közötti) egyetemes történeti korszakhatár egyértelmű bázist nyújt, ha nem is 1526 megingathatatlan pozíciójához, de egy 1490 és 1526 közötti átmenet felszínén maradásához. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a viszonylag új keletű „kora-újkor” fogalom sem tekinthető nemzetközileg egységesnek.⁴⁸ Akár a német „*frühe Neuzeit*”, akár az angol „*early modern*” terminusát választjuk, nehéz lenne annak tartalmát az egész 16-18. századra egységesen kiterjeszteni. Hiszen a reformáció és a felvilágosodás közötti évszázadokat egymással ellentétes tendenciák távolról sem lineárisan, egy irányba mozgatták. Csak egyet lehet érteni Rudolf Vierhaus-szal abban, hogy az európai kontinuitás felől nézve a „kora-újkor” hasznos-

⁴⁷ Stearns, Peter N.: *Periodization in World History Teaching*. The History Teacher, vol. 20. (1987) no. 4. 561–580.; Green, William A.: *Periodizing World History*. History and Theory, vol. 34. (1995) no. 2. 99–111.

⁴⁸ Magának az újkor fogalmának eredetére és fejlődésére lásd: Koselleck, Reinhart: *’Újkor’. Modern mozgásfogalmak szemantikájáról*. In: uő.: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. (Ford.: Hidas Zoltán) Budapest, 2003. 345–401.

ságát az adja, hogy általa kifejezést nyer az a történetírói tapasztalat, hogy társadalmilag-politikailag, kulturálisan nem beszélhetünk ebben a korban már sem „középkorról”, de még „újkorról” sem.⁴⁹

Az egyetemi rendszer tehetetlenségi nyomatéka tehát valóban konzerváló erő, de aligha lehet mindent ezzel magyarázni. Hogy az oktatásba vagy a népszerűsítésbe miként „szivárogoz le” a történelmi idő kezelésében mára kialakult történetészeti sokféleség, az nem pusztán praktikus kérdés. Saját szakmánk háza táján keresgélve érthetjük meg leginkább, hogy miért kevés ehhez a muníció. Érdeemes lenne elgondolkodni a történetész-szakmának arról: ha már legalább fél évszázada, hogy a történettudomány feladta a lineáris idő korábban hegemón koncepcióját és többféle időszínttel, -síkkal, -dimenzióval dolgozik, amelyek nincsenek szinkronban egymással, akkor nem épp ezekkel a „nem egyidejű egyidejűségekkel” kellene-e foglalkoznia ahelyett, hogy minimum száz évnél régebbi technikákkal steril, homogénné kozmetikázott, eseménytörténeti korlátok közé szorított periódusokat reprodukál. S ebből a szempontból szinte mindegy, hogy a korszakhatárokat reáliáknak vagy konstrukciónak tekintjük-e, a történelem elbeszélése mindenképpen olyan végpontok köré szerkesztődik, amelyek egyrészt nem önmagukban, hanem utóéletükkel együtt nyerik el funkciójukat, másrészt a végkifejlet kibontásától, értelmezésétől függ, hogy milyen időtávú és dimenziójú előzményeket rendel önmaga magyarázatára.⁵⁰ A történetész korszakaihoz való viszonya mindenképpen ambivalens. Témától, léptéktől, megközelítéstől, módszertől függ, hogy mikor érezzük a korszakot feleslegesnek, s mikor támaszkodunk rá járókeret gyanánt. Mára ez a kettősség vált a történeti időkezelés alaptapasztatává. Ebből kell kiindulnunk. Mert abba beletörődhetünk, hogy eklektikusnak kell lennünk. Az azonban távolról sem mindegy, milyen elvek, milyen elbeszélői pozíciók (és nem utolsó sorban milyen forrásbázis) képes összetartani ezt a kikerülhetetlen sokféleséget.⁵¹

⁴⁹ Vierhaus, Rudolf: *Von Nutzen und Nachteil des Begriffs „Frühe Neuzeit”. Fragen und Thesen*. In: Vierhaus, Rudolf (Hrsg.): *Frühe Neuzeit – Frühe Moderne? Forschungen zur Vielschichtigkeit von Übergangsprozessen*. Göttingen, 1992. 24. Tanulságos megfigyelni, hogy a kötetben közölt társadalomtörténeti tanulmányok milyen erőteljesen átnyúlnak a 19. századba.

⁵⁰ Ezt a gondolatot fejtegeti többek között Arthur Danto és Robert Berkhofer alapján Gyáni Gábor: *Diszkurzív idő a történetírásban*. In: uő.: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Budapest, 2010. 234–235.

⁵¹ Ami a 19. századot illeti, érdemes lenne megvizsgálni, hogy a levéltári anyag „feudális” és „polgári” korra osztása mennyiben járul hozzá a cezúrák szívós fennmaradásához.

GALAMB GYÖRGY

Korszakolás és narratívák: a középkor esete

Rövid esszé

A következőkben nem elsősorban azzal szeretnék foglalkozni, hogy miként korszakoltak a középkorban; a célom inkább az, hogy a középkor példáján, a 'korszak' fogalmának néhány értelmezésén keresztül röviden áttekintsem, hogy a narratívák, a közhelyek, a mitikus elemek hogyan befolyásolják magát a korszakolást. A témával kapcsolatban helye volna egy nagyobb lélegzetű, a rendszerezésre törekvő tanulmánynak is, az alábbiakban azonban, a konferencia jellegének megfelelően inkább néhány probléma fölvetésére és körüljárására vállalkozom.

A középkor fogalmát, mint ismeretes, első ízben a humanisták használták, hogy a múltat tekintett, eszményített ókor és a saját maguk közötti időszakot elnevezzék. Kimondottan erős értéktartalmat Giorgio Vasarinál kapott, aki bevezette a barbár, a formátlan, a rít fogalmaként értett, a klasszikus művészeti kánonokkal szembeállított „gótikus” fogalmát (*A legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete*, 1550). Mivel korabeli művésztörténetről van szó, ezért a középkor fogalma nem történeti, hanem esztétikai tartalommal jelent meg benne. Időnek kellett eltelnie, míg arra kimondottan történeti korszakként kezdtek tekinteni. A reformáció katolicizmussal szembeni kritikája – itt mindenekelőtt a magdeburgi *centuriátorok*ra érdemes gondolni – és a reá adott válasz – Cesare Baronio *Annales ecclesiasticije* – értelemszerűen az egyháztörténet keretei között mozgott. A kritika nagyrészt a mai értelemben vett középkor problémái körül forgott, és e korszak meghatározó egyházi intézményeit érintette, de magát a korszakot nem próbálta definiálni. Az egyháztörténeti viták során az egyes felekezetek identitásának megkonstruálása volt a tét, ám mindez egyéb eredményekhez is vezetett. A bollandisták munkássága, Jean Mabillon diplomatikai alapműve és Charles Du Cange szótára, amely a középkori és az újabb kori latin nyelv szókincsét kívánta feltárni, már a modern medievisztika módszertani alapjait kezdte megteremteni, tudatosítva, hogy a „köztes időszak” forrásainak tanulmányozása speciális nyelvi és módszertani felkészültséget igényel. Velük nagyjából egy időben, a 17. század végén született meg a középkor mint kimondottan történeti korszak fogalma, Georg Horn leideni (1666) és Christophorus Keller hallei (1688) tanároknak köszönhetően. Ők már kimondottan történeti kritériumok alapján beszéltek a korszakról, annak határait nagyjából a ma elfogadott egyik – és uralkodónak számító – felfogás szerint húzva meg; kiindulópontnak Konstantinápoly megalapítását, illetve a nyugatrómai birodalom bukását, végpontnak pedig ugyancsak Konstantinápoly oszmán-törökök általi bevételeét véve.

A humanisták identitásteremtése tehát létrehozta a középkor „negatív” mítoszt, amelyre azután a felvilágosodás és a marxizmus újabb rétegeket vitt föl, s ezzel együtt napjainkig érvényesen megalkotta a középkor időbeli határait.

Ezzel szemben a romantika, mindenekelőtt annak német képviselői (Möser, Herder, Schlegel) „pozitív” mítoszt teremtettek a középkorból. Úgy látták, hogy a népek egységét

megadó hagyományok, amelyek a népköltészetben, a mesékben, a zenében élnek tovább, a középkorra nyúlnak vissza. Az egyes közösségek, nemzetek ekkortól a népvándorlástól vagy a korai középkorig vezették vissza eredetüket, abban a korban találták meg elődeiket, nem egyszer anakronisztikus módon összekötve az akkori törzsi képződményeket az újkori, illetve a legújabb kori nemzetekkel vagy tartományokkal.

*

Létezik azonban a középkornak egy, a fenténél „tudományosabb” idealizálása is, amely számos vonatkozásban a modernitás és a mai Európa előzményeként fogja föl ezt a kort. E tekintetben a nyelvi-etnikai határokra, az egyes politikai egységekre és hatalmi szerkezetekre, a városok és a kereskedelmi útvonalak hálózatára szokás hivatkozni, és nem utolsósorban bizonyos intézményekre, mint az egyetem vagy a parlamentáris képviselő. Ez a szemlélet mutatkozik meg két jeles magyar történész munkáiban. Egyikük, Endrei Walter úgy látja, hogy a 14–17. század – néhány fontos találmányt kivéve – a technikai fejlődés szerény eredményeket hozott, míg a késő középkori fejlődés szinte pontosan illeszkedik az ipari forradalmat elindító vívmányokhoz. Jelképesnek tartja, hogy több torzóban maradt középkori székesegyház – Kölnben, Milánóban vagy Prágában – a 19. század közepén fejeznek be.¹

A másik történész nem más, mint Szűcs Jenő, aki a középkori Nyugat társadalmaira jellemző jegyekben: a közhatalom lebomlásában, a hűbéri függés szerződéses jellegében, a városi és egyéb autonómiák kialakulásában a társadalom államtól való emancipációjának kezdő lépéseit látta. Ez az emancipáció Szűcs felfogásában a nyugatias társadalomfejlődés lényegi eleme, mely a modern demokráciáknak, a bibói „szabadság kis köreinek” szerves előzményét jelenti. Mindezt szembeállította a „keleties” társadalmakkal, ahol ezek a folyamatok nem mentek végbe vagy megrekedtek.² Nem nehéz észrevenni, hogy az Európa három régiójáról szóló elméletnek a maga korában erős aktuálpolitikai töltete is volt (nem véletlen, hogy első ízben az illegálisan kiadott Bibó emlékkönyvben látott napvilágot), amelyben alkalmas volt a jaltai rend elutasításának, a nyugatias társadalmú kelet- közép-európai országoknak a keletiesnek, „ázsiai”-nak tartott szovjet birodalomtól való függetlenedésének történeti megalapozására. Veszélyes lehet azonban, hogy ez a kétségtelenül nagy ívű és ötletekkel teli gondolat kísérlet egyetlen – bár lényeges – szempontot: állam és társadalom szétválását nevezi meg kritériumként a középkori Európa régiói azonosításához. Egyrészt ugyanis, ha túlhangsúlyozzuk ennek a modern kori perspektívából felértékelődött tényezőnek mint „előzménynek” a szerepét, míg más szempontokat mellőzünk, könnyen torzító szűrőt állíthatunk önmagunk és vizsgálódásaink tárgya közé. Másrészt hiba lenne azt gondolni, hogy a középkori Európa régiói a maguk teljességében megragadhatók lennének sokoldalúbb szempontok alkalmazása nélkül.

*

Itt érdemes hosszabban szólni arról, hogy a középkor tudományosan használt fogalma is kétértelműségekkel és bizonytalansággal terhes. Egy adott korszak történeti „tartalmának” a meghatározása soha nem volt csupán szaktudományos kérdés, hanem, mint láttuk, elsősorban ideologikus tett, választás a múltra vonatkozó, történetileg létrejött különféle narratívák között. Egy korszak attól korszak, hogy létezik belső, történeti relevanciával bíró tartalma, amely konstitutív eleme, amely egységét megadja, és amelynek megléte más kor-

¹ Endrei Walter: *A középkor technikai forradalma*. Budapest, 1978. 84–87.

² Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest, 1983.; főként 15–67.

szakoktól megkülönbözteti. A középkor esetében napjaink tudományosságában ez az elem nem más, mint az úgynevezett feudalizmus.

Azonban magának a feudalizmusnak a fogalma is oly mértékben vitatott, hogy kétséges, megfelel-e a tudományos diskurzus által megkövetelt egyértelműség követelményének, hiszen legalább kettő, de mondhatnánk, inkább két és „fél” jelentése van forgalomban.

Az első értelmében a feudalizmus lényege az a nagybirtokrendszer, amelyben a birtokos földjét művelő parasztok a birtokostól személyükben, jogilag is függnek. A fogalomnak ezt a fajta jelentését az angol jogi és közgazdasági irodalom dolgozta ki (például Henry Spelman és Adam Smith), és ebben a jelentésben használták a francia forradalom idején, amikor a Nemzetgyűlés 1789-ben eltörölte az úgynevezett „feudális” jogokat, valamint nagyjából ilyen értelemben illeszkedett Marx „termelési módjainak” sorába, és jelentette Max Webernél az „ideáltipikus” uralmi formák közül a tradicionális egyik változatát.³ A 20. században Bloch „feudális társadalmát” már jóval komplexebb megközelítés eredménye: egyszerre érvényesíti a társadalomtörténeti, a jogi és a mentalitástörténeti szempontokat, és a kölcsönhatások figyelembevételével, a feudális „társadalom” strukturális egységét szem előtt tartva egyszerre világosan szétválasztja egyfelől a hűbérurak és a hűbéreseket, másfelől a birtokosok és a parasztok között létesült személyes függési kötelezettségeket.⁴ A feudalizmusnak ez a – tág – fogalma és narratívája, amelyet a felvilágosodás alkotott meg, tehát egy komplex gazdasági–társadalmi–jogi rendszer jelölésére használatos, ugyanakkor általában magában foglalja azokat a viszonyokat is, amelyeket a feudalizmus fogalmának egy második, szűkebb jelentése takar.

Ez a szűkebb jelentés a fegyveres arisztokrácia különböző csoportjainak azon kapcsolatrendszerére vonatkozik, amelynek lényege, hogy a hűbérúr (*senior, dominus*) adománybirtokot juttat a vazallusnak (*vassus, homo*), aki cserébe elsősorban katonai szolgálattal tartozik. (Megjegyzendő, hogy az adománybirtokot a kezdetektől, a 8. század közepétől nevezték *beneficiumnak*, amelynek a 9. századtól fogva lesz szinonimája az eredetileg germán eredetű és szeretetből adott, egy kapcsolat megerősítésére szánt ajándéktárgyat jelentő *fehu* szó közép-latin származéka, a *feudum*. Világos tehát, hogy az etimológiát és a középkori szóhasználatot tekintve az általunk tárgyalt kifejezésnek semmi köze a személyileg függő parasztokhoz, illetve a nagybirtokhoz, amelyen dolgoznak, azaz a feudalizmus modern kori, „tágabb” értelmezéséhez.) Ebben a kapcsolatrendszerben egyébként a függési viszony mellett megvannak a kölcsönösség és a szerződészerűség elemei, amely kialakítja a szolgáltatnak egy olyan éthoszát, amely a később, a 11. századtól kezdve létrejövő lovagság és a lovagi eszme egyik legfontosabb tényezője lesz. A feudalizmusnak ez a szűkebb felfogása csak újabb, a 20. század közepétől kezdve hódított tért. Ezt osztották – az említett Bloch-féle fogalmi szétválasztásból kiindulva – François Ganshof és az ő nyomában a mérvadó francia, angol és német történészek.⁵ Az ezredik év körül lezajlott „feudális forradalomról” (*révolution féodale*) szóló nevezetes vita is ezen az alapon zajlott, noha maga a mutáció DUBY-

³ Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. Budapest, 1987. 252–271.

⁴ Bloch, Marc: *A feudális társadalom*. Budapest, 2002. 145–303.

⁵ Ganshof, François-Louis: *Qu' est-ce que la féodalité*. Paris, 1985. Ide sorolható D. C. Douglas, J. Le Goff, R. Boutruche, R. Fossier, O. Brunner, J. Fleckenstein; továbbá a kézikönyvek, egyetemi tankönyvek túlnyomó része is ezt a szemléletet tükrözi. A fogalom szűkebb használatát („only with reference to fiefs”) a feudalizmus általános fogalmát, „-izmus”-jellegét élesen elutasító Elizabeth Brown is jogosultnak tartja: Brown, Elizabeth, A. R.: *The Tyranny of a Construct: Feudalism and Historians of Medieval Europe*. *The American Historical Review*, vol. 79. (1974) no. 4. 1086.

féle elmélete a hűbéri viszonyok kiteljesedését a 11. század elejéig tolja ki, és azon belül elsősorban a közhatalom magánhatalmak általi háttérbe szorítására, a szabadok személyes függésbe kerülésére összpontosít.⁶

A magánhatalmak megerősödése lenne a fentebb említett „feledik” tényező, amely elképzelhetetlen lett volna mind a nagybirtokrendszer, mind pedig a senior–vazallusi kapcsolat kialakulása nélkül. A kései Karoling-korban az egyházi és a világi nagybirtokosok területi különhatalmának kifejlődését segítette, a szabadok alávetését megkönnyítette egyrészt gyarapodó vazallusi kíséretük, másrészt az immunitások élvezete, harmadrészt pedig az eredetileg a király által a grófoknak delegált közhatalmi jogok elbitorlása. Ugyanígy a grófok önállósulására a saját vazallusaik megadományozása, ezáltal lojalitásuk megerősítése nagyobb esélyt kínált. Nem véletlenül kárhoztatta Montesquieu a feudalizmust az egységes hatalom hiánya és az anarchia miatt.⁷ Egy szó mint száz: a paraszti függésen alapuló nagybirtokrendszer, a hűbérbe adott *beneficium*on alapuló senior–vazallus viszony, végül pedig a közhatalmi jogok magánhatalommá válása egymást erősítő tényezők voltak egy sajátos hatalmi rend kialakulásában, amelyet feudalizmusnak is nevezhetünk, ámde genezisüket tekintve egészen eltérő fejleményekről van szó, amelyeknek ez a „rendszerteremtő” összekapcsolódása térben és időben korlátozottan, a 9. század vége és a 12. század vége között a Loire és a Rajna között állt fenn. Ezt megelőzően, illetve ezt követően az uralkodói hatalom képes volt arra, hogy a hűbéri viszonyokat a maga hasznára fordítsa és legalább részlegesen ellenőrzése alatt tartsa, ugyancsak a 12. századtól – és csak akkortól – kialakítva és terjesztve a „hűbéri lánc” képzetét és jogai gyakorlatát.

Itt érkeztünk vissza a kronológiához. Ha pillantást vetünk a feudalizmus kifejezés mögött rejlő történeti tartalmak időbeli elhelyezkedésére, furcsa helyzet áll elő. Amennyiben ugyanis a személyükben függő parasztok munkáján nyugvó, hatalmi szervezetként is működő nagybirtokot vizsgáljuk, annak kezdetei a *colonusok* röghöz kötéséhez, ezzel együtt *patrocinium* alá helyezéséhez, a házas szolgák (*servi casati*) alkalmazásához kapcsolódnak, azaz a 3. századra tehető. Ennek bomlása már a 14. században elkezdődött, ám Nyugaton még erős maradt az intézmény. A parasztok személyi függése a 16. század elejére csupán Észak-Itáliában, Németalföldön és Angliában (ahol I. Erzsébet alatt szüntették meg) tűnt el vagy vált névlegessé, ám Franciaországban csak 1789-ben, a német területeken általában a 18–19. század fordulóján következett be, míg Közép- és Kelet Európában kitartott a 19. századig. Ha pedig a hűbériséget nézzük, annak kezdetei a 8. századra tehető, bomlása pedig ugyancsak a 14. században gyorsult föl.

Világosan látszik, hogy a hűbériség (és vele együtt a közhatalmi jogok magánhatalommá konvertálásának) időszaka túl rövid, míg a nagybirtokrendszer fennállásának időtartama túl hosszú a középkor bevett időhatáraihoz képest. Az emiatt keletkező zavar az sem változtat igazán, hogy léteznek a középkornak olyan interpretációi is, amelyek a 17. századig tolják ki a korszak végét – miként a marxizmus 1640-ig.⁸

⁶ Duby, Georges: *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*. Paris, 1978. 183–205.; Poly, Jean-Pierre – Bournazel, Eric: *La mutation féodale Xe-XIIIe siècle*. Paris, 1980.; Barthélemy, Dominique: *La mutation féodale a-t-elle eu lieu? Servage et chevalerie dans la France des Xe et XIe siècles*. Paris, 1997.

⁷ Montesquieu: *A törvények szelleméről*. Budapest, 2000. XXVIII, 9; XXX, 1; XXXI; XXXII. fejezetek, 741–742, 842, 952–954.

⁸ Sőt, mások még tovább, akár a 19. századig: Le Goff, Jacques: *La civilisation de l'Occident médiéval*. Paris, 1984. 11.

Úgy tűnhet, akkor kerülünk közelebb egy korszak „lényegéhez”, ha lemondunk az egytényezős magyarázatokról, és a középkor „tartalmára” vonatkozó elképzeléseinket újabb elemekkel bővítjük, abban a reményben, hogy ha valamennyi elem együttes, *cluster*-szerű meglétét tesszük meg konstituáló tényezőnek, egyben közelebb jutunk a középkor már említett, rögzült időhatáraihoz. Egyrészt tehát elismerhetjük, hogy az eddig azonosított elemek részben vagy egészben érvényesek, úgymint a) a nagybirtok túlsúlya, amely a személyileg függő paraszttal szemben hatalmi szervezatként jelenik meg; b) a vagyon, a rang és a hatalmi jogkörök leszármazás és személyes kapcsolatok révén történő elosztása (ebbe a körbe tartoznának a hűbéri kapcsolatok is), az ezekben részes csoportok, illetve egyének kapcsolatainak szerződéses jellege. Másrészt viszont olyan további jelenségeket is a középkor alapvető ismérveinek körébe sorolhatunk, mint c) a világi hatalom és a világi intézményként is működő egyház párhuzamos érvényesülése, föl-fölerősödő rivalizálása, ugyanakkor elválaszthatatlan összekapcsolódása és dinamikus egyensúlya; d) a vallásnak az emberi tudást, a reprezentációkat integráló és magába szívó szerepe.⁹ Ez a fajta megközelítés, mint látható, a hagyományt pluralisztikusan kezeli, nem csupán a felvilágosodás narratívájából merít, hanem a romantikából éppúgy, mint a szociológia és az antropológia megközelítéséből. Nem csupán több lábon áll, hanem toleránsabb, egyben kritikusabb is a hagyományokkal szemben.

Ám a túl sok tényezővel operáló meghatározás alkalmazása veszélyekkel is jár. Az előbb említett négy tényező mellé akár más természetű megközelítések is odailleszthetők. Itt csak röviden utalhatunk például azokra a problémákra, amelyeket Európa fogalmának, a középkor és a feudalizmus (az amúgy sem egyértelmű jelentéstartalommal bíró feudalizmus!) fogalmával való kapcsolata vet föl. Mivel a középkorban kezdett Európa fogalma a mai tartalmához közelíteni, a középkor elnevezést pedig európaiak találták ki, mégpedig a saját történelmükre reflektálva, nem szükséges hosszan bizonygatni, mennyire „etnocentrikus” ez a fogalom. Ugyanakkor a marxizmus, de más történetfilozófiai irányzatok, no meg az összehasonlító tanulmányok vezették be azt a gondolatot, hogy a feudalizmus más civilizációkban is föllelhető társadalmi jelenség, netán azok fejlődésének „törvényszerű” szakasza, a ’középkor’ fogalma pedig ugyancsak alkalmazható e civilizációk korszakolásában. Az ilyen nézetekkel szemben azt szokás megemlíteni, hogy a paraszti, illetve a hűbéri jellegű személyi függés más kultúrákban eltérő kontextusban van jelen – ha egyáltalán jelen van. Ami pedig a középkort illeti, annak Európára értett időhatárai más kultúrákban nem sokat jelentenek, hiszen azok fejlődésének ritmusa a legtöbb esetben nagy mértékben eltér földrésziunkétól.

A középkor és Európa viszonyában másik fontos tényező Európa sokfélesége. Vannak például olyan régiók, ahol a személyi függésen alapuló nagybirtok általánossá válik, van, ahol hamar felbomlik, és a bérleti viszony terjed el, s van, ahol a szabad paraszti birtok túl-

⁹ Szűcs *Vázlatát* interpretálva Tóth Gábor úgy látja, hogy a középkor lényegi jegyét nem lehet a rendezettség konnotációjával bíró „struktúrák” segítségével megragadni, hanem inkább a rendezetlenség, a „stratúra” fogalmának bevezetésével. Ez termékeny gondolat, ám az egyház római gyökerekkel is rendelkező, az egyházjog által szabályozott intézményének szerepét figyelmen kívül hagyja, lásd: Tóth Gábor: *Az elmélet szerkezete és a szerkezet elmélete. Szűcs Jenő középkor-képéről*. Korall, 9. sz. 3. évf. (2002) 137–154. Viszont anélkül, hogy a részletekbe belemennék, az általam felsorolt ismérvek tekinthetők akár „struktúráknak” is, ugyanakkor figyelemreméltó, hogy mind-egyiknek megvan a középkoron belül érvényesülő ellentéte és párhuzama, ami a rendezetlenséget valóban növeli: a piac, a közhatalom jelenléte – még ha gyakran fiktív módon is –, az univerzális hatalmakkal szemben a monarchiák, továbbá az egyházzal szembeni kritika és a vallás korabeli „alternatív” formái.

súlya végig megmarad vagy legalábbis szívósan tovább él (Skandinávia, Bizánc). A hűbéri-ségnek is több változata azonosítható, de van, ahol egészében hiányzik, vagy olyan fontos elemei hiányoznak vagy satnyák, mint maga a *feudum*, a szoros értelemben vett adománybirtok vagy a közhatalmi jogok kisajátítása (Magyarország, Kijev, Bizánc).

Az előzőek talán kellőképp rámutatnak arra, hogy ha a pontosság kedvéért minél inkább elszakadunk a középkor egy-két alapvető tényezővel történő meghatározásától, annál inkább parttalanná válik a definíció. A korszak megnevezése elveszti magyarázó erejét, és maga szorul magyarázatra, válik viták tárgyává. Ez persze nem feltétlenül baj, hiszen a tudomány gyakran újraértelmezi a saját maga által alkotott és használt fogalmakat. Ám azt is látni kell, hogy fogalmaink – bár segítségünkre vannak – használhatósága korlátozott, s csak eszközök a megismerés folyamatában, hasonlóan a nevezetes Wittgenstein-féle létrához. Amint ezt a gondolatot Umberto Eco éppen egy középkorban zajló nyomozással kapcsolatban parafrázálta: „Az elménk képzelgése szerint való rend olyasvalami, mint egy háló, mint egy létra, amit azért eszkábálunk, hogy valamit elérjünk. De utána el kell dobnunk azt a létrát, mert kiderül, hogy ha hasznunkra volt is, értelem híján való.”¹⁰

*

Végezetül annak illusztrálására, hogy a történelem fő vonulatait megragadni kívánó narratívák miként befolyásolhatják a korszakolást, érdemes egy pillantást vetni arra a problémára, amely a napjainkban folytatott viták közül talán a legmélyebben érinti a korszakhatárok kérdését. Az ókor és a középkor határáról van szó, illetve arról, hogy számolhatunk-e a két korszak között hosszú átmeneti korszakkal.

A régebbi irodalom, Edward Gibbon követve, az ókor és a középkor határán a törést hangsúlyozta, amelyet a római civilizáció összeomlása és a germán népek beözönlése okozott. Az ő elbeszélése alapján vált Róma hanyatlása a dekadencia példájává. Emellett, a német történetírást leszámítva, amely a Rómával szembenálló germán népcsoportok támadásait és mozgását a semlegesebb *Wanderung* szóval illette, más országok szerzői (angolok, franciák, olaszok) a római és a germán világ ellentétét, a germánok okozta pusztítást eleve erősebben rezonáló *invasion* kifejezést részesítették előnyben. A nyugatrómai birodalom bukásában egyben egy kultúra végzetes elmúlását látó felfogást fogalmazta meg tömören André Piganiol, a neves francia régész és ókortörténész, amikor kijelentette: az antik civilizáció nem meghalt, hanem meggyilkolták (1947).¹¹

Ettől az úgynevezett katasztrofista felfogástól eltérően a múlt század hatvanas éveitől kezdve több történész a konfliktusok mellett Róma és a germán népek együttélését, a betelepülés szervezett jellegét, majd a későbbi évszázadokat illetően a római intézmények továbbélését, a folyamatosságot hangsúlyozta. Így tett a maga módján már kontinuitásnak is tekinthető Henri Pirenne, aki a mellett érvelt, hogy a földközi-tengeri egységes gazdasági-kereskedelmi régió egészen az arab hódításig fennmaradt, vagy akár Váczy Péter, aki a 3–6. századokat összefoglalóan az „antik középkor” elnevezéssel illette, láthatóan önálló köztes korszakként felfogva azokat.¹²

¹⁰ Wittgenstein, Ludwig: *Logikai-filozófiai értekezés*. Budapest, 2004. 103. (Ford.: Márkus György); Eco, Umberto: *A rózsza neve*. (Ford. Barna Imre) Budapest, 1988. 572.

¹¹ Piganiol, André: *L'empire chrétien*. Paris, 1947. 422.

¹² Pirenne, Henri: *Mahomet et Charlemagne*, Paris, 1970. 120. és köv.; Váczy Péter: *A középkor története*. Budapest, s. a. 2–3.: „...nincs tehát szakadék antik- és középkor között, ellenkezőleg, a két kultúrvilág határai észrevétlenül tolódnak egymásba.”

Az utóbbi évtizedekben tért hódító kontinuitás nézeteket Peter Brown könyve, a *The World of Late Antiquity 150–750* című alapozta meg.¹³ A kontinuitás hangsúlyozása jegyében az „invasion” helyett egyre inkább az „accomodation”, a „transformation” kifejezések kerültek forgalomba. A germánokat úgy ábrázolták, mint akik békésen telepedtek be a birodalomba, és alapvetően együttműködtek a rómaiakkal. (1964-ben Gibbon műve megjelenésének kétszázadik évfordulóján a *University of Californián* tartott konferencia címe – eléggé kihívóan – ugyancsak így hangzott: *The Transformation of the Roman World*.) Jean Durliat az adóztatás, a birtokszervezet terén látta a folyamatosságot, s amellett érvelt, hogy a germánok betelepítésekor az állam lemondott a kincstári bevételekről, az előbbieknél integrációja tehát nem járt együtt a tulajdon megosztásával.¹⁴ Patrick Geary abban a könyvében, amelynek már a címe is sokatmondó – *Before France and Germany* –, Gallia példáján hosszan tárgyalja a provinciális lakosság és a *limes*en túli germánok kapcsolatát s a germán társadalmaknak az érintkezés során végbement mély átalakulását. Főként azt emeli ki, hogy ezen a területen a *limes* az ismétlődő háborúk dacára nem jelentett éles választóvonalat, hanem az önálló életet élő határvidéken a közeledés, az alkalmazkodás tanúi lehetünk. Ennek a felfogásnak a jegyében alkotta meg a következő *bon mot*-t, aláhúzva a germánok romanizálódásának folyamatát: „Róma politikai és katonai géniuszának talán a legnagyobb és a legmaradandóbb műve: Germánia.”¹⁵

A kontinuitás mellett a másik nagy hatású elgondolás az ún. „bécsi iskola”, illetve más, német történészek (Herwig Wolfram, Walter Pohl, Reinhard Wenskus) által kialakított elmélet a germán népek etnogenezisééről. Ez az elképzelés leszámol a nézettel, mely szerint a népvándorlás kori germán népalakulatok homogén etnikai jelleggel bírtak volna, s azok polietnikus jellegét hangsúlyozza.¹⁶

Talán nem túl nagy merészség azt állítani, hogy ezek a nézetek összhangban állnak a II. világháborút követő európai politikai helyzettel. Úgy tűnik, hogy a kontinuitás és a polietnicitás, a frank birodalom integráló szerepének hangsúlyozása, – ha nem is tétélezhető föl „szándékosság” ezen a téren a történészek részéről – harmonizál a német–francia közeledéssel, az európai integráció ezen a megbékélésen alapuló elmélyülésével, a nyugati államok toleráns bevándorlási politikájával, a kultúrák közötti párbeszéd és a multikulturalitás oly sokat hangoztatott elvével.

¹³ Jól rávilágít erre a felfogásra Pohl, Walter: *Introduction: The Empire and the Integration of Barbarians*. In: *Kingdoms of the Empire, The Integration of Barbarians in Late Antiquity*. Leiden – New York – Köln, 1997. 9. „There is no hint here of invasion or force, nor even that the Roman Empire came to an end; instead there is a strong suggestion that the incomers fitted easily into a continuing and evolving Roman world.”

¹⁴ Goffart, Walter: *Barbarians and Romans. The Techniques of Accomodation*. Princeton, 1980.; uő.: *Barbarian Tides: The Migration Age and the Later Roman Empire*. Philadelphia, 2006.; Durliat, Jean: *Le salaire de la paix sociale dans les royaumes barbares*. In: H. Wolfram, Herwig – Schwarcz, Andreas (Hrsg.): *Anerkennung und Integration: Zu den wirtschaftlichen Grundlagen der Völkerwanderungszeit (400–600)*. Wien, 1988. 21–72.

¹⁵ Geary, Patrick: *Before France and Germany. The Creation and Transformation of the Merovingian World*. New York – Oxford, 1988. VI.: „The Germanic world was perhaps the greatest and most enduring creation of Roman political and military genius.” Jellemző, hogy a mű francia fordítása *Naissance de la France* címmel látott napvilágot.

¹⁶ Wolfram, Herwig: *Geschichte der Goten. Entwurf einer historischen Ethnographie*. München, 1979.; Pohl, Walter: *Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies*. In: Little, Lester K. – Rosenwein, Barbara H. (eds.): *Debating the Middle Ages: Issues and Readings*. Malden, Ma., 1998. 13–24.

Az utóbbi években azonban azt tapasztalhatjuk, hogy a kontinuísta felfogást több bírálattal éri, a „katasztrofista” megközelítés ismét erőre kap, mindenekelőtt az angolszász világban. Az elsősorban politika- és hadtörténészként ismert Peter Heather visszatér ahhoz a hagyományos nézethez, amely a hun hatalom fölemelkedése által kiváltott láncreakciószerű vándorlásban látja Róma bukásának fő okát.¹⁷ Bryan Ward-Perkins, aki korábban már építészettörténészként foglalkozott a kontinuítas kérdésével, nem állítja ugyan, hogy a békés „*transformation*” tézisének ne lennének pozitív hozadécai, ám felhívja a figyelmet, hogy az egységes Európa megteremtésének folyamata kedvező háttérrel nyújtott annak meggyökereséséhez és – mint ironikusan fogalmaz – az „eurobarbár” képzetének kialakulásához. Állást foglal a történész azon joga mellett, hogy olyan súlyos szavakat használjon mint civilizáció vagy válság s kijelenti, hogy a Római Birodalommal egy egész civilizáció semmisült meg, és a bukással az európai ember életszínvonala a történelem előtti idők színvonalára esett vissza. Ami a leginkább figyelemreméltó azonban, hogy óva inti a mai Nyugat emberét, nehogy a régi rómaiak módjára abba az illúzióba ringassa magát, hogy a dolgok változatlanul mennek majd tovább.¹⁸ Elképzelhető, hogy az ikertornyok elleni támadás és a napjainkban kulturális szempontból (is) egyre kezelhetlenebbnek tűnő bevándorlás véget vet annak a konszenzusnak, amely a kultúrák közötti párbeszédet, a befogadást helyezte a középpontjába, s a szkepszis visszahelyezi jogaiba a régi narratívát Róma bukásáról, meghatározva egyben a korszakolást és meggyengítve a kontinuísták pozícióit? Várjuk a fejleményeket.

¹⁷ Heather, Peter: *The Fall of the Roman Empire: a New History*. London, 2005.

¹⁸ Ward-Perkins, Bryan: *The Fall of Rome and the End of Civilization*. Oxford, 2005. 87., 136–137., 172–183.: „Romans before the fall were as certain as we are today that their world would continue for ever substantially unchanged. They were wrong. We would be wise not to repeat their complacency.”

CZOCH GÁBOR

A periodizáció problémái és a francia történetírás

Az 1980-as évek végén az *Annales* folyóirat szerkesztősége, érzékelve a történetíráson, de általában a társadalomtudományok körén belüli „elbizonytalanodást”, két szerkesztőségi jegyzetben is kísérletet tett a kialakult helyzet elemzésére és arra, hogy javaslatokat fogalmazzon meg e tudományok művelése kapcsán felmerült problémák kezelésére.¹ Helyzetértékelésükben több okot is megjelölnek, melyek a „társadalomtudományok általános válsága” háttérben állnak. Véleményük szerint nem pusztán arról van szó, hogy a mindaddig uralkodó tudományos paradigmák, elsősorban a strukturalizmus és a marxizmus, illetve a hozzájuk kapcsolódó módszerek, mindenekelőtt a kvantitatív eljárások episztemológiai lehetőségei kapcsán egyre több kérdőjel fogalmazódott meg. Megváltozott a „tudományos tájkép” is: a történettudományon belül a „kutatási témák rendszer nélküli szaporodása”, aminek jelenségét a „morzsákra hulló történelem” metaforája foglalja össze jól, mind áttekinthetlenebbé tette a terepet, miközben a gyorsan változó szellemi légkörben mind kevésbé lehetett azonosítani az együttműködésre alkalmas diszciplínákat, illetve az azokat megalapozó paradigmákat is.

Marc Bloch, Lucien Febvre és az *Annales* többi alapítója a társadalomtudományok közötti válaszfalak lebontása érdekében szorgalmazta az interdiszciplináris együttműködést. A történettudomány területének nagyfokú kiterjesztésével (vagyis korábban nem a történettudomány illetékességébe sorolt új témák és új kérdések történelmi elemzésének megjelenésével) és egyben ezzel a jelenséggel összefüggő szakosodásával azonban immár a diszciplína saját kebelén belül jelentek meg a válaszfalak. Az érdemi interdiszciplináris dialóghoz ugyanakkor az egyes tudományok identitásának és sajátosságainak megerősítésére, vagyis különbségeik hangsúlyozására lenne szükség a szerkesztőség szerint: „...ha a gazdaságtörténész például a múlt közigazdása, akkor a közigazdaságtan és a történelem nem sok alapvető dolgot mondhat egymásnak: az újítások terjedése különböző teljesítőképességeket feltételez.”²

Míndezek következtében tehát újra kellene gondolni a társadalomtudományok egymáshoz való viszonyát, aminek kiindulópontja az egyes diszciplínák, így a történettudomány kompetenciájának, sajátos munkaterületének újbóli meghatározása lehet.

¹ *Histoire et sciences sociales. Un tournant critique?* Annales ESC, 1988, n. 2. 291–293.; *Histoire et sciences sociales. Tentons l'expérience.* Annales ESC, 1989, n. 6. 1317–1323. Magyarul lásd: Az *Annales* szerkesztői: *Történelem és társadalomtudományok. Kritikai fordulat?*; *Történelem és társadalomtudományok. Merjünk kísérletezni!* In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom és művelődéstörténet francia változata.* Budapest, 2005. 533–544.

² Az *Annales* szerkesztői: *Történelem és társadalomtudományok. Merjünk kísérletezni,* 538.

Az *Annales* szerkesztőinek felfogása szerint a történelemtudomány eredetiségét önmagában „sem a kiválasztott tárgyak időbelisége, sem az elemzési eljárások, sem a felhasznált dokumentumok természete” nem alapozhatja meg. A történelem sajátossága és egyben a társadalomtudományok közötti együttműködéshez a legfontosabb egyedi hozzájárulása „az időbeli mechanizmusok” feltárása lenne, mivel „talán az idő a történelem egyedüli specifikus tárgya”.³ Ez a gondolat egyébként az *Annales* legrégebbi hagyományait eleveníti fel, azok újabb megfogalmazását jelenti. Marc Bloch meghatározása szerint ugyanis a történelem „az időben mozgó emberek” tudománya; később pedig Fernand Braudel is az időbeli mechanizmusok elemzésére, illetve a történelmi idő sokféleségének és összetettségének tudatosítására leginkább hivatott tudományként tekintett a történetírásra, és ezen sajátossága alapján jelölte ki helyét a társadalomtudományok között.⁴

Az időbeli folyamatok, a történelmi idő felfogása, elemzési lehetőségei tehát, a fentiekből is kitűnik, nagyon is fontos helyet foglalnak el a francia történészek gondolkodásában. A korszakolás azonban nem tartozik azon fő kérdések közé, amelyek jelenleg a francia történetírásban a történelmi idő problematikájával kapcsolatos reflexiók középpontjában állnak. Mindazonáltal a reflexiókat három nagy téma köré csoportosíthatjuk.

A Braudel által javasolt plurális történelmi idő modelljének továbbgondolása, illetve kritikája alkotja az első nagy témát. A másodikat a François Hartog nevéhez köthető „*régime d'historicité*”, magyar nyelvre fordítva a „történetiség rendje” fogalma köré csoportosítható reflexiók jelentik. Hartogot egyébként jelentős mértékben inspirálta Reinhart Koselleck munkássága.⁵ A francia történész e fogalommal mindenesetre olyan történelmi és antropológiai kutatásokat kívánt inspirálni, közös mederbe terelni és érdemi dialógusra ösztökélni, amelyek egy adott társadalomnak a saját történetiségéről való képzetait, a történelmi időhöz való viszonyát, a múltat, jelenre és jövőre vonatkozó felfogását vizsgálják.⁶ A harmadik nagy vonulat a történelem és emlékezet bonyolult kapcsolata. Ezen a területen a Pierre Nora által irányított, több ezer oldalas kollektív munka, az 1984 és 1992 között kiadott „*Les lieux de mémoire*” (Az emlékezet helyei) jelenti a referenciát.⁷ E három irányzatot egyben úgy is tekinthetjük, mint jellemző megközelítési módokat, amelyek alapján a francia történészek az idő problematikáját kezelik, illetve ami alapján arról gondolkodnak. A periodizáció kérdése lényegében mindegyik megközelítés esetében megjelenik, de jellemzően csupán alárendelten, az adott megközelítés függvényében.

A *Történészek és az idő* című, döntően a francia historiográfiára épülő, kitűnő összefoglaló munkában Jean Leduc a periodizációnak szentelt fejezete elején szintén azt jegyzi meg, hogy a korszak, illetve a korszakolás kérdése általában csekély figyelmet kap: „...kevés olyan történész van (Sée vagy Marrou), aki a korszakolásban ne csupán a kutatás számára

³ Az *Annales* szerkesztői: *Történelem és társadalomtudományok. Merjünk kísérletezni*, 538.

⁴ Bloch, Marc: *A történelem védelmében avagy a történész mestersége*. Budapest, 1996. 26.; Braudel, Fernand: *Történelem és társadalomtudományok. A hosszú időtartam*. In: Benda–Szekeres (szerk.): *Az Annales*, 127–156. Eredetileg: *Histoire et sciences sociales. La longue durée*. *Annales ESC*, 1958. n. 4. Nem véletlen egyébként, hogy az *Annales* fent idézett szerkesztőségi jegyzetei részben átveszik Braudel e programadó cikkének a címét.

⁵ Mindenekelőtt Kosellecknek a történelmi idő felfogására és elemzésére vonatkozó megállapításai hatottak rá. Lásd: Koselleck, Reinhart: *Elmút jövő. A történelmi idők szemantikája*. Budapest, 2003.

⁶ Hartog, François: *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat*. Budapest, 2006.

⁷ Nora, Pierre (dir.): *Les lieux de mémoire*. I–III. Paris, 1984–1992. E munkából a Nora által írt részek magyarul is olvashatók. Lásd: Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. (Válogatta, az elő- és utószót írta: K. Horváth Zsolt) Budapest, 2010.

teljesen érdektelen iskolai hagyományt látott volna.⁸ Ez annál is inkább érdekes, mivel a korszakolás mint egyfajta klasszifikáció a „történész szerszámosládájában” vagy másik metaforával, a „történész mentális eszközkészletében” az egyik legfontosabb elem. Michel de Certeau szerint a periodizáció révén tudjuk a tényeket értelmezhetővé, de legalábbis elgondolhatóvá tenni.⁹ Krisztof Pomian pedig úgy fogalmaz, hogy a kronologikus sorok, a folyamatok felszabdálása, a töréspontok kijelölése jelenti minden értelmezés posztulátumát.¹⁰ Másképpen fogalmazva, a történész a periodizációval tud rendet vágni a múlt eseményeinek káoszában, annak segítségével tudja elbeszéléssé formálni azt, sőt, a korszakolás egyben történelemértelmezést is jelent.

Leduc könyvében nem magyarázza részletesen a korszak, illetve a korszakolás iránti lanyhább figyelmet. Ennek a jelenségnek a megválaszolása céljából azonban Olivier Dumoulin egyik tanulmányára támaszkodhatunk.¹¹ Szerinte a francia történetírásban az *Annales* felvetéseinek hatására a korszak fogalmára az 1970-es évek folyamán végképp halálos ítéletet mondtak ki azzal, hogy szembeállították az időtartam, a *durée* fogalmával. Mint ismert, Braudel fogalmazta meg nagy hatással a történelmi folyamatok időbeli pluralitását, egyben hierarchiát is felállítva a különböző időléptékű vizsgálatok között. A történész feladata e szerint az egyes folyamatok saját időbeliségének elemzése, amelyek azonban nem korszakhoz, hanem különböző időtartamokhoz kapcsolódnak.¹² Dumoulin elemzésében arra mutat rá, hogy míg az „időtartamot” a progresszív, addig a „korszak” fogalmát a régimódi, meghaladandónak ítélt történetíráshoz kapcsolják.¹³

Paul Veyne az 1970-es évek közepén úgy fogalmazott, hogy a korszak fennmaradását tulajdonképpen három tényezővel magyarázhatjuk. Az első szerinte a történészek sajátos vadászösztönéből következik. Egy korszak ugyanis kijelöl egy vadászterületet, ami egyben a történész specializációjának felel meg. Ezt a történész a sajátjának tekinti és védelmezi, hiszen nehezen megszerezhető tudáskészlet, hosszú beavatási folyamat révén lehet csak elsajátítani annak ismeretét, illetve kódrendszerét. Ebből következik a második ok, vagyis az, hogy minden egyes korszakot egyedinek tekintenek. Végül pedig a harmadik, hogy a korszakok egyedisége, illetve a csak rájuk jellemző sajátosságaik mintegy legitimálják a történelmi műveleteket. Ezért tehát a történész mesterség hagyományosan a korszakoláson alapul minden szinten, vagyis társadalmi, intézményi vonatkozásait (például az egyetemi tanzsékek szerveződését) tekintve ugyanúgy, mint módszertanilag és ismeretelméletileg. Veyne szerint azonban a korszak csupán egy mítosz, realitásnak tételezik fel, pedig nem más, mint illúzió és konstrukció. Funkciója a fentiekén túl végső soron abban áll, hogy számba vegyen minden történelmi jelenséget, egyben pedig biztosítsa számukra az egyediség jellegét.¹⁴

A Braudel, illetve Ernest Labrousse által inspirált, kvantitatív módszerekre épülő szeriális történetírás a hagyományos korszakok legkülönbélebb, egyben egyedi eseményei helyett a kronologikus rendbe állított, azonos természetű adatokból konstruált tényeket vizsgálja, azokat rendezzi idősorokba, melyek átívelnek a hagyományos, vagy mondjuk úgy, az

⁸ Leduc, Jean: *A történészek és az idő*. Pozsony, 2006. 107.

⁹ De Certeau, Michel: *L'écriture de l'histoire*. Paris, 1974. 10.

¹⁰ Pomian, Krisztof: *L'ordre du temps*. Paris, 1984. 159.

¹¹ Dumoulin, Olivier: *La guerre des deux périodes*. In: Dumoulin, Olivier – Valéry, Raphaël (éds.): *Périodes. La construction du temps historique*. Paris, 1991. 145–153.

¹² Lásd: Braudel: *Történelem és társadalomtudományok*, i. m.

¹³ Dumoulin: *La guerre des deux périodes*, 146.

¹⁴ Veyne, Paul: *L'inventaire des différences*. Paris, 1976. 159.

elbeszélő történetírás korszakain. Az idősorok elemzésével egy-egy történelmi probléma kerül az érdeklődés középpontjába az adott korszak egészének értelmezése helyett.

Ezek alapján tehát lényegében két eltérő típusú korszakról beszélhetünk. A hagyományos, a 19. század folyamán kialakult korszakfelfogás lényege az, hogy a történelem folyamán belül kijelöl egy sajátos szakaszt, amelyet a korszak, a „Zeitgeist” alapján lehet meghatározni, és amelynek elemei között sajátos összhang, összefüggés, „Zusammenhang” áll fent. A történetésznek ezt kell mindenekelőtt megismernie, feltárnia, mert ez, illetve a kor egésze teszi érthetővé a korszak egyes jelenségeit, legkülönfélébb, látszólag jelentéktelen elemeit is. Bár a korszak mesterséges, tudósi produktum, de olyan önálló létezéssel, szinte saját személyiséggel rendelkező tényezővé válhat, amelynek hatása alól a történetész csak igen nehezen tudja magát kiszabadítani.

A korajókor kapcsán erre vonatkozóan igen jó példa a reneszánsz mint korszak elkülönítése, amelynek problémáját többek között már Lucien Febvre is elemezte.¹⁵ Arra mutatott rá, hogy a Reneszánsz fogalmát, a nagybetűvel jelölt korszakét a nagy romantikus francia történész, Jules Michelet alkotta meg először a 19. század közepén olyan hatással, hogy az lényegében ma is meghatározza szemléletünket. Michelet a 15. század végétől a 17. század közepéig terjedő korszakkal azonosította a Reneszánszt, amely így magában foglalja Kolombusz Kristófot, Kopernikuszt, Galileit, a könyvnyomtatás feltalálását, Michelangelot és a reformációt egyaránt. Michelet ezt az egységesnek tételezett korszakot élesen szembeállította a bizarr és szörnyűségei középkorral, fő jellemzőjének a szabad alkotó szellem és tudományosság felvirágzását, illetve a demokratikus elemeket tartotta. Febvre kritikája szerint azonban ez a korszakolás mesterséges korlátokat állít fel, önkényesen meghatározott egységeket teremt, megtöri a tényleges folyamatokat, és a korszakon belül a legkülönfélébb természetű jelenségek egységét sugallja. Ez már csak azért is félrevezető, mert egy-egy dimenziót kiemelve elfedi az adott történelmi szakasz diverzitását. Febvre kritikájához hozzátehetjük, hogy ebben a korszakfelfogásban minden, ami ugyanakkor történik, az valóban kortársnak, valóban egyidejűnek számít, vagyis ez a szemlélet lineáris és homogén időfelfogáson alapul.

A másik periodizációs elképzelés, illetve korszakfelfogás ezzel szemben fogalmazódik meg. Ennek célja az azonos típusú és mérhető jelenségek sorozatát hozza létre, és azt vizsgálja meg, miként alakul ez a sorozat, milyenek a szekvenciái. E felfogás szerint minden ténytípusnak megvan a saját időbeli ritmusa, vagyis időbelisége, tehát a saját periodizációja. A történész által így kialakított sorozatok időléptéke legtöbbször túlhalad egy emberi élet keretein, ez a nagyobb ciklusok, a Kondratyev-hullámok és a még hosszabb időtartamok periodizációja. Ebben a megközelítésben az idő nem homogén, és itt már nagyon is számot vetnek a nem egyidejű jelenségek egyidejűségével. Ahogy Braudel egy helyütt megfogalmazza: nem egyetlen, hanem ezer különböző gyorsaságú és ezer különféle lassúságú társadalmi idő létezik.¹⁶

Mindez természetesen kihat a történelmi elbeszélés módjára is. Erre ismét Paul Veyne-t idézhetjük, aki szerint a történetésznek „fel kell adni a folyamatos elbeszélést, hiszen a térbeli-időbeli kontinuum csak egy didaktikus keret, semmi több, csak szellemi lustaságból továbbbélteti a narratív hagyományt. A történelmi tények nem korszakokként és népeként szerveződnek, hanem fogalmak szerint.”¹⁷ Összefoglalva, ebben a korszakfelfogásban, vagy

¹⁵ Febvre, Lucien: *Comment Jules Michelet inventa la Renaissance*. [1950.] In: uő.: *Vivre l'histoire*. Édition établie par Mazon, Brigitte, préface par Müller, Bertrand. Paris, 2009. 887–897.

¹⁶ Braudel, Fernand: *Positions de l'histoire en 1950*. In: uő.: *Écrits sur l'histoire*. Paris, 1969. 24.

¹⁷ Veyne: *L'inventaire des différences*, 48.

inkább mondjuk úgy, hogy ebben az időtartamokra épülő periodizációban a korábbi korszakfogalomnak semmi értelme nincsen.

Ahogy Dumoulin megállapítja, mindez azt jelenti, hogy az illuzórikus egységet sugalló, a történelmi folyamatokat önkényes keretbe szorító korszakok helyébe a második esetben a mechanikus, engesztelhetetlen ritmusú periódusok lépnek. Ebben a megközelítésben azonban az egyes emberek igazából eltűnnek a grafikonok és a görbék mögött: nem az individuuumok ennek a történetírásnak a főszereplői. A különféle időtartamú jelenségek sorozatainak alakulását alapvetően a demográfiai és gazdasági mozgások határozzák meg. Igen jellemző erre a felfogásra Pierre Chaunu megfogalmazása a szeriális történetírás egyik első, Sevilla atlanti kereskedelmét feltáró, nagy gazdaságtörténeti munkája bevezetőjében, mely szerint az összes emberi társadalom saját ritmusát legmélyebben a gazdasági mozgások fejezik ki.¹⁸

A gazdasági, demográfiai, földrajzi determinizmusokra épülő, döntően makroszemléletű szeriális történetírásnak az 1980-as évektől mindinkább felerősödő kritikája, a mikro-történelem felvetéseinek franciaországi recepciója azonban korántsem hozta magával a „régí típusú” korszakfelfogás visszatérését. A problémaorientált kutatásokban továbbra is a választott vizsgálati tárgy, a történelmi jelenség saját időbeliségének ritmusa, alakulása szabja meg az elemzés kronológiai kereteit, amelyek így tehát nem igazodnak a „hagyományos” korszakfelosztásokhoz (bár természetesen nem kizárt, hogy esetleg egybeesnek azokkal). A történelmi idő Braudel által nagy hatással tudatosított pluralitása, vagy pontosabban a különféle jelenségek mibenlétének meghatározására, pontos megfigyelésére általa javasolt módszer, azaz az időbeli folyamatok analitikus dekomponálása továbbra is szerves részét képezi a történelmi gondolkodásnak és gyakorlatnak.¹⁹ Mindehhez még azt is hozzátehetjük, hogy az *Annales* szerkesztői által meghirdetett „multiszkopikus” megközelítésnek, amely a mikro- és makroszintű elemzés „elszegényesítő szembeállítását” lenne hivatott megtörni, szintén a nem hagyományos, lineáris, kronologikus rend szerint szerveződő történelmi elbeszélési mód felel meg.²⁰ E szerint a kutatási tárgy többféle léptékben való megfigyelése, vagyis a tudatos és ellenőrzött léptékváltások sora hozhat létre új történelmi tudást, így a történelmi elemzés egyes lépéseinek és eredményeinek leírása, a középpontba állított probléma többféle szemszögből történő megvilágítása határozza meg az elbeszélés szerkezetét, ugyanakkor a többféle vizsgálati lépték egyben eltérő időritmusoknak, időbeliségeknek felelhet meg.

Mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy a „korszakolás” az ilyen munkákban egyáltalán ne jelenne meg. A jelenségek valamilyen szintű és szempontú kronologikus elrendezése nem iktatható ki a történelmi munkákból, mert nélküle nem lehet megkonstruálni az elbeszélést. Az *Annales*-iskolának nevezhető szellemi műhely például 1989 és 1993 között megjelentetett egy többszerzős, négy kötetre tagolt Franciaország történetét.²¹ Az André

¹⁸ Chaunu, Pierre: *Séville et l'Atlantique*. Paris, 1955–1960. 22.

¹⁹ Az idő felosztását Braudel csupán analitikus eszköznek tekintette: „...nem maga az idő, hanem csak ennek az időnek a feldarabolása a szellemünk terméke” – írja többek között Braudel a hosszú időtartamról szóló cikkében. Lásd erről részletesebben Szekeres András elemzését: *Az idő urai? Történelemszövegek és időstruktúrák*. In: Fejős Zoltán (szerk.): *A megfoghatatlan idő*. Budapest, 2000. 144.

²⁰ Az *Annales* szerkesztői: *Történelem és társadalomtudományok. Merjünk kísérletezni*, i. m. A multiszkopikus megközelítésről lásd még Lepetit, Bernard: *Építészet, földrajz, történelem. A lépték használatai*. In: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Debrecen, é. n. 33–50.

²¹ Burguière, André – Revel, Jacques (dir.): *Histoire de la France*. I–IV. Paris, 1989–1993.

Burguière és Jacques Revel irányításával készült munka előszavában a szerkesztők világosan leszögezik, hogy a „nemzet történetének klasszikus elbeszélése helyett, ami a kezdetektől a jelenkorig terjedne, egy tematikus és logikus elrendezést részesítettek előnyben”. Mindezt, mint a továbbiakban kifejtik, annak ellenére tették, hogy az elbeszélő történetírás ismét minden területen egyre erőteljesebben jelentkezik.²² Ám a négy nagy tematikus egységre tagolt munkában (A francia tér; Az állam és a hatalmak; A konfliktusok; A kultúra formái) jól látszik, hogy a szerzők, illetve a vállalkozás irányítói kinyilvánított szándékuk ellenére sem tudtak szakítani teljesen a kronologikus renddel. Vagy másképp, a nemzet történetének lineáris elbeszélési módját – bár a munka alapvetően valóban más elvek szerint épül fel – nem sikerült következetesen megtörniük.²³

Természetesen a szeriális történeti munkákban is kronologikus rendbe szerveződnek az egyes jelenségekről felállított idősorok. Csakhogy, a történeti elbeszélés szerkezetének, alapvető tulajdonságainak mélyebb átgondolására ösztönző felvetések, melyeket a legutóbbi évtizedek historiográfiájában nagy vonalakban a „nyelvi fordulat”, illetve a „narráció visszatérése” címszavak foglalnak össze, az egyedi jellegű történeti eseményeknek a korábbi szeriális történetírástól különböző és ismét fontos jelentőséget tulajdonítanak, s ezek a munkák magának a történelmi esemény státuszának újragondolására ösztönöznek. Ez utóbbi jelenséget, illetve a hozzá kapcsolódó reflexiókat foglalja össze az, amit a francia, illetve a nemzetközi történetírásban az „esemény visszatérése” neveznek.²⁴

Az elbeszélés és a történeti esemény összefüggéseit filozófiai vizsgálataiban részletesen vizsgáló Paul Ricoeur arra mutatott rá elemzésében, hogy Braudel, aki egész munkásságában az általa felszinesnek és meghaladandónak ítélt elbeszélő történetírással szemben vívott harcot, történetírói gyakorlatában, vagyis története megkonstruálásában maga sem tudta megkerülni az egyedi eseményt mint az elbeszélését alapvetően szervező elemet.²⁵ Bár Ricoeur jóval mélyebben szántóan és részletesebben elemzi Braudel nagy művét a Földközi-tenger térségéről II. Fülöp korában, tézisét minden bizonnyal igen jól alátámasztja az az egyetlen példa is, hogy Braudel ugyan igyekszik a jelentőségét minimalizálni („talán nem nagy esemény a Mediterráneum történetében”²⁶), mégis II. Fülöp 1598. szeptember 18-i halálával fejezi be könyvét. Ahogy Jacques Revel az esemény ismételt visszatéréséről írt elemzésében Ricoeurt idézve megjegyzi, Braudelnek minden eseménytörténet-ellenes törekvése dacára azért kellett felidéznie II. Fülöp halálát, „hogy lezárja történetét, vagyis, pontosabban, hogy azt történetté alakítsa”.²⁷

Idézzük fel végül az egyik legfrissebben megjelent francia többszerzős összefoglalást a 15. század világtörténetéről.²⁸ A munka irányítója, Patrick Boucheron az előszóban hosszas

²² Burguière: *Histoire de la France*, 18.

²³ A francia tér történetének szentelt első kötet például a monarchikus (*La France monarchique*), illetve az új és legújabb kori (*La France contemporaine*) Franciaországot tárgyaló két nagy fejezetre oszlik.

²⁴ E „visszatérések” és historiográfiai fordulópontok igen kiterjedt irodalmára vonatkozóan magyar nyelven összefoglalóan lásd például: Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor: *A történetírás nyelvi fordulata*. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Elméletek, irányzatok, módszerek*. Budapest, 2006. 419–448.; illetve Revel, Jacques: *Visszatérés az eseményhez: historiográfiai áttekintés*. Korall, 5. évf. 15–16. szám. (2004) 22–37.

²⁵ Ricoeur, Paul: *Temps et récit*. Paris, I–III. 1983–1985.

²⁶ Braudel, Fernand: *A Földközi tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. I–III. Budapest, 1996. 1311.

²⁷ Revel: *Visszatérés az eseményhez: historiográfiai áttekintés*, 33.

²⁸ Boucheron, Patrick (dir.): *Histoire du monde au XVe siècle*. Paris, 2009.

magyarázatot fűz ahhoz, hogy miként határozták meg az elemzésre választott időszak kezdő és záró időpontját, vagyis hogyan és milyen elvek alapján „korszakoltak”. Vajon mikor, milyen dátummal kezdődjön, majd érjen véget egy tudatosan nem Európa központú világtörténeti elemzés erről a korszakról, vajon hogyan értelmezhető egyetemesen a 15. század? Vajon hogyan jelölhető ki ennek a korszaknak a határai egy olyan kötetben, amely a korabeli világ egészéről, vagyis más és más történeti idő ritmusát követő civilizációk és eltérő időritmusú jelenségek történetéről akar átfogó képet adni? A munka annak a jelenségnek a felidézésével kezdődik, hogy Konstantinápoly ostroma során, 1453. május 25-én különös, sűrű köd telepedett az ostromlott városra, amelyen itt-ott csak furcsa fények szűrődtek át. A szultán környezetében dolgozó asztrológusok ezt úgy magyarázták, hogy az égi jel szerint nemsokára az igaz hitnek kell megvilágítania a várost. Az ostromlottak ezzel szemben ebben újabb gyászos előjelet véltek felfedezni, ami a szokásosnál jóval hidegebb tavasz számos szokatlan időjárási jelenségének sorát gyarapította.

A korabeli elbeszélő források ekkor Európa mellett a világ számos pontján is különös időjárási rendellenességeket jegyeztek fel (Kínában például negyven napig folyamatosan havazott a Sárga folyó déli részén). Ennek a jelenségnek az okára csak egy, a *Journal of World History* folyóiratban 2001-ben napvilágot látott elemzés mutatott rá: a korábban Új Hebridáknak nevezett csendes-óceáni Vanuatu szigetcsoporthoz tartozó egyik vulkánja tört ki feltehetően 1452-ben, teljesen elpusztítva az egyik szigetet, és a hatalmas mennyiségű vulkáni hamu egy-két évre az egész világon az átlaghőmérséklet 0,7–1 Celsius fokos csökkenését eredményezte. Ez a vulkáni kitörés tehát közvetlenül jóval egyetemesebb hatást váltott ki, mint Konstantinápoly törökök általi bevételé.²⁹

Ennek ellenére a szóban forgó munka szerzői ezt a vulkánkitörést mégsem vették fel az általuk vizsgált korszak történelmi eseményeiről összeállított kronológiájukba. Számukra ez elsősorban az esemény fogalmának meghatározási nehézségeire hívta fel a figyelmet. Rávilágított arra a problémára, miszerint „az, hogy több esemény ugyanabban az időben játszódik le, még nem elégséges feltétel ahhoz, hogy valóban kortársnak is tekintsük azokat – mint például az 1430-as évek elején az azték és az inka birodalom kialakulását, amelyek időben ugyan egybeestek, de egymástól függetlenek voltak. Ehhez ugyanis az kell még, hogy az események olyan társadalmakat érintsenek, amelyek a történetiség azonos rendjébe tartoznak.”³⁰ A szerzők végül, tudatosítva a századokra való felosztás teljesen mesterséges jellegét is, úgy döntöttek, hogy munkájuk kezdő dátumát Timur Lenk fellépéséhez, a záró időpontot pedig Magellán expedíciója utolsó megmaradt hajójának spanyolországi visszatéréséhez kapcsolják. Ez azonban további problémákat vet fel. Egy ilyen felosztás ugyanis óhatatlanul értékítéletet hordoz, a vizsgált korszak egyfajta értelmezését jelenti, és túlságosan befolyásolja az olvasót: „...az Európába behatoló török világtól, a kegyetlen hódítástól a tudományos felfedezésig terjedően egy irányba tereli a történeteknek azt a köteget, amelyeknek elsősorban éppen a nagy változatosságát, ellentmondástól sem mentes összetettségét kívánják bemutatni.”³¹ Ezért a szerzők inkább azt a semlegesebb megjelölést részesítik előnyben, miszerint kötetük nagyjából a keresztény időszámítás szerinti 1380-tól 1520-ig terjedő időszakot vizsgálja. Tegyük hozzá, nem kötik szigorúan magukat e dátumokhoz, hiszen egyes esetekben az 1370-es évekig nyúlnak vissza, másrészt az 1530-as évekig terjesztik ki a vizsgálatot (a kötethez csatolt kronológia első dátuma 1368, a Ming

²⁹ Boucheron, Patrick: *Introduction. Les boucles du monde: contours du XVe. siècle*. In: uő.: *Histoire du monde au XVe. siècle*, 9–11.

³⁰ Boucheron: *Introduction*, 24.

³¹ Boucheron: *Introduction*, 24.

dinasztia alapításának időpontja, míg az utolsó 1532, Brazília gyarmatosításának kezdete, illetve Peru meghódítása).

Áttekintésünk azt mutatja, hogy a problémaorientált, egyszersmind a történeti jelenségek többféle időritmusával számot vető munkákban a korszak meghatározása továbbra is a történész nehéz, de mesterségéhez alapvetően hozzátartozó feladata, egyben kihívása marad.

TOMKA BÉLA

A „befejezetlen 20. század” és a „csonka 20. század”

A jelenkori európai és magyar történelem periodizációjáról

A periodizáció annak meghatározása, hogy mikor kezdődik és mikor ér véget egy valamilyen szempontból belső egységet mutató történelmi időszak. A korszakolás vonatkozhat egész társadalomra, illetve társadalmakra vagy valamilyen társadalmi részjelenségre. A koherens történelmi időszakok elhatárolása korántsem csupán valamilyen magától értetődő fordulópont megnevezése, már csak azért sem, mert sok esetben a korszakok kezdete vagy vége nem is köthető egyetlen évszámhoz. A feladat ennél bonyolultabb, mivel a történetészeknek el kell dönteniük, hogy milyen eseményeket és folyamatokat tartanak meghatározó jelentőségűnek a vizsgált időszakban, ezek segítségével kimutatva a múltban a belső egység – a kontinuitás – mellett a töréseket is. A fejlődési tendenciák megváltozása különféle okok miatt bekövetkezhet, s így a történelmi korszakok határai is sokfélék lehetnek: többek között háborúk, békék, forradalmak, államok létrejötte, uralkodók trónra lépése és halála vagy törvények elfogadása tartoznak e sorba. Ennek megfelelően a korszakokat is ki lehet jelölni jó néhány szempont alapján. Az ilyen felosztások általában uralkodók/vezetők és dinasztiák, kiemelkedő személyiségek (viktoriánus Anglia, hitleri Németország, sztálini Szovjetunió), kulcsfontosságú események (forradalmak kora), korok–évtizedek–évszázadok–évezredek (újkor, jelenkor), kormányok–államrendszerek típusai (abszolutizmus, ancien régime) és művészeti stílusok (reneszánsz, rokokó) szerint történnek.¹

A korszakok elnevezése politikai–esztétikai–ideológiai vagy más értékítéletet hordoz – legalább implicit módon – az adott időszakról. Az interpretáció szempontjából tehát semmiképpen sem nevezhető semlegesnek használatuk.² Ennek ellenére a történelmi munkák jelentős részében – noha szó esik korszakokról – a periodizáció kérdése nem jelenik meg. A szerzők gyakran átvesznek elterjedt sémákat, anélkül, hogy használatukat indokolnák. A korszakhatároknak, illetve korszakoknak tehát „tehetetlenségük” van, vagyis ha egyszer

¹ A történelmi periodizációra vonatkozó nemzetközi irodalom nem nevezhető bőségesnek: Jordanova, Ludmilla: *History in Practice*. London, 2000. 114–140.; Green, William A.: *Periodizing World History*. *American Historical Review*, vol. 101 (1996) no. 3. 749–770.; Besserman, Lawrence: *The Challenge of Periodization: Old Paradigms and New Perspectives*. In: Besserman, Lawrence (ed.): *The Challenge of Periodization*. New York, 1996. 3–28.; Stearns, Peter: *Periodization in Social History*. In: Stearns, Peter (ed.): *Encyclopedia of European Social History, 1350–2000*. Vol. 1. New York, 2001. 125–130.; a periodizációról a hazai irodalomban: Kövér György: *Korszakolás és korszaktudat. A 19. századi periodizáció kérdései a társadalomtörténetben*. In: Kövér György: *A felhalmozás íve*. Budapest, 2002. 351–359.; Gyáni Gábor: *A 20. század mint emlékezeti „esemény”*. *Forrás*, 41. évf. (2009) 7–8. sz. 3–15.; magyar fordításban: Blumenberg, Hans: *A korszakfogalom korszakai*. *Helikon*, 11. évf. (2000) 3. sz. 303–323.

² Hunt, Lynn: *Measuring Time, Making History*. Budapest, 2008. 118–120.

megalkották őket, és ismertté válnak, akkor rögzülhetnek, s abban az esetben is sor kerülhet alkalmazásukra, ha inkább alternatív megoldásra volna szükség. Megint mások megkérdőjelezik vagy egyenesen elutasítják a periodizáció gyakorlatát, azzal érvelve, hogy a történelmet a folyamatosság jellemzi, s így a korszakok *ex post* konstrukciók, melyeket történészek hoznak létre, s azok eltorzítják a valóságot.³

Sem a korszakok létének magától értetődőként kezelése, sem pedig a periodizáció szükségességének, illetve lehetőségének elutasítása nem tűnik célravezetőnek. A periodizációra, illetve a korszakokra ugyanaz érvényes, mint a történetírás számos más elemzési eljárására és fogalmára – például a régió-elnevezésekre vagy a társadalmi egyenlőtlenségek leírására használt fogalmakra. Ezek egyaránt absztrakción alapulnak – mesterségesek s bizonyos mértékig önkényesek –, de elemzési szempontból nélkülözhetetlenek. A múlt felosztása elengedhetetlen ahhoz, hogy a kutató elemezhesse egységeket kapjon, és rendszerezhesse gondolatait, illetve ilyen módon közölhesse azokat közönségével. A korszakok visszatükrözhetik a történelmi valóság változásait s az eltérésekről való gondolkodásunk jellegzetességeit is. Így a periodizáció nemcsak arra ad alkalmat a történésznek, hogy az olvasó elé tárja választásának indokait, hanem segíthet abban is, hogy bemutassa a vizsgált jelenségben végbement fontos változásokat és azok okait. Azt is mondhatjuk, hogy a korszakhatárok kijelölésével a kutatók akarva-akaratlan állást foglalnak abban is, hogy milyen fő okok vezettek a történelmi változásokhoz.

A következőkben célunk annak vizsgálata, hogy milyen tanulságokkal szolgál a nemzetközi historiográfia a magyar történetírás számára a 20. századi periodizáció terén. Ehhez először az európai – mindenekelőtt nyugat-európai – történetírás korszakolási gyakorlatának jellemzőit vesszük számba. Eközben kényszerűen vállalunk számos leegyszerűsítést is, mivel az adott keretek között legfeljebb az utóbbi két-három évtized legfontosabb trendjeiről lehetünk képesek beszámolni.

Míg a korábbi évszázadok periodizációja terén régóta jelentős viták zajlanak – gondolhatunk például az olasz reneszánsz időhatáraitra vonatkozó nézetkülönbségekre a kutatásban –, addig a 20. századi korszakhatárokat illetően inkább az egyetértés jellemző a nemzetközi történetírásban. Ha eltekintünk a szigorúan kronológiai értelemben vett 20. századot tárgyaló munkáktól, szinte minden európai országban a világháborúk – vagy azok valamelyike – jelenti a legfontosabb határvonalakat. Az utóbbi évtizedek néhány fontos szintézisével illusztrálva megállapításunkat: Harold James 1914-gyel indítja Európa történetével foglalkozó munkáját, a Mary Fulbrook szerkesztette, népszerű oxfordi kötet a második világháború végétől tárgyalja Európa múltját, miként Tony Judt nagy elismerést aratott összefoglalása is.⁴ Gyakran megjelenik egy további korszakhatár is: ezt jól példázza Eric Hobsbawm szintén igen széles körben ismert, a 20. század történetét átfogó igénnyel tárgyaló műve, amely a kelet-európai szocialista rendszerek bukását tekinti munkája végpontjának.⁵

Az említett, elsősorban politikatörténelmi jellegű korszakhatárok dominálnak még a társadalomtörténelmi szemléletű és gazdaságtörténelmi szintézisekben is. Erre példa lehet Gerold Ambrosius és William H. Hubbard Európa 1914 utáni társadalom- és gazdaságtörténetéről

³ Erről lásd: Besserman: *The Challenge of Periodization*, 3–28.

⁴ James, Harold: *Europe Reborn: A History, 1914–2000*. Harlow, 2003.; Fulbrook, Mary (ed.): *Europe since 1945*. Oxford, 2011.; Judt, Tony: *Postwar: A History of Europe since 1945*. New York, 2005.

⁵ Hobsbawm, Eric: *The Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914–1991*. London, 1995.

írott munkája, vagy a Max-Stephan Schulze szerkesztette kötet Nyugat-Európa 1945 utáni gazdaságtörténetéről.⁶ Ugyancsak e sorba tartozik Hans-Ulrich Wehler ötkötetes műve Németország 1750 utáni történetéről: ennek harmadik kötete az 1849 és 1914, negyedik része az 1914 és 1949, míg zárókötet az 1949 és 1990 közötti periódust vizsgálja.⁷ Ugyanakkor az is kétségtelen tény, hogy az egyes társadalomtörténeti részterületekről írott munkák esetében a fentiekben bemutatott korszakolási minta kevésbé érvényesül. Maradva a német történetírásnál, példa lehet erre a fogyasztás alakulását Németországban bemutató, nemrég megjelent kiadvány, melynek korszakhatárait 1890 és 1990 jelentik.⁸

Közel sem egyértelmű a válasz arra a kérdésre, hogy az említett három nagy, 20. századon belüli korszakhatár közül melyiknek vagy melyeknek tulajdoníthatunk kiemelt szerepet. Egyrészt a nyugat-európai országokra vonatkozó historiográfiában – mint már eddig is több példánk jelezte – gyakoriak a második világháború utáni időszak történetét önállóan tárgyaló tanulmányok, s ezenkívül léteznek a második világháború előtti időszakot a századforduló évtizedeivel vagy akár a 19. század ennél is nagyobb részével egységben szemlélő megközelítések. Ez a felfogás tehát az első világháborút kevésbé jelentős választóvonalnak tekinti, mint a második világháborút.⁹

Másrészt létezik – új és népszerű irányként – a „rövid 20. század” megkülönböztetése, mely az 1914 és 1991 közötti periódust fogja át. Eric Hobsbawm említett munkája nyomán terjedt el ez a terminus, jóllehet – mint Hobsbawm maga is megjegyzi – Berend T. Iván alkalmazta először a kifejezést.¹⁰ Hobsbawm a 20. századot, illetve annak említett részét a demokráciák, a fasiszta, illetve a náci és a kommunista rendszerek közötti, gyakran erőszakos versengés időszakaként, Európa politikai megosztottságának koraként írja le. Hasonlóan az első világháborút tekinti fő korszakhatárnak egy sor más munka is, mint az említett Harold James vagy Bert Altena és Dick van Lente munkái, s a Wolfram Fischer által szerkesztett nagy európai gazdaság- és társadalomtörténeti kézikönyvsorozatban is 1914 jelenti a befejező, 6. kötet kiindulópontját.¹¹ Hobsbawm felfogása szerint az első világháború – ezzel együtt a bolsevik forradalom – és aztán a Szovjetunió, illetve az európai szocialista rendszerek összeomlása a 20. század meghatározó töréseit jelentették.

E rövid áttekintés alapján a 20. századi európai történelem korszakolásának legfontosabb kérdései közé tartoznak a következők:

1. Célszerű-e a két világháborút – illetve azok valamelyikét – tekinteni korszakhatárnak, vagy másféle periodizáció mellett szólnak erősebb érvek?
2. Valóban az első világháború képvisel nagyobb törést, vagy inkább a második világháború, esetleg azonos jelentőségűnek tarthatjuk a két háborút ebből a szempontból?

⁶ Ambrosius, Gerold – Hubbard, William H.: *A Social and Economic History of Twentieth-Century Europe*. Cambridge, Mass., 1989.; Schulze, Max-Stephan (ed.): *Western Europe: Economic and Social Change since 1945*. London, 1999.

⁷ Wehler, Hans-Ulrich: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. Bd. 3-5. München, 1995–2008.

⁸ Haupt, Heinz-Gerhard – Torp, Claudius (Hrsg.): *Die Konsumgesellschaft in Deutschland, 1890–1990*. Frankfurt/M., 2009.

⁹ További példák: van der Wee, Herman: *Prosperity and Upheaval: The World Economy, 1945–1980*. Berkeley, 1986.; Sutcliffe, Anthony: *An economic and social history of Western Europe since 1945*. London, 1996.; Tipton, Frank B. – Aldrich, Robert: *An Economic and Social History of Europe, 1890–1939*. Baltimore, 1987.

¹⁰ Hobsbawm: *The Age of Extremes*, XII.

¹¹ Altena, Bert – van Lente, Dick: *Gesellschaftsgeschichte der Neuzeit, 1750–1989*. Göttingen, 2009.; Fischer, Wolfram (Hrsg.): *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Bd. 6.: *Vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart*. Stuttgart, 1987.

A két világháború korszakhatárként való alkalmazásának előnye, hogy Európa-szerte, sőt az egész világon fontos választóvonalnak számítanak. Különösen jelentős ez a tény annak fényében, hogy vannak olyan Európában bevett korszakelnevezések és -határok, mint például az ókor és a középkor, illetve ezek kezdete és vége, melyek a kontinensen kívül nehezen értelmezhetőek.

Ezen belül fontos érvek szólnak 1914 kiemelése mellett, melyekre itt csupán címszószerűen utalhatunk. A háború a liberalizmus válságát hozta politikai és gazdasági értelemben egyaránt. Sőt, a régi Európa a háború során megsemmisült: egész birodalmak bomlottak fel, s nemzetállamok sora jött létre vagy erősödött meg. A háború alatt terjedtek el azok az eszmék, melyek azután autoriter rendszerekben testesültek meg – főként Közép- és Kelet-Európában –, fennmaradva a második világháború végéig és részben azt követően is. A világgazdasági válság okai között szintén előkelő helyen szerepelt a megelőző világháború, de a gyarmati rendszer is a világháborúval kezdett megroppanni.

Számos érvet találhatunk azonban arra vonatkozóan is, hogy az első világháborúval szemben a második világháború, illetve a század közepe jelenti a fő vagy legalábbis a nagyobb törést a 20. századi európai történelemben. Ezeket szintén csupán jelezve, a gazdasági növekedés üteme a többszörösére, a kontinens történetében soha nem látott mértékűre emelkedett az 1950-es évektől, s hosszú ideig ezen a magas szinten maradt. Ennek önmagában is jelentős, fogyasztást és életmódot átalakító következményei voltak. Az életmódot azonban közel sem csak a gazdasági tényezők formálták, hanem azon túl is változott: a lakosság demográfiai jellemzői, a családformák tekintetében is erősebb törést hozott a század közepe, mint annak eleje. Az európai államok közötti viszony szintén alapvetően megváltozott. Egyrészt a kontinens nyugati és keleti fele között minden korábbinál erőteljesebb szembenállás alakult ki. Másrészt azonban a szélesebben értelmezett Nyugat-Európán belül példa nélküli gazdasági–politikai integráció indult meg.

A háborúk középpontba állítása ugyanakkor kérdéseket vet fel, hiszen nem létezik ma olyan hiteles, széles körben elfogadott társadalomelmélet, melyben a háborúk kiemelt szerepet kapnak mint a társadalmi változások mozgatói. Ez az ellentmondás annál is nagyobb problémát jelent, mert a történetírással szemben érezhetően nő az igény, hogy az ne csak leírjon, hanem maga is értelmezze a folyamatokat, vagyis a jelenségek okainak bemutatása mindinkább követelmény a történeti munkák esetében is. Az interdiszciplinaritás szintén fokozottan megfogalmazódó kívánalma hasonlóképpen a történeti jelenségek szisztematikus magyarázatát igényli, mivel a szociológiával vagy a politológiával való együttműködéshez ez nélkülözhetetlen. A háborúkat kiemelten kezelő periodizációs gyakorlat ugyanakkor nehezíti a változások okainak meggyőző ábrázolását.

Szót ejtve a harmadik lehetséges periódushatárról is, kétséges, hogy a kommunista rendszerek összeomlását célszerű-e korszakhatárnak tekintenünk. Ahogyan a 20. század elmúlt, erős a késztetés a történészek körében, hogy történeti értelemben is lezárják azt, amit jól szolgálhat a „rövid 20. század” fogalma és ezzel együtt az 1989/1991-es korszakhatár. Mindez megfelel a történészek azon hagyományos törekvésének is, hogy függetlenítsék magukat a jelentől, legalábbis annak efemer politikai szempontjaitól. A jelen hatásainak kiiktatása persze – mint közismert – nem sikerülhet teljes mértékben, de a törekvés méltányolható. Ugyanakkor az olyan fogalmak, mint a „hosszú 19. század” és a „rövid 20. század”, bár deklarált céljuk szerint eltávolítják a naptári századoktól a periodizációt, végső soron mégis azokhoz kötik azt, mert a fordulópontokat rendszerint a naptári századfordulók környékén keresik.

További érvek szólnak amellel, hogy 1989/1991 nem tekinthető a két világháborúhoz hasonlóan jelentős határnak: a kommunista ideológia vonzereje már jóval korábban meg-

szűnt; a kommunista rendszerek ezt megelőzően elveszítették a gazdasági versenyt; a Szovjetunió összeomlásával Oroszország helye nem tisztázódott a nemzetközi politikában. Ráadásul kétséges, hogy egész Európa története szempontjából némi történelmi távlat kialakulásával milyen jelentőségűnek bizonyul majd 1989/1991. Elképzelhető ugyanis, hogy a kelet-európai rendszerváltozások Nyugat- vagy Dél-Európa esetében sokkal kevésbé bizonyulnak olyan fontos választóvonalnak, mint más események – az európai integráció ugyanis már jóval korábban, a század közepén megindult, és aztán fokozatosan kiteljesedett. Márpedig Nyugat-Európa historiográfiája döntően kihathat az európai perspektíva alakulására. Ezenkívül a globalizáció folyamata szempontjából kétségkívül csak epizódnak tekinthetők a kelet-európai változások.¹²

Túllépve a világháborúk jelentőségét bizonyító tények sokatmondó, de hely hiányában mégis *ad hoc* jellegű felsorolásán, az utóbbi években két fontos interpretáció egyaránt megkérdőjelezte azt, hogy az első vagy a második világháború a század történetének fő választóvonala lehet. Ezek így egyúttal a „rövid 20. század” koncepciójával szemben is alternatívát kínálnak.

Az egyik ilyen kísérlet Giovanni Arrighi nevéhez fűződik, aki a „hosszú 20. század” fogalmának kidolgozója, mely a 19. század végétől napjainkig tart, s a meghatározatlan jövőbe vezet.¹³ Elképzelésének alapja a globalizáció folyamata s azon igény, hogy ne legyen Európa-központú a történelmi interpretáció. A globalizáció a ma leginkább elfogadott vélemény szerint valóban a 19. század végén kezdődött, vagy legalábbis akkor gyorsult fel. Ekkor jöttek létre olyan nemzetközi szervezetek/intézmények, mint a Postaunió vagy a genfi egyezmények. Talán ennél is fontosabb fejlemény volt az országok és kontinensek közötti gazdasági kapcsolatok, vagyis a nemzetközi kereskedelem és pénzügyi tranzakciók fellendülése. Azáltal, hogy a „hosszú 20. század” fogalma közvetlenül kapcsolódik a globalizáció folyamatához, napjaink társadalomtudományának egyik legfontosabb kutatási problémája szempontjából is relevanciával rendelkezik, ami növelheti elfogadottságát. Ugyanígy alkalmazhatja a történetírásban az utóbbi évtizedben mind népszerűbb globális megközelítés (*global history*) vagy a világtörténetként ismert irányzat.¹⁴

Szintén hatásosan érvel újfajta periodizáció mellett Charles Maier, aki szerint a 20. század belső cezúrái – a háborúk kezdete és vége, a náciizmus és a kommunizmus hatalomra kerülése és bukása, a világgazdasági válság – olyan számosak, hogy az alig rendelkezik strukturális egységgel.¹⁵ Ezen események helyett ő a modern fejlődés fontos trendjére, a territorialitás keletkezésére, dominanciájára és válságára összpontosít. A territorialitás a határokkal rendelkező (*bordered*) tér által nyújtott potenciált – főként politikai hatalmat – jelenti, amely a legutóbbi időkig a nemzeti identitás és a nemzetállam alapja volt. Véleménye szerint 1860 körül kezdődött a territorialitás uralma, s a politikai szuverenitás territorializálódása fokozatosan teljessé vált a gazdasági, kulturális egyneműség nemzetállami határokon belüli létrejöttével, majd pedig az 1960-as évek végén kezdett szétesni a rendszer. Ez tehát egységes korszak Maier számára, jóllehet annak – említett kollégáitól eltérő-

¹² Hasonló megfontolásokra a magyar szakirodalomban lásd: Romsics Ignác: *A szintézis-írás dilemmái*. Történelmi Szemle, 48. évf. (2006) 3-4. sz. 223–234.

¹³ Arrighi, Giovanni: *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*. London, 1994.

¹⁴ Findlay, Ronald – O'Rourke, Kevin H.: *Power and Plenty: Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium*. Princeton, 2007. 378–425.

¹⁵ Maier, Charles: *Consigning the Twentieth Century to History: Alternative Narratives for the Modern Era*. American Historical Review, vol. 105. (2000) no. 3. 807–831.

en – nem ad megkülönböztető nevet. Az 1960-as évek végétől új időszak indul, melyet a növekvő internacionalizáció, a klasszikus nemzetállamok gyengülése, új társadalmi értékek térhódítása, a nyugati dominancia megszűnése jellemez a világban. Vagyis Maier ezt a korszakot már több szempontból hasonlóan írja le, mint Arrighi a „hosszú 20. század” megfelelő periódusát.

A két bemutatott periodizációs újítás mindenképpen figyelmet érdemel, hiszen azt jelzik, hogy a háborúkon és a kommunista rendszerek összeomlásán kívül is kereshetők szakaszhatárok. Ugyanakkor véleményünk szerint legalább ennyire számottevő következményei vannak a történeti idő felosztására nézve azoknak a munkáknak, melyek – még ha a korszakok kérdésével közvetlenül kevésbé is foglalkoznak – széles körű empirikus elemzést nyújtanak a 20. század jelentős részének európai társadalomfejlődéséről. A nem nagy számú ilyen tanulmány közül három emelkedik ki átfogó jellegével és invenciózus megközelítésével: Göran Therborn az európai modernitás problémáját állítja az analízis középpontjába; Colin Crouch az úgynevezett szociális kompromisszum kialakulását és halványulását írja le; valamint Hartmut Kaelble az európai társadalmi integráció elemzésével foglalkozik.¹⁶

Érvelésük részletes bemutatására itt ismét csak nincs lehetőség, így csupán annyit jelzünk, hogy ezek a kutatók egyaránt a 20. század közepén érzékelik az európai, illetve a nyugat-európai történelem fordulópontját. Természetesen ez a határ hozzávetőleges, s a három szerző nézetei között eleve megfigyelhetők eltérések nemcsak a törésvonal jellegét, hanem helyét illetően is. Therborn a század közepétől olyan folyamatokat lát megindulni, melyek végül a modernitás halványulását eredményezték. Crouch számára a század közepe különös formáció keletkezését hozta Nyugat-Európában. Ennek legfontosabb jegye a különböző társadalmi erők, illetve intézmények – indusztrializmus, kapitalizmus, szociális jogok, hagyományos közösségek – közötti egyensúly létrejötte volt. A „rendezett, korlátozott és strukturált diverzitás” és „strukturált tolerancia” révén Nyugat-Európa kivált a többi fejlett ipari társadalom, illetve régió alkotta csoportból is. Kaelble annak tulajdonít kiemelt jelentőséget, hogy az európai – illetve nyugat-európai – társadalmak között minden korábbinál nagyobb mértékű közeledés játszódott le, mely kiterjedt nemcsak a szűkebb értelemben vett gazdaságra, hanem egy sor más területre is – beleértve például a családot, a munkaviszonyokat és a társadalombiztosítást is. Ráadásul ez a közeledés több európai sajátosságot eredményezett, s kiegészült formalizált integrációs intézmények létrejöttével, melyek új és hosszú távon érvényesülő kereteket adtak az európai társadalmak együttélésének.

Összességében az említett három szerző által megrajzolt kép alapján a század fő jegyének tartott szélsőséges állami erőszak elsősorban a nacionalizmus térhódításának következménye volt, amely nagyjából a 19. század közepétől – talán már a napóleoni háborúktól – datálható. A második világháborúval azonban véget ért a nacionalizmus virágzása, hiszen létrejött egy új európai békerendszer, valamint megindult a nemzetállamok gyengülése, az Egyesült Államok új világhatalmi helyzetének megszilárdulása stb. A modernitás, az európai társadalmakon belüli erőviszonyok és az európai társadalmi és politikai integráció alakulása szempontjából a territorialitás változása alárendelt jelentőségűnek tűnik. Ezzel szemben a globalizáció kétségkívül számos fontos, Európán belüli folyamat fókusza lehet, ugyanakkor a rétegződés, illetve a társadalmi egyenlőtlenségek s az integrációs folyamatok sokkal inkább képesek megragadni az európai társadalmi és politikai fejlődés saját

¹⁶ Therborn, Göran: *European Modernity and Beyond: The Trajectory of European Societies, 1945–2000*. London, 1995.; Colin Crouch: *Social Change in Western Europe*. Oxford, 1999.; Kaelble, Hartmut: *Sozialgeschichte Europas – 1945 bis zur Gegenwart*. München, 2007.

tosságait. Márpedig e szempontokat érvényesítve az interpretációban, a 20. század közepe jelentősebb korszakhatárnak tűnik a tágran értelmezett Nyugat-Európában, mint több más, az előzőekben bemutatott választóvonal.

A továbbiakban kísérletet teszünk annak bemutatására, hogy a magyar történetírás periodizációs gyakorlata miként fest a fenti, európai látószögéből. Elsőként azt a hasonlóságot állapíthatjuk meg, hogy az utóbbi évtizedek 20. századi magyar történelemre vonatkozó munkáiban az első és a második világháború jelöli ki a fő korszakokat, az egész századot átfogó tanulmányok esetében kiegészülve a rendszerváltozással mint határral. Különösen érvényes ez az általános, összefoglaló jellegű ábrázolásokra, de általában a részterületekkel foglalkozó tanulmányoknál is ez látható, beleértve a gazdaság- és társadalomtörténeti munkákat.

Az 1960-as és 1970-es években jellemzően a kapitalizmus korának gyakran meglehetősen önkényesen kijelölt időbeli keretei határozták meg a modern és jelenkori magyar történelem periodizációját, amely így általában az 1848 és 1945 vagy az 1867 és 1945 közötti időszakot fogta át.¹⁷ Nem volt ritka azonban a két világháború közötti időszak önálló tárgyalása sem, melyre példa lehet Acsádi Györgynek és Klinger Andrásnak a korszak népeségtörténetét feldolgozó munkája.¹⁸ Utóbbit elősegítette az, hogy a két világháború közötti periódust nemcsak a második világháború utánival állították szembe, hanem a dualizmus korával összehasonlítva is egyértelműen negatív értékelést kapott szinte minden téren. A rendszerváltozást követően érezhető hangsúlyeltolódás következett be ezen a téren, s az első világháború mint korszakhatár mind nagyobb szerepet kapott. Ebben egyrészt közrejátszott az, hogy a 20. század végéhez ért, s így a hazai történetírásban is megjelent az igény annak „lezárására”, másrészt a „rövid 20. század” koncepciójának hatása is érezhető volt. Ezenkívül nagy érdeklődést keltettek a határváltozásokkal összefüggő – korábban csak erős korlátokkal megvitatható – történeti problémák, ami ugyancsak felértékelte az első világháború végét mint korszakhatárt.

Így azt mondhatjuk, hogy az utóbbi két évtizedben napvilágot látott munkákban úgyis szólván azonos súlyú eseményként jelenik meg az első világháború, mint a második, vagy egyenesen erősebb törésként prezentálják azt a szerzők. Például számos munka született a két világháború közötti időszakról, de alig találkozzunk olyan kötettel, mely mondjuk a 19. század második felét vagy végét és a két világháború közötti időszakot együtt tárgyalná.¹⁹ Mindazonáltal explicit módon kevesen fogalmaznak meg erre vonatkozó állításokat, inkább közvetett jeleit láthatjuk ennek a preferenciának.

Megállapítható tehát, hogy a magyar és a nyugat-európai történetírásban jórészt azonosak a 20. századon belüli fő korszakhatárok. Ugyanakkor ezek szerepe eltér Nyugat-Európa

¹⁷ *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről*. Budapest, 1971.; Berend T. Iván – Ránki György: *A magyar gazdaság száz éve*. Budapest, 1972.

¹⁸ Acsádi György – Klinger András: *Magyarország népesedése a két világháború között*. Budapest, 1965.

¹⁹ Legfontosabb kivételként a Kövér György és Gyáni Gábor által írt Magyarország társadalomtörténete ugyan a reformkortól a második világháborúig terjedő időszakkal foglalkozik, s külön alfejezetben tárgyalja a 19. század periodizációs dilemmáit, ugyanakkor alig reflektál a későbbi időszakok korszakolási problémáira. Kövér György megjegyzése azt sejteti, hogy véleménye szerint a fő törvonalat valahol a századforduló környékén kereshetjük: „A [...] dinamika együttesen hozta létre azt a bonyolult társadalmi struktúrát, amely alapvonásaiban a 20. századi magyar történelem keretfeltételeit meghatározta.” Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998. 164.

és Magyarország vonatkozásában, mivel az utóbbi esetében – legalábbis az elmúlt két évtizedben – jóval nagyobb súlyt kap az első világháború.

Hangsúlyozni kell azonban azt, hogy jelentős mértékben különböznek azok az okok is, amelyek miatt az egyes évek korszakhatárrá válnak a magyar és a nemzetközi történetírásban. Ugyan a háborúk elsősorban politikai határoknak minősülnek Nyugat-Európában is, de a nyugati történetírásban sokkal inkább kapcsolódnak ehhez társadalmi–gazdasági interpretációk. Például a század közepe nem csupán a diktatórikus politikai rendszerek bukásának időszakaként, hanem a minden korábbinál nagyobb gazdasági prosperitás kezdeteként vagy az átfogó demográfiai változások megindulásának periódusaként jelenik meg. Szimptomatikus ebből a szempontból az, hogy Magyarországon szinte mindig az első világháború vége – s nem eleje – a korszakhatár, mely a korábbi politikai keretek megszűnését hozta, míg Nyugat-Európában gyakrabban az első világháború kezdete kap ilyen szerepet, mivel már a háború kezdetén elindulnak számottevő gazdasági–társadalmi változások.

Szintén fontos eltérés, hogy Nyugat-Európa társadalmi esetében a tágabb környezetben, globális szinten bekövetkezett átalakulások jelentős szerephez jutnak a korszakok kijelölésében, különösen az utóbbi évtizedekben. Ugyanígy a világban elfoglalt hely megváltozása is érv a korszakhatárok kialakítása során: 1914-ben, vagyis a világháború kitörésével kezd véget érni Nyugat-Európa dominanciája a világpolitikában és világgazdaságban, s a kontinens mindinkább lemarad az Egyesült Államok mögött ezeken a területeken. A század közepétől ellenben – mint erre már utaltunk – megindul Nyugat-Európa gazdasági felzárkózása az Egyesült Államokhoz. Ezzel szemben Magyarországon ez a szempont – a világban elfoglalt hely megváltozása – lényegében nem jut szerephez a periodizációban. Ez nyilván összefügg azzal, hogy az ország világpolitikai és világgazdasági jelentősége a század során mindvégig csekély maradt.

A magyar történelem európai összefüggésekben való ábrázolása szükségessé teszi a periodizációs eltérések figyelembevételét, s amennyire lehetséges, a korszakolás összehangolását is. Ugyanakkor óvatosság indokolt az összeurópai törésvonalak magyarországi alkalmazásakor: nehéz elképzelni például, hogy bármilyen szempontból értelme volna Magyarországon az 1860-as és 1960-as évek közötti időszakot egységként kezelni, jöllehet ennek az egész európai vagy a világtörténelem esetében – mint jeleztük – lehet jogosultsága. Ez arra figyelmeztet, hogy a magyar és az egyetemes történelem periodizációja nem hangolható össze teljes mértékben.

Ugyanígy az első világháború szerepének bemutatott relativizálása az európai történelem periodizációjában nem jelenti feltétlenül azt, hogy a magyar történelem esetében is ennek kell bekövetkeznie. Az első világháború vége Magyarországon – és a térség jó néhány más országában – nagyobb törést jelentett, mint a nyugat-európai társadalmakban. Ez különösen a nemzetállami keretek alapvető átalakulásának volt a következménye, de ennek messze ható következményei voltak társadalmi–gazdasági téren is.

Komoly érveket lehet azonban felsorakoztatni amellett is, hogy az első világháború vége Magyarországon sem volt olyan éles korszakhatár, mint a második világháború vége, illetve a század közepe. A politikai–gazdasági rendszer megváltozása a század derekán közismert és a hazai történetírásban is megfelelő figyelmet kapott fejlemény. De nem egyszerűen a politikai–gazdasági rendszer átalakulásából következnek ezek a történeti idő felosztására vonatkozó megfontolások, hanem egy sor más tekintetben is éles törés látható. A gazdasági növekedés felgyorsult, ugyanakkor megváltozott az ország relatív gazdasági helyzete is, pontosabban megindult az ország gazdasági lemaradása nemzetközi összevetésben. Szintén nagy jelentőségű transzformáció kiindulópontja volt a század közepe a társadalmi szerkezet és az életmód tekintetében.

Ennél is tovább mehetünk a tanulságok levonása során. A hagyományos periodizációs rendszer használata – a világháborúk korszakhatárként való megjelölése – fontos előnyökkel jár: például átjárhatóságot biztosít a nemzetközi kutatásban. Emellett azonban hátrányai is vannak, hiszen sematikus megoldásokat kínál, s a korszakolás terén csökkenti a kutatás önreflexióját. Érdeemes volna tehát a bevett időhatárok mellett más korszakolással kísérletezni a hazai történetírásban is, de legalábbis érvek szólnak az első világháborús korszakhatár oldása mellett. A bemutatott, a globalizációt középpontba állító korszakolási újítások csak az egyik lehetséges irányt jelentik. Ezek ugyanis kevésbé képesek az európai történelem fontos sajátosságait – mint a nyugat-európai integrációs folyamat megindulását vagy a kontinens két felének politikai–gazdasági távolodását, majd ismételt közeledését – tükrözni. Ha ezeket akarjuk hangsúlyozni, akkor Nyugat-Európa esetében a 20. század közepe-től kezdődő időszakot tekinthetjük „befejezetlen 20. század”-nak. Magyarország vonatkozásában már súlyosabb érvek szólnak az 1945 és 1990 közötti „csonka 20. század” önálló szakaszként való ábrázolása mellett.

Összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy a 20. századi európai történelem kutatásában és interpretációjában stabilabb korszakhatárok alakultak ki, mint más, megelőző korszakok esetében. Az utóbbi évtizedek nemzetközi történetírásában a világháborúk kitüntetett korszakhatároknak számítanak, kiegészülve utóbb a kelet-európai kommunista rendszerek összeomlásával mint periódushatárral. Ugyanakkor elméleti deficit is észlelhető a periodizáció ezen formája esetében. A történetírás növekvő módszertani igényességével kétségkívül nehezen összeegyeztethető ugyanis a háborúk korszakhatárként való felfogása, mivel társadalomelméletileg nem indokolható ezen szerepük. Megoldásként gyakran az kínálkozik a kutatók számára, hogy ugyan a világháborúkat továbbra is korszakhatárnak tartják, de csupán jelképes választóvonalaként fogják fel azokat.

A magyarországi historiográfiában még inkább jellemző az első, illetve a második világháború korszakhatárként való megjelölése. Ráadásul – további sajátosságként – az első világháború kezdete helyett itt rendszerint a háború végét tekintik történeti cezúrának. Ez a rendszerváltozás utáni magyar történetírásban erősebb vagy azonos jelentőségű választóvonalaként jelenik meg, mint a második világháború vége, illetve a század közepe. Európai összevetésben szintén fontos sajátossága a magyar történeti kutatásnak, hogy a 20. század periodizációjában itt még inkább a politikatörténeti szempontok kerülnek előtérbe. Ennek jele az, hogy az első világháború vége – és nem eleje – kap nagy szerepet a periodizációban. Ugyanakkor kétségtelenül komoly szakmai érvek is felhozhatók amellett, hogy az első világháború végét tekintsük új történeti korszak kezdetének Magyarországon. Ez egyben arra figyelmeztet, hogy a tematikai és térbeli sokszínűség miatt aligha lehet teljesen összeegyeztetni a korszakok határait az európai és a magyar történeti munkákban.

A világháborúkkal, illetve az általuk kijelölt korszakokkal szemben alternatív korszakhatárok és korszakok is megjelentek a szakirodalomban. Ezek közé tartozik a valamikor a 19. század végén kezdődött és máig tartó, a globalizáció uralta „hosszú 20. század” koncepciója, valamint Charles Maier elképzelése az 1880-as évektől az 1960-as évekig terjedő egyseges történeti periódusról, melyet a territorialitás fémjeléz.

Végezetül arra szeretnénk rámutatni, hogy ezen túl sokan a történeti kutatások megújításában több tekintetben élenjáró társadalomtörténet-írástól várták a periodizáció revízióját – például a *long durée* szemléletének érvényesítése révén. Bár a társadalomtörténet kérdésfeltevésai–szempontjai az utóbbi évtizedekben sok esetben valóban utat találtak a történetírás más ágaiba is, a társadalomtörténet-írás nem váltotta le a hagyományos periodizációt sem Magyarországon, sem Európa más országaiban. Ennek okai közé tartozik egy-

részt az, hogy a történeti *long durée* koncepciók az 1980-as évektől hanyatlottak, s a 19–20. század vonatkozásában egyébként sem voltak megfelelően kidolgozottak. Másrészt a társadalomtörténet művelői körében sincs konszenzus egy esetleges átfogó, új periodizációra vonatkozóan sem a 20. század, sem korábbi időszakok esetében. A szakterület erősen fragmentálódott az ezredfordulóra, s ennek nyomán az egyes kutatási területek saját korszakolással rendelkeznek. Így legfeljebb arról tudósíthatunk, hogy a szakaszhatárok kijelölését az egyes vizsgált részterületeken több más történeti aldiszciplínánál tudatosabban végzi a társadalomtörténet-írás. Ez a reflexiós igény önmagában nem volt elegendő az átfogó revízióhoz, a növekvő időtávlattal párosulva azonban mind nemzetközileg, mind pedig Magyarországon jelentős változásokat eredményezhet a 20. század periodizációjában is.

Diákfolyóiratok a rendszerváltozás elő- estéjén és azután

*Kerekasztal-beszélgetés**

BÁRDI NÁNDOR: Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Bárdi Nándornak hívnak, az *Aetas* egyik alapító szerkesztője, ma az MTA Kisebbségkutató Intézetének munkatársa vagyok. A kerekasztal-beszélgetés résztvevői: Gyurgyák János, a *Századvég* alapító szerkesztője, ma az Osiris Könyvkiadó igazgatója, Valuch Tibor, a *Határ* című debreceni irodalmi és társadalmi folyóirat szerkesztője, jelenleg az '56-os Intézet munkatársa, Bellavics István, az *Aetas* alapító szerkesztője, ő most vállalkozóként építi országunkat, Takáts József, a *Harmadkor* alapító szerkesztője, ma a Pécsi Tudományegyetem Irodalomtudományi Tanszékének munkatársa és Szilágyi Márton, a *Sic Itur ad Astra* folyóirat alapító szerkesztője, ma az ELTE Bölcsészkar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének oktatója.

Mindenekelőtt keretet szeretnék adni a beszélgetésnek. Az lehet az alapkérdésünk, hogy mi határozta meg ezeknek a lapoknak a létrejöttét és működését. Lényegében a nyolcvanas évek egyetemi közéletéről van szó. Ezzel kapcsolatban három folyamatot kell kiemelni. Az egyik fontos változás az, hogy a KISZ hogyan adja át a helyét a hallgatói képviselői rendszernek; a második: miként alakul ki a párhuzamos, második egyetem, a szakkollégiumok, az alternatív képzések és oktatási formák révén; a harmadik meghatározó folyamat az egyetemi szakmai nyilvánosság átalakulása. (Itt mind az egyetemi, mind a szakmai elem nagyon fontos.)

Hogyan jutottunk el a hallgatói képviselői rendszer létrejöttéhez?¹ Hogyan jött létre egy országos egyetemi mozgalom a hallgatói törekvések nyomán a Kádár-korszak utolsó évtizedében? Nagyon fontos tény, hogy Magyarországon 1976 és 1986 között az egyetemi hallgatók száma gazdasági okokból 11%-kal csökkent. A nyolcvanas évek elejére nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar gazdaság válságban van. Az egyetemi közegben ez a válsághangulat a keretszámok, a központi szabályozás miatti konfliktusokban jelentkezett. Ez tudatosult a fiatal egyetemi oktatók meghatározott köreibben, és ennek nyomán elindultak a helyi tantárgyi, oktatásszervezési reformtörekvések. Ehhez kapcsolódott az a jelenség, hogy a hetvenes évek alternatív művészeti és klubmozgalma, az addigi kulturális progresszió érdeklődése a közéleti, politikai kérdések felé tolódott el. Ebben Szegeden kulcsfontosságú a *Gondolat-jel* létrejötte. (Az itteni mozgalmak résztvevőire szokás azt mondani, hogy valamennyien a *Gondolat-jel* köpenyéből bújtak elő.) Ugyanebben a teremben, ahol most vagyunk, 1981-ben a kari KISZ küldöttgyűlésen jelent meg egy, a KISZ-en belüli reformokat követelő csoport. Nagyon fontos, hogy ennek nyomán a kari KISZ szervezetet Szegeden átszervezték. Így itt már nem évfolyamonként, hanem érdeklődési csoportok szerint szerve-

* Elhangzott az *Aetas* alapításának 25. évfordulója alkalmából rendezett konferencián, Szegeden 2010. május 21-én. A szövegen csak a legszükségesebb szerkesztési módosításokat végeztük el, hogy megőrizzük a szóban elhangzott szöveg sajátosságait. (A szerk.)

¹ Háttér és dokumentáció az elmondottakhoz: <http://www.hallgatoimozgalom.hu/site/>

zódnek az alapszervezetek. Az egyik újonnan létrejött alapszervezet, amely jórészt a reformköveteléseket megfogalmazta, egy stencilezett lapocskát adott ki *Gondolat-jel* címmel, amely a nyolcvanas évek végéig jelent meg a szegedi egyetem bölcsészkarán. Amikor most erre az alkalomra készülve az OSZK-ban elővettem, és persze mivel magam is részese vagyok a történetnek, az ifjúkori emlékek megrohantak, majd megpróbáltam kívülről nézni, csak arra juthattam, hogy ez egy szubkultúra-lap volt. Ugyanakkor, miközben a kutató számára már nehéz kódolni ezeket az írásokban felemlegetett ügyeket, egyben a korszak apró, a helyi nyilvánosságot tágító reformjainak dokumentációját adja. Nagyon fontos Szegeden a *Gondolat-jel*, a KISZ reformja kapcsán és az öntevékeny körökön túl az, hogy 1983-ban megjelent egy, szintén ebben a körben, oktatók kezdeményezte *Jámbor szándék...* címmel készült komoly felsőoktatási reformkoncepció. Ezzel egy időben az egyetemi nyilvánosság is megváltozott a bölcsészkaron. A hallgatói közvélemény meghatározói formálisan is a helyi, magukat progresszív kulturális, szakmai csoportoknak tekintő körök lettek az addigi KISZ aktivistákkal szemben. Így jött létre először 1984-ben Szegeden a HKR (Hallgatói Képviseleti Rendszer). Ezt a folyamatot erősítette az 1985-ös oktatási törvény, amely a KISZ mellett már más szervezeteket is elismert az egyetemen. Ennek folytatásaként 1986-ban született két nagyon fontos művelődési miniszteri rendelet. Az egyik a Szervezeti és Működési Szabályzat kivételével a hallgatói önkormányzatoknak mindenféle ügyben egyetértési jogot biztosít, a másik pedig az, amely a mai napig pro vagy kontra befolyásolja az egész magyar egyetemi oktatást, nevezetesen az intézményi tanácsokban a diákok létszámát egyharmadra emeli, tehát hihetetlen hatalmat ad a diákok kezébe. Azoknak a hallgatói önkormányzatoknak a kezébe, amelyek a szakmai vagy közéleti elit csoportokból alakultak ki. 1988. szeptember 28. fontos dátum, ekkor Szegeden diáksztrájk tört ki épp az oktatási reform érdekében. Ez a diáksztrájk országossá vált, és ebből alakult meg 1989 májusára egy országos felsőoktatási hallgatói szervezet. Hogy aztán a hallgatói képviseletnek mi lesz a további sorsa, és hogyan torzítja el a politikai elitek utánpótlását, azt már nem ennek a felvezetésnek a dolga tisztázni.

A második egyetemről, a szakkollégiumok világáról nem kívánok beszélni, hiszen erről elég sok feldolgozás készült, és Szegeden is dokumentált a Móra Kollégium és az ún. „doktár” (ma a központi könyvtár társadalomelméleti különgyűjteménye) története.

Ennél sokkal fontosabb a nyilvánosság-szerkezet változása, amely folyamatába azok a lapok is beletartoznak, amelyek alapító szerkesztői most itt ülnek. Először is tisztázni kell, hogy nem pusztán ezek a lapok léteztek, hiszen ezek a szerkesztők, szerzők olvashatták a *Beszélőt*, a *Hírmondót*, a *Párizsi Magyar Füzetekeket* az egyik – az illegális – oldalon, a másik, a nyilvános szférában ott volt a *Mozgó Világ* (és a *Mozgó Világ-ügy*), és ne feledjük, megjelent a *Medvetánc* és a *Janus* Pécsett. Az egyik egy nemzetközi szakmai elvárásokat képviselő társadalomtudományi lapként működött, a másik a kultúratudományt, a kommunikációt, az antropológiát hozta be és honosította, sokszerűen. Ugyanakkor az ELTE-n létezett a *Jelenlét* című lap, amely 1985-ig szeretett volna folyóirattá szerveződni. Szintén az ELTE-n volt még egy másik kísérlet: 1984 és 1986 között *Égtájak* címmel jelent meg egy stencilezett lap, amit később betiltottak, és szamizdat kiadvánnyá vált. A szerkesztők tervei szerint ez egy kelet-európai szemlélő kiadvánnyá válhatott volna, amely a közép-európai nemzetek megbékélését volt hivatva szolgálni.

1984-ben indul a *Harmadkor* Szegeden, 1985-ben az *Aetas* és a *Századvég*, 1986-ban a *Határ*, és 1987-ben a *Sic Itur ad Astra*. Ehhez tartozik még, hogy Pécsett volt egy *Metszéspont* című diáklap, illetve 1985-től a KISZ KB Egyetemi-Főiskolai Bizottsága adta ki az *EF-lapokat*, ebből lett az *Unió* című orgánium.

A szóban forgó lapok első számai stencil technikával készültek, a kötésük is elég gyatra volt. Megfigyelhető, hogy a 3., 4. szám után javult a minőség. De úgy gondolom, hogy igazából 1991 jelent cezúrát. 1991 után az *Aetas*, a *Századvég*, a *Sic Itur ad Astra* nagyobb oldalszámmal jelent meg, jobb volt a borítója és a nyomdai kivitele. Általában A4-es formátumban indulnak (a *Századvég* és a *Harmadkor* is), majd B5-ös méretűek lesznek, 100–150 oldal terjedelműek, és 200–300 példányban jelennek meg, helyi terjesztésben. Mielőtt a lapszámokat nem ismerő fiatal hallgatókat megtéveszteném, összegzem, hogy ezeknek a lapoknak 1990-ig hány kötete jelent meg: a *Sic Itur*nak négy, az *Aetas*nak kilenc, a *Századvég*nek hat, a *Harmadkor*nak tíz, és a *Határ*nak is közel tíz. Vannak lapok, amelyeknek volt előzménye, mint az *Aetas*nak, a *Harmadkor*nak, a *Sic Itur* pedig tudományos diákköri dolgozatok közlésével indult. Feltűnő, hogy a kiadó mindig bújtatott volt: a KISZ bizottság vagy a közművelődési bizottság, s mindig a reformmozgalmak periferiáján lévő oktató felügyelte a lapokat. 1987-től 1988-ig a finanszírozás a kari költségvetésből ment, utána pedig valamennyi lapnál megjelent a Soros Alapítvány.

A *Harmadkor* irodalmi lapként indult, bár megjelentek benne ma is alapvetőnek tekintett más típusú írások, például Tancos Vilmos és mások írásai. Az *Aetas*, a *Sic Itur* történelmi szaklapként indult, a *Határ* kifejezetten debreceniekre szabott, társadalmi és irodalmi írásokat együtt közlő lap volt. A *Századvég* szakkollégiumi lapnak indult, általános társadalomtudományi lap kívánt lenni, utána pedig az országhoz és a politikai folyamatokhoz kívánt szólni, mintegy a magyar progresszió közös orgánusaként.

Ha megnézzük a szerzői kört, akkor azt látjuk, hogy a *Határ* alapvetően debreceni munkatársi körre támaszkodik, Gyáni Gábor, Kövér György vagy Gyarmati György publikációit is alapvetően mint volt debreceniekét regisztrálhatjuk. A *Sic Itur* az ELTE-s diákokra támaszkodik. A *Századvég*ben a tudományos életben félperiferián lévő vagy a publikációs tilalom alól a '80-as években kilépő, progresszív szakértői körök kezdenek el publikálni. Ott tehát egyfajta nyilvánosságba való beemelés történt. A *Harmadkor* gyakorlatilag egy irodalmi csoportot, fontos irodalmi pályákat indított el – nem akarom a nemzedék szót használni. A *Harmadkor* közöl a legtudatosabban, ott jelennek meg először tematikus számok, és ott folyik egyfajta irodalmárrá nevelés, irodalomkritikussá nevelés, még jobb kifejezés, hogy kritikairásra nevelés. Nagyon érdekes, hogy gyakorlatilag valamennyi lapban megtalálhatók a határon túli, elsősorban erdélyi szerzők. A tematikát illetően megjelennek a kortársak publikációi, ez természetes. A lényeg az, hogy önmagukat szerkesztik, tehát a szerkesztők és a szerzők egy generációs csoporthoz tartoznak, nem pedig belépnek valamilyen hierarchizált hagyományba, iskolába, azaz valamilyen hálózatba. A másik nagyon fontos vonulat a múlt – a hagyományok – felfedezése interjúk, dokumentumok közlésével. Mindenhol Jászi és Bibó a kulcsfigura, a *Századvégnél* Jászi, Klebelsberg, Mónus Illés, Szabó Ervin, Szabó Zoltán, Ignótus Pál kerül szóba. Az *Aetas*ban Le Goff, Jakó Zsigmond, Váczi Péter, Csécsy Imre, Vajay Szabolcs és mások jönnek, sokféle szemlélettel. A *Határ*nak különös szerepe van, mert ők a többi lapról ismertetések közölnek, 1987 tavaszán konferenciát is szerveznek a diák-folyóiratok szerkesztőinek, és Valuch Tibor az a szerző, aki szinte valamennyi lapban publikál kritikát vagy tanulmányt.

Nagyon fontosak az állandó beszámolók a közéleti tevékenységről, a szakkollégiumban, a diáktalálkozókon, kutatótáborban. Ez elsősorban a *Századvégnél* meghatározó. Például itt jelent meg a rendszerváltás számomra egyik legfontosabb írása: Kenedi Jánosnak a Bibó Szakkollégium avatásán elmondott beszéde.² (Ebben „hirdeti meg” Kenedi a korlátozott forradalom elméletét.) Úgy vélem, hogy a lapok mindegyikében jelen van a szakmai meg-

² Kenedi János: A békés átmenet esélyei. *Századvég*, 5. évf. (1989) 1–2. sz. 88–94.

újulás, míg a *Századvég* annyiban lóg ki a sorból, hogy országos közérzületet akar megváltoztatni. De ahhoz, hogy érzékeljük ezt a hangulatot, egy idézetet olvasok fel, szintén a *Századvég*-ből: „Akik felvetik ezt a kérdést, mindig a szakmai munka és a politizálás egymással szembeállított kategóriáiban fogalmazzák meg a problémát. Szerintük a valóságtól elrugaszkodott, legfeljebb az elméleti absztrakciók szintjén igaz az az állítás, hogy az olyan tevékenységek helye, mint például a környezetvédelmi akciók, Kelet-Nyugat találkozó, Bibó-kiállítás a kollégium falain kívül van. A valóság az, hogy kívül nincs helyük. A helyzet nem a szakkollégium, hanem nyilvánvalóan a társadalom intézményrendszerének diszfunkcionalitását tükrözi. Politizálni pártokban, környezetet védeni önálló mozgalmakban, [...] munkájának kiadásán dolgozni kiadói hivatalokban, újságokat szerkeszteni független szerkesztőségekben kell, nem szakkollégiumokban. Pontosabban kellene, ha lenne rá lehetőség. Továbbmenve, egy joghallgatónak a társadalomról alapismereteket elsajátítani szintén nem egy kollégiumban, hanem egy sokkal hatékonyabban működő intézményes oktatási rendszerben kellene.”³

Beszélhetünk-e közös tartalmi pontokról ezekben a lapokban? Ennek feltárására már történt egy kísérlet 1987-ben Sükösd Miklós részéről. Persze ő egyben itt egy nemzedéket is konstruált.⁴ Nem tartom most előrevivőnek belemenni a sehová sem vezető van/volt/legyen nemzedék-vitába. Ettől függetlenül azonban azt hiszem, hogy van néhány közös pont az érintett folyóiratok publikációiban. Az egyik ilyen sajátosság az, hogy a szerzők és a szerkesztők ugyanolyan szocializáción mentek keresztül, és új szerkezeteket hoznak létre akár az irodalom, akár a történettudomány tekintetében, és gyakorlatilag átlélik a régi struktúrákat, nem akarnak abba integrálódni, hanem létrehozzák a maguk párhuzamos intézményességét.

A másik nagyon fontos dolog, hogy a jogász-, történész- és irodalmárképzés ügyeit is felvetik, tehát a szakmai rekrutációjukat tematizálják.

A harmadik nagyon fontos közös sajátosság, hogy – miközben Csizmadia Ervintől tudjuk, hogy a rendszerváltás során kulcskérdés a nyugatosság-képek konszenzusa az eliteken belül – ezek a lapok tematikájukkal Közép-Európa felé fordulnak. A *Századvég*nek van egy ezt megragadó rovatcíme is: „Keleti Közép-Európa”, a legtöbb tematikus blokk határon túli magyarsággal, kisebbségi jogokkal, Lengyelországgal és a közép-európaisággal foglalkozik. Ennek a tájékozódásnak a lényege Magyarország helyének végiggondolása Európában, és ez teszi markánsná és ma is érdekessé az ilyen jellegű publikációkat ezekben a folyóiratokban.

Végezetül még egy fontos hasonlóság: a lapokban megjelenő fogalomtisztázó kritikák sora. A szerzők – anélkül, hogy összebeszéltek volna – hasonló módon egy-egy fogalmi rácsot raknak rá a bírált munkákra, és a fogalomtisztázást kérik számon. Emellett a munka funkcióját vizsgálják, és ezek alapján vonnak le következtetéseket. Erre jó példa Szilágyi Mártonnak Pomogáts Béla könyvéről írott kritikája, aminek a háromnegyede azzal foglalkozik, hogy Pomogáts mennyire nem tisztáz semmit, aztán megjegyzi, hogy azzal már nem is igen érdemes foglalkozni, hogy Pomogáts valószínűleg el sem olvasta ezeket a műveket.⁵ Szabó Bálint *Ötvenes évek* című monográfiájával ugyanez történik Valuch Tibor kritikája

³ Benda Gyula – Orbán Viktor: Kelet–Nyugat találkozó. *Századvég*, 3. évf. (1987) 4–5. sz. 212.

⁴ Sükösd Miklós: A nyolevanas évek nemzedékének szociológiájához. *Határ*, 4. sz. (1987) 103–114. Az előadás vitája: uo. 115–120.

⁵ *Sic Itur Ad Astra*, (1988) 1. sz. 80–89.

révén, illetve Dupcsik Csaba is így jár el Gyurkó László '56-os könyvével.⁶ A fogalmi rácsok keresésén túl nagyon fontos, hogy ezekben a kritikákban egymástól függetlenül előjön a gondolat, hogy a szerző – Gyurkó, Szabó, Pomogáts – nem tudja elképzelni, hogy a hatalom változik, és a bírált szerző – egy előző generáció tagja – nem képes, csak hatalmi szervezetekben gondolkodni, nem tud azon kívül állni. Miközben a kritikusok, a fiatal szakemberek, mind ebből a pozícióból elemeznek.

Időm lejárt, és egy idézettel szeretném befejezni a felvezetőt. Van úgy, hogy valamit nem tudunk elmagyarázni, de részesei voltunk egy közegnek, történéseknek, és ha elolvastunk egy abban a helyzetben született szöveget, valószínű, hogy sokkal inkább ráhangolódnunk, fel tudjuk idézni akkori önszemléletünket. Takáts József *Provinciális alkalmi memoár* című írása felidézi, hogy Ljubisa Ristićet, a neves jugoszláv avantgarde színházi rendezőt megkérdezték – amikor egy amerikai ajánlat és a szabadkai színház közül az utóbbi mellett döntött –, nem fél-e attól, hogy elnyeli őt a provincializmus. „Ahol én vagyok, ott nem lehet provincializmus” – válaszolta Ristić. Takáts így folytatja: „Gyakran idéztem ezt a törekeny mondatot az elmúlt években. Valószínű, hogy az én gründolási lázam, amivel szegedi és jelenlegi éveim is teltek, vagy másnál az olvasás aszketikusan erőltetett üteme, vagy a művészi mivoltba húzódo lenézése, vagy Nyugat-Európa feltétlen tisztelete mind egy-egy reakció a provinciálisnak érzett közegre. Az irodalmi történet nem az. A karrieristának nagyon sürgős a dolga: be kell törnie az irodalomba. Egyedül vagy nemzedékestül. A Harmadkor éppen ezért került mindig a nemzedéki ideológiákat. Egy író, akár költő vagy kritikus, még ha kezdő is, nem gondolhat olyat, hogy az irodalom valami rajta kívül eső dolog. Lehet, hogy korszerűtlennek tűnik, de szerintem egy olvasó sem gondolhatja ezt. Ha elolvastok két sort az előttem fekvő Goethe-könyvből: »Fiam, fakó minden teória, s a lét aranyló fája zöld«, ezzel beléptem az irodalomba, s részese lettem annak, amit, mondjuk, Európának szeretünk nevezni. Nem volna szabad erről elfeledkeznünk egy pillanatra sem, amikor olvasunk.”⁷ Ennyi volt a keret.

Amikor elkezdtünk levelezni a résztvevőkkel erről a kerekasztalról, akkor kidolgoztam egy elmés kérdéssort: három blokkban körülbelül húsz kérdést hoztam össze. Az egyik kérdésblokknak az volt a lényege, hogy milyen igények, törekvések nyomán jutott el a szerkesztőség a lapindításig, milyen előzményei voltak a lapindításnak, mi határozta meg a témákat, milyen szellemi hagyományokat fedeztek fel újra.

A másik: a lapindítás időszakában mennyire számított közéleti–politikai tettnek egy szakmai folyóirat indítása, hogyan fogadták az egyetemeken a kezdeményezést, mennyiben tekintették ezt akkor nemzedéki törekvésnek vagy közéleti megnyilatkozásnak. A harmadik pedig azzal foglalkozott, hogy milyen viták voltak a szerkesztőségen belül, hogyan alakult át a folyóirat a rendszerváltás után, s a lényeg: hogyan látod a saját életpályád szempontjából a szerkesztői munkát, miben látod a legnagyobb változást a tudományos, kulturális folyóiratok kiadásában, mi lehet ezeknek a jövőjük az internet korában. Persze ez nagyon sok lett volna, ezért úgy döntöttünk, hogy az első két kérdéscsoportot összevonjuk, mindenki kiválasztja azt, amire reagálni szeretne. Úgy gondolom, hogy ez nem egy veterán-találkozó, nem egy emlékezetkonstrukciós műhelybeszélgetés, ezért arról kellene beszélni, ami bennünket a nyolcvanas évekből „nagy kérdésekből” ma foglalkoztat. A lapszámok feldolgozását hagyjuk a szakdolgozókra. Mindenki elmondhatja az első körben az első két

⁶ Valuch Tibor: Magyarország leghosszabb évtizede. *Aetas*, 2. évf. (1987) 2. sz. 157–163.; Dupcsik Csaba: Gyurkó László: 1956. *Sic Itur Ad Astra*, (1989) 4–5. sz. 123–131.

⁷ *Szegedi Egyetem*, 27. évf. (1989) 3. sz.

kérdéssel kapcsolatban a legfontosabb megjegyzéseit. Mivel mindig a *Határ* szerkesztősége volt az, amely közös platformra törekedett, most megadnom a szót Valuch Tibornak.

VALUCH TIBOR: Kedves Kollégák, Kedves Barátaim!

Nándi többszörösen túlértékelt, nagyon köszönöm, de nem biztos, hogy teljes mértékben rászolgáltam. Való igaz, hogy mi próbáltunk némi integratív funkciót betölteni, különösen az 1987-es találkozóval, és a sors furcsa fintoraként körülbelül egy hónappal ezelőtt kaptam meg az állambiztonsági szolgálatoktól egy olyan dokumentációt, amiben éppen arról szól az egyik dokumentum, hogy mi intenzíven szervezünk egy találkozót, és a szegedi nacionalista ifjakkal fogunk össze az ügyben, hogy megdöntsük a rendszert, és kimunkáljuk ennek kerekeit. Nem igazán arról volt szó, hogy mi rendszert akartunk dönteni. Volt 1990-ben egy konferencia arról, hogy mi láttuk-e, hogy jön; mi nem láttuk, hogy jön, és azt sem, hogy mi jön, mi azt láttuk, hogy valamit akarunk csinálni, és máshogyan akarjuk csinálni.

A debreceni lapalapítás 1982 őszére nyúlik vissza. Akkor lecsengett egy KISZ-reform, ami nálunk egy kicsit hamarabb zajlott, mint itt, Szegeden, s kudarcot vallott. Csengey Dénes, Mészáros Sándor irodalomkritikus és mások kezdeményezésére harminc-negyven ember találkozott egy albérlésben, és próbált valami lapot szerkeszteni. Körülbelül másfél-két év alatt ez a kezdeményezés kifulladásra került. 1984 és 1985 fordulóján, 1984 őszén vetődött fel újra a dolog, akkor már ők végeztek az egyetemen, és egy másik társaság szerveződött Keresztury Tibor irodalomkritikus-publicistával, Elek Tibor, szintén irodalmárral közösen, és hosszú-hosszú viták után végül is az egyetemi vezetést sikerült rávenni arra, hogy mi jelentessünk egy lapot. Az első cím kicsit provokatív volt az akkori körülmények között, *Pókháló* címen szerettük volna a lapot megjelentetni. Ez egy kicsit utalt volna arra, hogy itt avíttasak a viszonyok. Végül azt a kompromisszumot kötöttük, hogy legyen *Határ*, s így elhárult az akadály. De a 'határ' szónál arra senki nem gondolt, hogy ez pontosan mit is jelent, s az első számban végigvettük az Értelmező Kéziszótárban megtalálható értelmezéseket, amelyek közül az egyik úgy szólt, hogy a határ az előrehaladásnak az a pontja, ameddig az előrehaladás egyáltalán lehetséges. Persze volt ott még néhány másik értelmezés is. Azt gondolom, hogy e cím ki is fejezte azt az alapállást, ami itt volt. A húsz-harminc ember közül, aki e körül a lap körül szorosabb távolságban állt, a döntő többség kívül volt a hivatalos intézményrendszeren, tehát nem volt KISZ-tag, 1983–1984 táján előfordultak KISZ-ből történő kollektív kilépések. Tehát voltak, akik már nem akartak ezeken az intézményeken belül maradni, saját fórumot akartak teremteni saját maguknak, ahol a saját elképzelt/vágyott autonómiájuk szerint próbáltak működni, úgy, hogy változzon is a rendszer, de ne legyen ez szembenállás, ne lehetetlenítsen létezéseket és viszonyokat, ugyanakkor az a szándék, hogy valami más legyen, kifejezésre juthasson. Ez volt a lényeg. Ehhez persze hozzátartozott az is, hogy Debrecenben volt ennek szóbeli előzménye, a „Teaház” című előadássorozat, ami szemeszterenként 8-10 előadást jelentett. Ott minden, akkor „feketesegű”-nek számító magyar értelmiségi előbb-utóbb megfordult, Litván Györgytől Vásárhelyi Miklósig, Eörsi Istvántól Ránki Györgyig, bár utóbbira a feketesegűség nem volt érvényes. Tehát szakmai és közéleti fórumot próbáltunk fenntartani és működtetni, így ez nyilván egyfajta szóbeli előzmény volt. A lap 1985 őszétől jelent meg, és több hullámot, illetve több generációváltást ért meg a rendszerváltozásig. 1990-ben indult egy új folyam, átalakult irodalmi lappá, majd a kilencvenes évek közepén megszűnt.

Mi volt a jelentősége? Amikor az ember valami ilyesmit csinál, akkor roppant módon tud örülni annak, hogy valamivel elkészül, és az adott viszonyok között ez egészen máshogyan működött. Például lapengedélyt nem lehetett kérni. Nem tudom, a többiek esetében hogyan volt, de úgy emlékszem, ők sem nagyon kaptak folyóirat-engedélyt. Azt az egyszerű

megkerülő cselt választottuk, hogy időszaki periodikaként jelentettük meg, minden egyes lapszámot lektoráltattunk, elvittük a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalába a lektori véleményekkel együtt, megkaptuk a pecsétet, és másnap vittük a nyomdába. Így nem kellett lapengedélyt kérni, és nem kellett attól félni, hogy be lehet tiltani. Nem lehetett betiltani, mert nem lap volt, de mégis lap volt, mert rendszeres időközönként megjelent.

Kik voltak a szerzők? Debrecen esetében a debreceni egyetemisták. Több évfolyamról torlódtak össze az emberek, találkozási pontot próbáltak teremteni maguknak. Volt olyan, például Borbély Szilárd, a mai magyar irodalom jeles alakja, akinek az első verseskötetét szerénytelen módon mi jelentettük meg. A *Harmadkor* ezt számos kiváló szerzőről, a mai kortárs magyar irodalom jelentős szerzőiről elmondhatja. A kiadóalapításig nem jutottunk el, de a folyóirat mellett megszerveződött egy kiadványsorozat, aminek végül is három kötetet jelent meg, ha jól emlékszem. Ebből kettő verseskötet: az egyik Borbély Szilárdé*; a harmadik a Homokmégyvel én voltam. Homokmégy kapcsán összesen két publikáció jelent meg, az egyik a *Századvégben*, a másik az *Aetasban*.

Ha jól emlékszem, a *Harmadkor* kivételével az összes folyóiratnál, az *Aetas*nál és a *Századvégnél* is jelen volt könyvkiadói kezdeményezés, olyasmiket próbált megjelentetni – különösen a *Századvég*, azután az *Aetas* is –, amik akkoriban nem nagyon szoktak megjelenni. Azt gondolom, másfeles nyilvánosságként értelmezhető mindaz, ami történt, mert sok olyasmi belefért a periodikákba, ami máshova nem, éppen azért, mert reformszellemű lektorok is voltak nálunk, akik elvállalhatták azt, hogy bizonyos esetekben kicsit rázósabb dolgok is átjönnek. De olyanok, amelyek nem sértettek meg, nem léptek át minden érzékenységi területet, legalábbis a mi debreceni esetünkben így volt. Hogy ez mennyire volt nemzedéki törekvés, én azt nehezen tudom megítélni. Azt gondolom, hogy négy-öt éven, korábban belül voltak azok, aki ezt létrehozták Debrecenben. Úgy vélem, nem tekintettük magunkat valamiféle nemzedéki csoportnak, s az 1987-es vitában, ami elég jól megszervezett beszélgetés volt, legalábbis az én emlékeim szerint – s most, erre a beszélgetésre készülve el is olvastam annak a vitának a jegyzőkönyvét –, jelen volt egy olyan kísérlet, miszerint ez nemzedéki vagy generációs vállalkozás lenne, de, ha jól emlékszem a vita összegzésére, ott végül is az volt, hogy meg lehetne próbálkozni generációs klisék felállításával, de nem feltétlenül arról van szó. Ha én ezt kívülről akarom nézni, akkor azt mondom, mégis picit több, mint véletlen, hogy egymástól függetlenül, nagyjából azonos korú emberek nagyjából azonos időben megpróbálták saját maguk publikációs fórumait és tudományos, irodalmi intézményeit megteremteni. Majd a kétszáz év múlva jövő doktorandusz hallgató(nők) fogják megírni ezt, reméljük, és majd érdeklődéssel olvassák akkor ezeket a történeteket.

Hogyan kapcsolódott össze a közéletiség és a szakmaiság, vagy hogyan vált el egymástól? Ha az akkori viszonyokat az ember megpróbálja kicsit kívülállóként nézni, amit nyilvánvalóan nem lehet objektívan megtenni, hiszen benne voltunk, akkor azt látom, hogy nagyon erős volt a szakmaiság iránti törekvés. Közöltünk mi is TDK-dolgozatokat, amelyek nagyon jók voltak, többen már rendszeresen publikáltak, s nem csak itt, hanem folyóiratokban is. A lapok végén általában szerepeltek rövid annotációs életrajzok, és ez mindig egyfajta súlyt és védettséget akart adni, hogy föl volt sorolva, hogy ki hol publikált már. Volt emögött egyfajta biztatás is, tehát volt ilyen törekvés, és azt gondolom, hogy ez fontos volt. A nyolcvanas évek közepének utolsó harmadában az értelmiségi egyetemi közegben a politizálás és a szakmaiság elég szorosan összefonódott és összetartozott egymással, nem nagyon volt elválasztható.

* Csak ezen a néven vezett el; ma Gordon Ágota néven publikál (T. J. közbeszólása.)

Hogy egy másik példát mondjak: a homokmégyi történet is nagyon érdekes volt ebből a szempontból. Ott abszolút legális szociológiai tábor volt, amiből egy négyéves visszajáró kutatás lett. Azt gondolom, ez is nagyon fontos élmény volt, az én pályámon mindenképpen. Magyarországon 1985-ben Szelényi Ivánt legálisan előadáson hallgatni a homokmégyi általános iskola úttörőklubjában lehetett a pincében, sehol máshol. Ugyanígy Romsics Ignácot, aki ott született, szintén ott lehetett hallgatni – őt máshol is lehetett, de ott is. Ezeknek fontos szerepük volt abban, hogy az ember hogyan indult el, milyen impulzusok és élmények érték. A szakmaiság adott egyfajta fedezetet ahhoz, hogy az ember politizálni tudjon, nem az volt a szempont, hogy bizonyos politikai akciókkal fedjük el szakmai hiányokat, hanem arról szólt, hogy mindenki abban az érdeklődési körben, ahol mozog, minél felkészültebb legyen, és ez ad annyi fedezetet, hogy őt nehezen lehetett politikai szempontból kikezdeni. Ha éppen fenékbe akarták rúgni, akkor a debreceni egyetem jeles professzorai, többek között Orosz István, azt játszották, hogy egyszer az intézeti irodában voltak, egyszer a dékáni hivatalban, és a politikai rendőrség nyomozója két emeletet ingázott, mégsem találta egy-két napon keresztül, tehát meg lehetett védeni, ha valami retorzióknak akarták kitenni a szerkesztőket. Olyan nagyon nem akarták, de az elvtársak szeme és füle azért ott volt.

Köszönöm szépen.

BÁRDI NÁNDOR: Mielőtt Takáts Józsefnek átadnám a szót, két apró megjegyzés. Az egyik: az Állambiztonsági Hivatalban nincs a lapokra nézve külön dosszié. (Viszonyításképp: se az OSZK-nak, sem a szegedi bölcsészkarnek nincs meg az objektumdossziéja, tehát ezeket nagyon nehéz lesz kutatni.) A másik megjegyzésem az egyetemek közéletét és a belső mozgalmakat érinti: amennyire én ismerem a szereplők történetét, nagyon fontos, hogy miközben a szegedi bölcsészkaron belül nagyon éles viták zajlottak, az oktatók nem adták ki a diákokat. Tehát Ilia Mihálynak, Keserü Bálintnak, Balázs Mihálynak ebben a belső szabadság megteremtésében rendkívül nagy szerepe volt. Egy példa: Balázs Mihály, mielőtt elvállalta volna a párttitkárságot, megkérdezte a diákmozgalom vezetőinek a véleményét – ma ez nagyon furán hangzik, de akkor ez hihetetlenül nagy gesztus volt. Ezzel egyben persze Balázs Mihály nagy legitimitásra tett szert, amit azóta sem lehet igazából túlértékelni.

TAKÁTS JÓZSEF: A *Harmadkor* irodalmi, kritikai folyóirat volt, 1984 elején találtuk ki, és 1984 őszén jelent meg az első szám, 1989-ig tíz száma jelent meg. Az utolsó számot már nem én adtam ki, mert akkorra már elköltöztem Szegedről. Az első számon az volt feltűnő, hogy a *Bölcsész* új folyama, merthogy korábban itt, Szegeden megjelent egy *Bölcsész* című irodalmi periodika, de ez a felirat a Harmadkorra csak falból került oda. S ezt még a III/III-as ügyosztály is tudta. Még a lap alapítása előtt elmentem Ilia Mihályhoz, gondoltam, lehallgatták a szobáját, mindenesetre a dossziémban benne van a jelentés, ami arról szól, hogy Ilia Mihály azt tanácsolta Takáts Józsefnek – pontosabban a Publicistának, ez volt a nevem a III/III-as ügyosztály számára, Publicista –, hogy a *Bölcsész* új folyamaként adják ki, mert akkor biztosan hamarabb fogják engedélyezni, mintha vadonatúj kezdeményezésnek tüntetnék fel. Így aztán az lett ráírva, hogy a *Bölcsész* új folyama, de valójában nincs folytonosság az előző periodikával.

Ténylegesen folytonosság a *Gondolat-jel* című kari lappal volt, ami nem volt irodalmi lap, de mégis, valamennyire az összes későbbi szegedi bölcsészkar kezdeményezés a *Gondolat-jel* köpenyéből bújt ki, szerintem részben az *Aetas* is, valamennyire a *Harmadkor* is, tudniillik sokan közülünk ott, a *Gondolat-jel* hasábjain tanultunk meg írni.

A *Harmadkor* a nemzedéki ideológia nagy ellenségeként mégiscsak nemzedéki folyóirat volt; a mai magyar irodalom középgenerációjának jelentős része ebből a lapból indult.

Kiváló írók hosszú sorát lehet említeni Szijj Ferencről Kósa Imrén, Darvasi Lászlón, Háy Jánoson, Borbély Szilárdon, Kovács András Ferencen, Láng Zsolton, Visky Andrásan, Podmaniczky Szilárdon át Garaczi Lászlóig, most csak szépírókat sorolva, akik a lap szerzői voltak. Nagy, erős irodalmi generáció indult a *Harmadkorn*ból. Ez az irodalomkritikusokra is igaz. Az egyik első szerkesztőtársam Csuha István volt, aki aztán hosszú időn keresztül később a *Jelenkor* főszerkesztője volt. Csuhaitól Mikola Gyöngyin, Szilasi Lászlón, Szántó F. Istvánon, Károlyi Csabán át a később filozófiával foglalkozó Hévízi Ottón, Laczkó Sándoron át a nagyszerű műfordító-költő Kurdi Imréig, Tatár Sándorig nagyon sok nevet lehetne említeni, körülbelül húsz-huszonöt embert, akik ma is aktív szereplői a magyar irodalomnak alkotóként, kritikusként, fordítóként, színházi rendezőként. Ahhoz persze nagy szerencse is kellett, hogy ennyi kiváló, tehetséges ember egy időben összetalálkozzon. Úgyhogy én nagyon szerencsés szerkesztő voltam.

A *Harmadkorn*nak bizonyos értelemben csak antipolitikája volt, politikai szerepe nem. Lehet, hogy a véletlen hozta így, de nem biztos. A véletlen az volt, hogy az első számunkból kicenzúráztak két írást. Mikor leadtuk a számot, úgy kaptuk vissza, hogy ezt a két írást ki kell venni. Muszáj volt átszámozni az oldalakat. Egyenként átfestettem az oldalszámokat, hogy ne derüljön ki a cenzúrázás, de persze dokumentáltam az egész akciót: készült róla egy fotósorozat. Ezek nyugati magyar irodalommal kapcsolatos írások voltak, talán ezért is kellett kivenni őket; noha nem hinném, hogy különösebben veszedelmes dolgok lettek volna. A lényeg az, hogy innentől kezdve politizálásmentességre törekedtünk, így hát a *Harmadkorn* tényleg csak irodalmi lap volt.

A magyar irodalomban a hetvenes évek vége, nyolcvanas évek eleje olyan periódus volt, amikor az irodalmi autonómiatörekvések jegyében alkották az irodalmi műveket, s az irodalom kimondottan taszítani szerette volna magától a politikai jellegű feladatokat. Ez volt a politikája (antipolitikája) akkoriban annak a magyar irodalomnak, aminek Esterházy Péter volt a leginkább szimbolikus alkotója, Balassa Péter volt a szimbolikus kritikusa – s mi ebben az irodalomban szocializálódtunk. Azon a bizonyos debreceni találkozón 1987-ben bele is keveredtünk egy éles vitába Gyurgyák János akkori munkatársaival, mert azt a szemrehányást kaptuk tőlük, hogy nem veszünk részt a harcban, a nagy ellenzéki harcban, mert irodalmi lapként elutasítjuk magunktól a politikai szerepvállalást, s ez megalkuvás stb. Nekem viszonylag sok közöm volt a demokratikus ellenzék szegedi csoportjához, szegedi jelenlétéhez, így aztán nagyon kevésbé éreztem érintve magam egy ilyen típusú szemrehányással szemben, viszont teljesen inkompetensnek gondoltam. Az látszott ugyanis belőle, hogy aki ezt mondja, annak dunszt fogalma sincs arról, hogy a magyar irodalomban milyen folyamatok játszódtak le az elmúlt tíz évben. Mindenesetre ez az eset elég szépen mutatja, hogy nemcsak párhuzamosan haladtak a mi történeteink, hanem időnként egymással szemben is.

A *Harmadkorn*nak nem az előzménye az érdekes, inkább a folytatása. Csak megemlítem, a visszaemlékezés végett: a *Harmadkorn*nak végül is a tizedik számmal vége lett, akkor csináltunk is egy szimbolikus lezárást, készült egy *Harmadkorn Antológia*, amit Szántó F. István szerkesztett, megjelent könyv alakban, a lap legfontosabb harminc szerzőjének az írásaival. A *Harmadkorn* két másik lapban folytatódott, már 1989 után. Az egyik a *Nappali ház* volt Budapesten, amely vagy tizenöt éven keresztül volt a magyar irodalom nagyon fontos és nagyon érdekes folyóirata, egy új folyóirattípus megtestesítője. Ennek az alapítását én kezdeményeztem, az első öt szerkesztője mind egykori *Harmadkorn*-szerző volt. A másik a *Pompeji* című szegedi folyóirat. Hogy a *Pompeji* nem *Harmadkorn* néven jelent meg, az nekem köszönhető, mert én beszéltem le Szegeden maradt barátaimat 1990-ben, Laczkó Sándort, Szilasi Lászlót, Mikola Gyöngyit, Darvasit, akik folytatni szerették volna a *Harmad-*

kort, hogy új cím, s ne a *Harmadkor* név alatt szerkesszenek folyóiratot. A *Harmadkornak* nyilván elsősorban nagyon fontos nevelő funkciója volt azok számára, akik írtak bele. A kilencvenes évek elején írtam a *Nappali házról* meg a *Pompejiről* egy cikket a BUKSZ-ba, kértek egy összefoglalót róluk, amikor ezek a lapok egy-két évesek voltak; akkor azt a címet adtam az írásnak, hogy „A vándorévek folyóiratai”. Hiszen ennek az irodalmi generációnak a *Harmadkor* jelentette a tanulóéveket, és a *Nappali ház* meg a *Pompeji* időszaka jelentette a vándoréveket. Ezekben a vándorévekben aztán mindenki elindult a saját irodalmi pályáján, elkezdte az életművét úgy kiépíteni, ahogyan azt ma magunk előtt láthatjuk, ha szorgalmas olvasói vagyunk ezen írók könyveinek. Lényegében a *Harmadkor* jelentősége mindössze ez. Az értelme abban áll, amilyen irodalmi teljesítményt tudunk Szíjj Ferenc, Borbély Szilárd, Kovács András Ferenc, Darvasi László és a többiek neve mögé képzelni. Én mindenesetre büszke vagyok, hogy a szerkesztőjük voltam.

BÁRDI NÁNDOR: Köszönöm. Átkötésként két, a kort jelző példa. Az első a Budapest és a vidékiek témakörhöz: Betlen János tévériporter a Soros Alapítvány megbízásából Szegeden járt és azt mondta, miért nem lehet ezeket a lapokat – *Aetas*, *Harmadkor*, *Gondolat-jel* – összedobni, és együtt kiadva sokkal olcsóbb lenne. Nem értett az egészből semmit. Pontosabban nem fogta fel a kiadványok helyi közösségi funkcióját.

A második példa a *Gondolat-jel* szerepéről és a korabeli nyilvánosságról szól. Szörényi László egyik fontos írása, *A delfinológia* a *Gondolat-jel*ben jelent meg. Ez a dolgozat arról szólt, hogy a magyar irodalmi művekből a cenzúra milyen szövegrészeket vett ki politikai okokból. Majd a megjelenés után *A delfinológiát* az illegális *Beszélő* átvette, tehát egy egyetemi kari lapban megjelenő, nyilvános lapból egy illegális kiadványba vettek át szaktanulmányt.

SZILÁGYI MÁRTON: Rendkívül inspiráló volt azon gondolkodnom, hogy a *Sic Itur ad Astra*, amely a legfiatalabb, hiszen a legkésőbb alapított folyóirat a most emlegetettek közül, miképpen gondolható el a nyolcvanas évek egyetemi folyóiratainak a közegében. Persze azonnal hozzá is kell tennem: voltaképpen nem nekem kellene itt ülnöm az alapítók képviselőjében, hanem annak a szerkesztőtársamnak és barátomnak, Sahin-Tóth Péternek, akivel együtt alapítottuk a folyóiratot, s akit én meghatározó személyiségnek tartottam annak idején is; ám Péter 2004-ben, 38 évesen meghalt, félbehagyott egy sokat ígérő történeti életművet is, így most nekem kell képviselnem őt is.

A *Sic Itur ad Astra* részben hasonló, részben eltérő helyzetben volt, mint az előbb emlegetett folyóiratok. Ha megpróbálom felidézni az alapítás körülményeit, arra emlékszem, hogy 1987-ben Pétert és engem egy két évvel felettünk járó kolléganő, Kreutzer Andrea kérdezett meg, hogy nem lenne-e kedvünk esetleg lapot csinálni – azt máig nem tudom, miből gondolta, hogy bennünk van erre valami szándék vagy képesség. S akkor gyorsan hármásban kitaláltuk, hogy alapítsunk egy történetész folyóiratot. Próbáltam felidézni, hogy a címet vajon ki találta ki, de csak arra jutottam, hogy biztosan nem én voltam. Igazából már akkor is azt mondta nekünk valaki – konkrétan akkori kedves tanárunk, Komoróczy Géza –, hogy ez annyira rossz cím, hogy szinte már jó. Nem túl frappáns, egy egész mondat. Én akkor azt hittem, mindenki Astrának fogja rövidíteni, s lett belőle *Sic Itur*, aminek önmagában nem sok értelme van, de jól hangzik. Számunkra az alapításkor egyértelműen az *Aetas* volt a minta. Úgy gondoltuk, micsoda dolog az, hogy az ELTE bölcsészkarán nincs hallgatóktól szerkesztett történetész folyóirat. S ha éppen nincs, akkor próbáljuk meg mi. A megjelenés bújtatottsága nálunk is érvényesült, mi a KISZ pénzét költöttük erre – ezt a bölcsészkarai KISZ-szervezettel jó kapcsolatokat ápoló Kreutzer Andrea intézte el –, és egy nagy lélegzettel úgy döntöttünk, nem is kérünk lapengedélyt. Azt gondoltuk, talán nem ve-

szik észre a folyóirat illegálisát, s ennek érdekében ráírtuk azt, hogy „belső terjesztésű kiadvány”. Mivel viszonylag későn indult meg ez a lap, a 2. és 3. szám táján már olyanok voltak a viszonyok, hogy nem kellett lapengedély, csak bejelentési kötelezettség volt. A bejelentést megtettük, s ettől kezdve már volt valamiféle engedélyünk.

A *Soros Alapítvány* felbukkanása is sorsszerű volt. Ha jól emlékszem, az olyan módon történt, hogy amikor megjelentettük az első számokat, nem nagyon tudtuk terjeszteni, nem is tudtuk, miféle módon lehetne, ezért elkezdtek küldözgetni levéltáraknak, könyvtáraknak ajándékba, hogy legalább legyen belőle példány valahol. Ilyenformán jutott példány a Ráday-gyűjteménybe is. Abban az évben Benda Kálmán tartott egy speciálkollégiumot az ELTE bölcsészkarán, s erre az órára Sahin-Tóth Péter is járt. Az egyik alkalommal Benda Kálmán félrehívta őt, és azt kérdezte, hogy azonos-e azzal, aki ezt a folyóiratszámot szerkesztette, mert ő ezt a vállalkozást mint Soros Alapítvány hajlandó lenne támogatni, csak pályázzunk. Beadtunk egy pályázatot, s Benda Kálmán állta a szavát: innentől kezdve a Soros Alapítvány támogatta a lapot.

Valuch Tibor az előbb olyasmiről is beszélt, ami akkor a mi számunkra is nagyon fontosnak tűnt. Mi a folyóirat révén is minél jobb szakemberekké szeretnünk volna válni, s azoknak akartunk publikálási lehetőséget teremteni, akik évfolyamtársaink voltak, vagy az egyetemről ismertük őket. Hozzátenném, hogy megítélésem szerint szakmailag igen jó évfolyam volt a miénk, nem csoda hát, ha úgy éreztük, hogy van olyan tudományos kapacitása, amellyel ezt a folyóiratot meg lehetne tölteni. A mi vonzalmunk kezdetben Sahin-Tóth Péter történelmi érdeklődése okán is kora újkori volt, tehát nem elsősorban a 20. század történelme, hanem régebbi időszakok foglalkoztattak bennünket.

A *Sic Itur ad Astra* esetében és a mi egykori évfolyamunk esetében volt még egy sajátos történet, amely a közéleti–politikai kontextushoz tartozott. Amikor mi megcsináltunk már két számot, akkor egy évfolyamtársunk, Zarándy Zoltán egy hályogkovács merészségével kitalálta, hogy létre kellene hoznunk egy történész szervezetet. Kezdetben csak egy országosat, Magyar Történészhallgatók Egyesülete néven, majd ezt ki kell bővíteni nemzetközivé, tehát végsősoron egy nemzetközi történészhallgatói szervezetet kell létrehozni Budapest központtal, s ezt az egészet nekünk kell megszerveznünk. Teljesen képtelen ötletnek tűnt. Zarándy Zoli azonban hihetetlenül nyugodt és rendíthetetlen figura volt, s elindult a szervezkedés. Ekkor mi a *Sic Itur*t mintegy felajánlottuk a Magyar Történészhallgatók Egyesületének, s azt mondtuk, hogy akkor ez lesz a Magyar Történészhallgatók Egyesületének a folyóirata, ezzel is segítvén azt, hogy komolyan vegyenek bennünket. A folyóiratot éppúgy, mint a létrehozandó egyesületet. Attól kezdve egy ideig az is szerepelt a *Sic Ituron*, hogy ez a szervezet a kiadója. Zarándy Zolinak pedig sikerült a lehetetlen, s létrejött a Magyar Történészhallgatók Egyesülete, sőt megalakult a Nemzetközi Történészhallgatók Egyesülete is. Ehhez persze az is hozzájárult, hogy mindez éppen abban a periódusban történt, 1988-89-ben, amely az erjedés és a reménykedés időszaka volt; ekkor Magyarországon és tőlünk nyugatabbra is úgy hitték, hogy egy ilyen születőfélben lévő szakmai diákszervezet nagyon fontos valami lehet, tehát tárgyaltak velünk. Ennek az illúzióknak volt köszönhető, hogy az egyesület a tagjainak külföldi ösztöndíjakat is tudott szerezni. Ilyenformán egy folyamat mégiscsak elindult, s ez is a szakmaiság jegyében egyébként. A *Sic Itur* szerkesztett nemzetközi számot is annak köszönhetően, hogy ilyen háttere volt. Az egyesület megalapítása különben éppen Szegeden történt, mi, szerkesztők is ott voltunk, mi több, nekem kellett levezetnem az alakuló ülést. Ezt azért vállaltam el igen csekély rábeszélésre, mert pontosan tudtam, hogy levezető elnökként engem nem választhatnak meg semmilyen tisztségre, márpedig én nem akartam tisztségviselőként belekerülni egy ilyen szervezetbe, úgy éreztem, van nekem elég dolgom enélkül is.

Támadt tehát egy ilyen szervezeti háttér a folyóirat mögött, de ennek a szerkesztésben viszonylag csekély szerepe volt: a *Sic Itur*t továbbra is mi szerkesztettük, úgy, ahogy tudtuk. Mi feltehetőleg nem sokat tudtunk arról, miképpen néz ki egy folyóiratnak az üzemszerű működése. Ahogy erre a beszélgetésre készültem, átnéztem a folyóirat korai számait, s időnként a fejemet fogtam, hogy milyen szerkesztői ügyetlenségek és amatőrségek voltak ezekben az első számokban. Például nincs két olyan szám ezekben az első évfolyamokban, ahol ugyanúgy lenne feltüntetve a szerkesztőbizottság, miközben a folyóiratot csak ketten-hárman csináltuk. Tehát ha valaki, egy jövődéli szakdolgozó kétszáz év múlva megnézi a számainkat, nem fogja tudni, hogy ezt a lapot valójában ki szerkesztette. Általában mindig úgy volt, hogy egy barokkosan felburjánzó szerkesztőségi névsor jelent meg, ám valójában csak két-három ember dolgozott. Csak arra kellett vigyáznunk, hogy ne sülyedjen két fő alá azoknak a száma, akik dolgoznak. 1997-ben, a folyóirat tízéves évfordulója táján történt meg, hogy egy főre zuhant, illetve egy fő alá esett ezek száma, s akkor úgy tűnt, hogy a folyóirat megszűnik. Sahin-Tóth Péter volt az, aki gatyába rázta az egészet. Visszajővén egy franciaországi ösztöndíjból, összeállított egy új diákszerkesztőséget, alapított egy egyesületet, és annak keretében működött a folyóirat.

Amikor a folyóirat megindult, akkor egyetemi hallgatók, illetve fiatal történészek tanulmányait közöltük. Az, hogy a *Sic Itur* jelenleg is létezik – noha inkább antológia- vagy évkönyvszerűen jelenik meg –, az én szememben egy kisebb csodával ért föl. Számomra mindig úgy tűnt, hogy ez a folyóirat egy tengeren himbálódzó papírhajó, amely bármikor elsüllyedhet. Mégis megvan. Mi nem tudtunk és már valószínűleg nem is fogunk soha intézményesülni, a szerkesztőségnek nincs állandó székhelye, nincs stabil költségvetése, nincs mögötte szervezeti keret, de valami módon mégiscsak sikerült megtartani azt az eredeti formáját, hogy egyetemi hallgatók szerkesztik, és mögöttük vagy mellettük vannak olyan oktatók, akik megpróbálnak segíteni. Ők most már olyan középgenerációhoz tartozó történészek, akik annak idején alapítók voltak, vagy legalább ott voltak a kezdeteknél.

Korábban megtörtént az, hogy valaki közölt a *Sic Iturban* egy írást, s aztán közölte a *Századokban* is, mert nem hitt abban, hogy a *Sic Iturban* valaki is látni fogja; s annyiban igaza is lehetett, hogy a *Századok* szerkesztői biztosan nem látták ezt a publikációt, különben nem közölték volna. Most már, ha valaki a *Sic Iturban* közöl egy tanulmányt, nem kell azt éreznie, hogy kútba dob egy követ. Valami mégiscsak létrejött belőle. S ez nem feltétlenül a mi érdemünk, hanem azoké, akik utánunk átvették a folyóiratot, vagy éppen jelenleg is életben tartják. Köszönöm.

BÁRDI NÁNDOR: Azt hiszem, Marci szerény volt, és aki megnézi a *Sic Itur ad Astra* utolsó három számát, profi borítókat láthat, és különösen a *gender* szám megjelenítése vonzó.

SZILÁGYI MÁRTON: Ha még szabad egy apróságot megjegyezmem, hogy a bölcsészkar akkori légkörét érzékeltessem: talán nem mindenki tudja, hogy a folyóirat első két számának a borítóján egy létra volt látható, amelyre rá volt írva, hogy „bölcskar”. Ez annak a létrának a fényképe volt, amely ott volt egyébként a folyosón, s így azt mindenki láthatta nap mint nap. A borítót – ahogyan ezt fel is tüntettük – Rózsa Gy. Eduardo tervezte; ő pedig nem más, mint a nemzetközi kalandor, gerilla és szabadságharcos Rózsa-Flores Eduardo, akit nemrégiben mészároltak le – tisztázatlan körülmények között – Bolíviában. Merthogy ő is hozzátartozott valamiféleképpen a folyóirat szellemi környezetéhez, legalább annyiban, hogy ő tervezte meg a folyóiratunk borítóját.

BÁRDI NÁNDOR: Ezzel az átvezető megjegyzésemet lelőtted. Nekem is föltűnt Eduardo, ugyanúgy, mint az, hogy a *Századvég* első számának a fejlécén oda volt írva, hogy kéziratokat várunk!

GYURGYÁK JÁNOS: Az volt az eredeti terv, hogy öt és fél percet kapunk kétszer. Ha megtisztelték azzal, hogy meghallgattok, akkor én úgy próbálom csoportosítani a mondanivalómat, hogy minél távolabb kerüljek a veteranológiától vagy a veterán studiestól, tehát minél kevesebbet kelljen ezzel a kérdéssel foglalkoznom, de azért azt sem szeretném, ha a vitavezető kérdéseire nem válaszolnék. Amiről én a második öt percben szeretnék beszélni, az a magyar folyóiratok jövője az internet korában, és erről elég határozott véleményem van. Remélem, eljutunk addig, hogy erről is tudok majd beszélni, mert úgy érzem, hogy most körülbelül abban a korszakban vagyunk, amikor a kódexmásolók beszélgettek, miközben Gutenberg már nyomta a negyvenkétsoros bibliát.

Az első öt és fél percben valami másról is kell beszélnem. Három, talán humorosnak tűnő megjegyzéssel kezdeném. Huszonöt éves az *Aetas*, és én is ünneplek, húsz éve nem voltam tudományos konferencián, és úgy látom, hogy semmi nem változott a húsz év alatt. Az ebéd előtt még a csilláron is lógnak, míg Nándi, Romsics Ignác ad elő, de amire én kerülök sorra, délben elmegy a fele, majd utána a kávészünetnél a hallgatóság másik fele is eltűnik. A konferenciákat úgy kéne megoldani, hogy az esti sörözést kicsit előrébb kéne hozni. Másrészt a korszakoláshoz szeretnék hozzászólni, a 20. század korszakolásához. Ha a Kossuth Könyvkiadó nagyon sok kötete után egy új kiadó majd százkötetes magyar történelmet fog kiadni, akkor azt javasolnám e sorozat szerkesztőjének, hogy ne 1989-et vagy 1991-et vegye korszakhatárnak, hanem 1985-öt, mert ekkor alakult meg az *Aetas* és a *Századvég*. És ez végre egyszer egy objektív korszakhatár lesz, a sok szubjektív és megkérdőjelezhető évszám után.

A harmadik megjegyzésem arra vonatkozik, hogy a Széchényi Könyvtárban átnéztem az összes jelenlevő lap első évfolyamait. Takáts József meg is jegyezte, hogy ekkora marha nem lehetsz, hogy ezt megteszed, de megtettem, és valami nagyon föltűnt ezekben a lapszámokban: tulajdonképpen ennek az idézőjelbe tett nemzedéknek – mert arról szeretnék majd beszélni, hogy nem volt nemzedék, és én ezt hiányolom – a tájékozódásra, a kitekintésre, a múlttal való szembenézésre, a nyitottságra való igénye, szóval magyarul és kissé szimbolikusan a tűz, amit éreztem ezeknek a lapoknak az első számaiban. Hogy mi akarunk valamit, meg akarunk valamit ismerni, tudni, és meg akarunk valamit változtatni, ami körülvesz minket. Szerintem ez az áhított szintézis nem tudott létrejönni. Az a tűz, ami bennünket ezeknek a lapoknak, cikkeknek a megírására, szerkesztésére ösztönzött – pesszimizmista fogalmazva –, kihunyott vagy kihunyóban van. Gyorsan válaszolok, és ezzel jellemzem is vitavezetőnk precizitását, egy-egy kérdésre, és ezzel le is tudtam a veterán studiest.

BÁRDI NÁNDOR: Én azt kértem, hogy egy fontos kérdést jelölj meg, emelj ki.

GYURGYÁK JÁNOS: Igen? Nem baj, én mindre válaszolok egy-egy percben. Milyen igények, milyen törekvések nyomán jutott a szerkesztőség a lapindításig? A *Századvég* esetében nem volt ilyen, illetve volt egy kézirat-tömeg, amit Váltóláznak neveztek, ezt négy ember hozta össze, Simicska Lajos, Varga Tamás, Kövér László és Orbán Viktor. Akkor kerültünk mi oda Wéber Attilával, így csináltuk meg együtt a lapot. Nagyon egy srófra járt az agyunk, ma már tudom, alapvetően ötven fölötte az ember már látja, hogy az emberi motivációk nem azonosak. Azóta rájöttem arra, hogy az embert négy dolog motiválja, és ezek elkülönülnek egymástól, bár néha van átfedés. A hatalom az egyik, a tágan értelmezett kultúra a második, a pénz a harmadik. Ma már ezt világosan látom. Egy nem volt ott, a negyedik motivá-

ció, az élvezetek: a nők, az ital nem volt jelen, az az embertípus, amelyik egyébként a legboldogabb, szemben az előző hárommal. Ezt a típust ma már inkább irigylem és hiányolom...

Mennyit kellett bíbelődni a kéziratokkal? Ez változott. A két szélső pont Kis János és Szabó Miklós volt. Kis Jánosnál nem lehetett egyetlenegy vesszőt sem javítani, Szabó Miklós cikkét újra kellett írni, a gondolatokat át kellett tenni emészthető szöveggé. Aki javított Szabó Miklós-írást, az tudja, miről beszélek.

Milyenek voltak a kéziratok? Hozott és felkérésre írt kéziratok voltak. Kezdetben maguktól jöttek a kéziratok, utána a tematikus számoknál már fel kellett kérni szerzőket, és azt gondolom, hogy az arány a kettő között az idők során egyre rosszabbá vált. Ha ma lapot szerkesztenék, igen-igen sok időt kellene fordítanom arra, hogy a felkéréseket megtegyem, és az írásokat behajtsam.

Számítottatok-e az irodalmi intézményesség peremén tevékenykedőkre? Azt gondolom, hogy a *Századvég* esetében részben a féllegális, részben az ellenzéki, részben az emigrációs szerzők, Sárközy Mátyástól Kende Péterig itt jelentek meg először, Faragó Bélától Balla Bálintig nagyon sok nevet sorolhatnék.

Az utolsó kérdés a nemzedéki ügy. Két nagyon értelmes cikk jelent meg erről a lapokban. Sükösd Miklós nagyon érdekes írása az egyik. Most újraolvasva az írást és újraolvasva a lapokat, két nagyon érdekes kérdés vetődött föl bennem. Az egyik a nemzedéki ügy, tehát az a probléma, hogy egy korcsoport nem válhatott nemzedékké, merthogy a nemzedéki létnek – a korcsoporttal szemben – van egy nagyon fontos összetartója, a kulturális és egyéb orientáció. Én ezt ma már úgy gondolom, hogy ha már egyszer ez az átkozott Kádár-rendszer létrejött, és úgy működött, ahogy működött, elkövetett még egy hibát: nem tartott ki még néhány évig. Mert én belülről – és ez természetesen a szubjektív véleményem – azt látom, hogy az a négy-öt év, az az idő, ami alatt ki kellett volna hordanunk ezeket a dolgokat, ez nem adatott meg. Mindegyik lapnál ezt érzem, különösen a *Századvégnél*. Mégpedig miért nem adatott meg? És itt áttérek a másik kérdésre, ami tulajdonképpen ezzel nagyonis összefügg. Sükösd Miklós azt írja ebben a cikkben az akkori magyar értelmiséget csoportosítva, hogy két nagy típusa volt, és a két nagy típuson belül két altípus. Ő nem történész, s ma már ezt nagyon másképp látjuk, de ő azt mondja, hogy volt egy népi értelmiségi mozgalom, ennek volt egy demokratikus – én úgy mondanám inkább, hogy modernizáló demokratikus – vonulata, és volt egy konzervatív része. Szerintem nem így volt az eredeti népi mozgalomnál, de ez most mindegy is. Ezzel szemben volt egy európai értelmiség, amit ma már eléggé fenntartásokkal fogadok és értékelek, de mindenesetre ennek volt egy liberális szocialista, és volt egy liberális demokrata irányzata akkor a politikai életben, és – szerintem ez egy mély meglátás – a liberális szocialista és a tiszta demokratikus népnek lett volna esélye arra, hogy valamiféle szintézist hozzon létre. Erre egyébként én határozottan látok jeleket. Ezek a lapok – mondja Sükösd Miklós – ennek az összeolvadásnak vagy készülő szintézisnek voltak valamiféle különböző, egymástól eltérő, de mégis valamiféle támogatói, hordozói, felvetői stb.

Nekem mind a két kérdésben eléggé radikálisan más a véleményem. Ahogy olvastam ezeket a lapokat, eddig soroltam a pozitívumokat, most azt kell mondjam, hogy totál kaotikusak ezek a lapok, ezek a nézetek. A mi akkori gondolkodásunk, amellet, hogy rendkívüli mértékben próbáltunk tájékozódni, zavarosnak tűnik, inkább csak azt tudtuk, hogy mit nem akarunk. Ma úgy látom, hogy az a fajta idő, ami szükséges lett volna ahhoz, hogy ezeket a dolgokat, részben az ideológiai irányzatokkal, részben a múlttal, részben a jövőképpel, részben az egész helyzettel, tisztázzuk, nem adatott meg. Jól mutatja ezt a folyamatot az, hogy ezek a lapok 1991-ben jórészt megszűntek, pedig nem volt már akkor pénzügyi kény-

szer, hogy megszűnjenek, hiszen akkor már a *Soros* belépett, tehát semmi ilyesmi nem volt, és mégis, ezek a lapok valamennyire kifutottak. Szerintem ez azzal függ össze, hogy a nagypolitika vagy a nagy értelmiségi mozgás ezeket a lapokat bedarálta.

BÁRDI NÁNDOR: Itt annyit tennék hozzá, hogy amikor előkészítettük a mostani beszélgetést, akkor Sükösd írását elküldtem, illetve az 1986-os *Határ*-beli írást, amelyben végigveszik ezeket a lapokat, és utána sokat gondolkoztam azon, hogy nem lett volna-e jobb Körösenyi írását⁸ elküldeni. Sükösd 1981–1982-ben a *Jelenlét*-ben is próbált egy nemzedéki életérzést konstruálni⁹, majd 1987-ben megint próbálkozott ezzel. A kiadványokat átolvasva azt mondhatjuk, hogy szó nem volt nemzedéki tematizálásról. Körösenyi írását azért tartom fontosnak, mert arra példa, hogy ebből a körből milyen időtálló elemzések születtek. Átadnám a szót Bellavics Istvánnak, a házigazda *Aetas* alapító szerkesztőjének.

BELLAVICS ISTVÁN: Hölgyeim és Uraim, Kedves Barátaim! Nekem a rövid távú memóriámnál csak a hosszú távú memóriám rosszabb, és most mindehhez képest improvizálni fogok, ugyanis nem tudtam „előre készülni”, mint Gyurgyák János. Személyes emlékeket fogok feltehetőleg elég szubjektív módon felidézni, de van egy nagy erősségem, Nándi már előttem elemezte az egész kérdést, és itt ül mellettem, majd ő kisegít.

Belenéztem az első számba, megnéztem azt a szöveget, amit beköszöntőként közösen írtunk Nándival és Lacival, és van ott egy szenzációs, gyönyörű képzavar, amivel a lapot újjára bocsátottuk. „Az újraindított lap fennmaradását már születése pillanatában a kétkezdés sorvasztó szelleme lengi körül” – érzik a magabiztosságot, ugye? –, „de ennek ellenére – *írjuk* – merjük vállalni az életre keltését”. És ez jellemezte az egész hozzáállásunkat, mert nagyon bizonytalanok voltunk. Én erre a momentumra határozottan emlékszem, de azért ez az indulás nem másfél évig – ahogy hallottuk a *Sic Itur* esetében az előtörténetet – húzódozó esemény volt. Pár adalékkal meg szeretném világítani, hogy szerintem milyen események és milyen folyamatok vezettek bennünket a lap elindításához.

Emlékszem Medzibrodzski Endre tanár úrnak egy szemináriumára, ahol papírgalacsinokat lökdöstünk egymás felé, és témákat, rovatneveket és címeket írogattunk, és ezzel megerősíttem, hogy mi hárman voltunk ennek a projektnek a kezdeményezői, és bizonytalanságunk dacára nagyon öntudatosak voltunk. Sokszor hallottam – kritikai éllel –, hogy mi a régi *Aetastól* erőteljesen el akartunk szakadni, tehát nem akartunk e korábbi laptestvér folytatói lenni. Ezt a kritikát vállalom, mert mi a saját önkifejezésünk útját próbáltuk keresni. Azonkívül, hogy Koszta Laci hozta az ötletet, miszerint a régi *Aetas* nevét kellene átvenni, mert akkor könnyebben lehet a lapot elindítani és legalizálni a Bölcsészkaron, mi igazából tudni sem akartunk erről a korábbi kezdeményezésről. Legalábbis én biztosan nem, és ez valóban pofátlanság volt a korábbi lap szerkesztőivel szemben, ezt most utólag már belátom, de mi ezt nagyon erős öntudattal vállaltuk akkor, amire így utólag is határozottan emlékszem.

Milyen igények és törekvések vezettek bennünket? Hárman voltunk, de aztán azonnal két csoportra lehetett bennünket osztani. Egyrészt volt Koszta Laci, másrészt Nándi és én. Ez nagyon fontos, a későbbi történéseket is befolyásoló helyzet volt. Laci esetében született történésekről volt már akkor is szó. Én ezt személyesen megéltem, mert vele laktam egy évet albérletben. Nem volt a Vértónál a panelek között toronyóra, hogy Lacihoz lehessen igazítani, de egyébként csak ennyi különbséget láttam akkor Kant és Laci között. A kefirjét

⁸ Körösenyi András: A magyar társadalom politikai tagoltságáról. *Határ*, 4. sz. (1987) 94–98. Az előadás vitája: uo. 99–102. p.

⁹ Sükösd Miklós: – részletek –. *Jelenlét*, 9. sz. (1981) 64–74.

minden nap ugyanakkor, pontban reggel 9-kor itta meg, és onnan indult a napja, éjszaka fél 2-ig, az Árpád-kori okmánytárral szoros közösségben. Tehát ő így élt. Nándival mi a szerkesztő szerepet inkább *önmegvalósításként* éltük meg, mindannak ellenére, hogy akkoriban mi is történészek szerettünk volna lenni, és Nándi ezt a pályát futja ma is, én pedig teljesen más irányba tévedtem. (Ezt az én esetemben már akkor lehetett prognosztizálni, csak számomra így utólag vált ez világossá.) Mindenképpen meg akartuk valósítani azt, ami akkor a *Gondolat*-jellel indult, amelynek köréhez 1981 őszén csatlakoztunk. Ennek a lapnak eleinte ritkán, majd később sűrűn szerzőivé is váltunk, és az ehhez kapcsolódó mozgolódások, az Erdély iránti érdeklődésünk, az erdélyi segélyezés és gyűjtések szervezése, az akkori diákszemélyiségekben zajló heves viták, a KISZ-hez való először ellenzéki, majd teljesen kivonuló hozzáállásunk mind azt jelezték, hogy mi ennek az irányultságunknak határozott formát akarunk adni. Nagy lökés volt, amikor Takátsék megalapították a *Harmadkort*. A kultúrát a jóindulatú irigység mindenképpen serkenti, és talán vezérel is, és biztos, hogy el voltunk *sápadva* emiatt, és mi is akartunk egy hasonlót.

Nagyon fontos számomra, hogy amikor az *Aetas*-ról és a *Harmadkorról* beszélünk, húsz-harminc fiatal bölcsészről van szó – nem számoltam össze azokat, akiket ide sorolok, többen itt ülnek közülük –, akik összetartoztak; voltak irodalmárok, történészek, volt, aki a filozófia iránt érdeklődött, de rendszeres közös összejárásban, közös bulizásban, időszakonként akciózásban, aláírásgyűjtésben, amit például épp Nándival elkövettünk, mindennap kifejeződött ez a szoros összetartozás. Szellemi és baráti közeg volt egyszerre, ahol számomra izgalmas dolgok zajlottak. Sztoriként elmondok egy esetet. Takinak [Takáts Józsefnek] mindig voltak jó ötletei. Egyszer ültünk Pikó Bandi lakásán – 1985 környékén jártunk –, és ő hirtelen fölvetette: *Szerintetek meddig tart még ez? Vagyis a létező.* És a *legrövidebb* válasz ötven év volt, mindez tehát 1985-ben. Mint látják, *nagyon optimisták* voltunk. Számomra máig ható alapélmény maradt, hogy ez egy nagyon összetartó közeg volt. Ebből indult ki tehát az az önmegvalósítás, ami az *Aetas* egyik létrehívója volt. Nándi és az én esetemben, meg aztán Deák Ági, Pikó Bandi, Tomka Béla és többek esetében az 1983 őszén induló Kelet-Európa speciális képzés (Sajti Enikő tanárnő vezetésével) volt a másik – de az előbbtől nem különálló – hajtóerő. Itt mi nagy önállóságot kaptunk a tanárnőtől, és így elkezdtünk tematikát összeállítani, témákat kidolgozni és előadni, sőt egy idő után mi magunk vezettünk egy-egy szemináriumot. Ez az *Aetas* sztorinak olyannyira fontos előzménye volt, hogy a későbbi szerkesztők közül Nándit és magamat nem számolva még négyen voltak hallgatói a Kelet-Európa speciális képzésnek.

A szerkesztői munkánkról is pár adalékot tennék hozzá az eddigiekhez. Nyugodtan állítom, nem arról volt szó, hogy hallgatók osontak kézírataikkal a történész folyosón és keresték remegve a kiadójukat, nem, erről egyáltalán szó sem volt. Amikor nekiindultunk a lapszerkesztésnek, tudtuk, hogy van egy-két szakdolgozat és TDK-dolgozat készülöben, amit be tudunk gyűjteni, de ez nem ígért izgalmas lapot, viszont rögtön – és ezt Nándi is kiemelte – fölhívom a figyelmet a megjelenő könyvkritikákra. Nagyon erős volt a kritikai hajlam bennünk. Nándi előbb említett több lapból is ilyen öntudatos könyvkritikákat. Én a sajátjaimat néztem tegnap át. Az egyiket Pölöskei *Tisza István-könyvéről* írtam. Hát olyan brutális pofátlansággal csak egy iszonyatosan öntudatos pasas tud nekimenni egy könyvnek, aki fiatal, és nagyon keveset ért a témához, ahogyan akkor én nekimentem egy elismert szaktekintély munkájának. Gyakorlatilag megállapítottam, hogy Pölöskei nem ért a témához – mindazok után persze, hogy én valószínűleg az ő könyvéből tájékoztam egyáltalán mélyebben a témáról. Ez az öntudat hajtott bennünket előre, és ez a kritikai él végig megvolt bennünk.

Harmadikként kiemelek egy nagyon jó irányt, ami szerintem máig a lap egyik komoly ereje, most is *Határainkon túl* néven fut. Mi adtuk ezt a nevet, amikor Jakó Zsigmonddal interjút készítettünk. Nagyon érdekes volt az a kolozsvári beszélgetés, amelyre Koszta Lacit én is elkísértem. Még soha életemben nem ültem úgy interjún, hogy egy széki népviseletbe öltözött cselédasszony egy *Scientea* példányt hozott a lábam alá, és azon kellett tartanom a bakancsom az interjú közben, hogy össze ne sározzam Jakó professzor dolgozószobáját, de amit hallottunk az idős mestertől, az még ezt a jól bevésődött sztorit is elhomályosította. És aztán jött Bogyay Tamás meghívása, pedig annak akkoriban sokan nem örültek, lévén ő a SZER állandó munkatársa. Összefoglalva tehát, nem volt olyan külső ösztönzés, hogy például hallgatói igény kényszerítette volna ki, hogy legyen egy szegedi történész folyóirat. Ebből a kis körből származott ennek az igénye az én emlékezetem szerint.

A hozzáértésünkről annyit, hogy én például egyáltalán nem tudtam szerkeszteni, és a korrektúrajelekkel is akkoriban ismerkedtem. Egyetlen dologra tudtam támaszkodni, egy a 4-es menzán valamikor 1981 őszen történt esetre. Galamb Gyuri az én első, a *Gondolat-jel* számára írt írásomat szerkesztette. Ez a következőképpen történt: *Belló, itt ezt és ezt írod. Nem értem.* Elmondtam, hogy értse. *Na jó, akkor most ezt így írjuk le.* És így sorról sorra. Végül is a szöveg elkészült, s én ezt a módszert több esetben kénytelen voltam ellopni. Egy borozóban például egy érzékeny lelkű bölcészt ötször kellett visszarángatnom, pedig a bor ott volt előtte, így vált megjelentethetővé az *Aetas* egyik első tanulmánya.

Mégis ennyi improvizálás ellenére fokozatosan egy karakteres lap formálódott. Mivel én vagyok itt az alapítástól 1992-ig a *kontinuitás*, így én tudom elmondani, hogy volt egy nagyon komoly, a lap arculatát máig befolyásoló váltás a nyolcvanas évek legvégén, 1990 körül. Ez azért történt, mert 1987-ben Koszta Laci azt mondta, hogy igen sok szakmai dolga van (már dolgozott a doktoriján), és eldöntötte, hogy kiszáll, Nándi pedig *elment* újra katonának. Adott volt egy logikus következmény a számomra, hogy én is kiszállok, vagyis abbahagyjuk a lapot. Nem is igazából értem, hogy miért makacsoltam meg magam. Pár fiatalabb szerkesztőtársat megkértem, hogy szálljanak be, így jött először Pikó Bandi és Pribelszki Jancsi, majd Náfrádi Zoli, Tóth Péter és Vajda Zoli, és elindítottuk ezt a második folyamatot, majd pedig jött Deák Ági. Így jutottunk el addig a lapig 1990-ben, amely már hasonlított a mai változatra. A *Soros Alapítvány* jóvoltából meg tudtuk venni a *Ventura* nevű programot, és Tóth Peti már profi színvonalon tördelte ezt a lapot. Mert a tördelést is a szerkesztőségen belül végeztük akkor.

Voltak más erősségeink is. Gyurgyákéktól loptuk a körkérdést mint műfajt, aztán mi is csináltunk párat. Ez már az az időszak a lapnak, amikor elindult a professzionizálódás folyamata. Nagyon igényesen, jól strukturált, átlátható lapot készítettünk, és már akkor két-hasábos volt a *Figyelő* rovat. Azt gondolom, ezzel indult meg az *Aetas* újabb története, előtte pedig volt az *őstörténet*, ami számomra a lap romantikus és felejthetetlen időszaka maradt máig hatóan.

Hogy fogadták a lap alapítását az egyetemen? Emlékezetem szerint eleinte nagyon barátságos volt a légkör. Ez egy történész folyóirat, egyértelműen a szakma mellett elkötelezett történész fiatalok folyóiratának látszott. 1986 végén, 1987 elején, amikor én lettem a főszerkesztő, volt egy kis gikszer, mint az az illetékes elvtársak jelentéseiből is látható (ott a tárlóban talán van is egy dokumentum erről): meg kell akadályozni, hogy ez a pasas legyen a főszerkesztő. Valamiért nem akarták, hogy én vegyem át ezt a szerepet. Jogosan aggódtak, mert én utána egyértelműen próbáltam áttolni másfajta vizekre a lap tartalmát, ami ezt követően jobban átpolitizálódott, és előtérbe kerültek aktuálpolitikai hatást is érintő témák. Addig a középkor, azután meg a szovjetológia, meg az aktuálpolitikai kérdések erősödtek, amelyben például Debrecenből Valuch Tibi is aktívan részt vett. Akkor

történt az a számomra nagyon *megtisztelő eset*, hogy meghívtak a történész pártbizottságba egy nagyon klassz beszélgetésre, mint pártonkívülit. Itt nagyon sok dicséretet kaptam, nagyon sok pozitívum hangzott el, mint ahogy sok hasonló esetben történt akkoriban, mielőtt lényegre tértek volna. Azt mondták, hogy minden oké, csak az a *Határon túl* rovat nem illik bele a képbe, *lapidegen*. Mondtam, hogy szerintem ez a lap lelke, és aztán csak mosolyogtunk hülyén egymásra. Ennyiben maradtunk. Ez már az az időszak volt, amiről Nándi mesélt, hogy itt olyan *esernyők* voltak, mint Ilia Mihály tanár úr, Keserű Bálint és Balázs Mihály professzor urak, és a történész tanárok *keménymagja* részéről is inkább csak sziszegés volt, de soha nem lettem *falhoz állítva*, vagy ha szerették is volna egyesek, akkorra már elmúltak azok az idők, egy-két év múlva pedig az egész probléma okafogyottá vált.

Arra emlékszem még, hogy az akkori dékánhoz minden szám előtt mennünk kellett a kiadás engedélyezéséért, és ő mindig fájlalta, hogy ez a lap megint megjelenik. Mondtuk, hogy igen, megint meg fog jelenni.

A *Soros Alapítvány* neve sokszor elhangzott itt. Én neveket szeretnék említeni, mert ez nemcsak egyszerűen támogatásról szólt, hanem nagyon jó emberi kapcsolatokról is, szó szerint Vásárhelyi Miklós bácsival, Kardos Lacival és Litván Györggyel, aki ugyan nem volt benne formálisan a *Soros* vezetésében, de a háttérben támogatást tudott nekünk is biztosítani. Ők mindig mellettünk álltak, és amit kértünk, azt meg is kaptuk a lap további működéséhez.

VALUCH TIBOR: Ez minden más esetben így volt Debrecenben is.

TAKÁTS JÓZSEF: A *Harmadkor* esetében is így történt a lap életének utolsó harmadában.

BÁRDI NÁNDOR: Akkor halljuk Gyurgyák János véleményét!

GYURGYÁK JÁNOS: Tulajdonképpen kár volt ezt fölvetnem, mert én is jobban jártam volna, ha huszonöt év múlva térünk vissza erre a kérdésre. Amit én most vizionálok, az huszonöt év múlva úgyis kiderül, hogy úgy lesz, vagy csak én vizionálok ezt. Tehát azt akarom elmondani – teljesen informálissá, személyessé téve a dolgot –, hogy megrendültem azokon a folyamatokon, amelyek a magyar könyvkiadásban és a magyar folyóirat-kiadásban az elmúlt néhány évben lezajlottak. Nagyon durván leegyszerűsítve azt mondhatom, hogy tulajdonképpen nagy mértékben kezdenek elfogyni a szerzők, az olvasók és a pénz – ez a három, ami egyre inkább hiányzik. Engem már fél éve intenzíven érdekel ez a dolog, és nagyon intenzíven kezdtem foglalkozni az új tendenciákkal. A személyes véleményem, hogy nagy korszakváltáshoz értünk, ami Magyarországot is három-öt év alatt el fogja érni, és mindaz, amit eddig a folyóirat- és könyvkiadásról gondoltunk, mind zárójelbe kell tenni. De, hogy valami vigasztalót is mondjak, nem szeretném most az I-Pad, az e-book és az egész digitalizáció problémáját felvetni, és hogy ez Magyarországon hogyan indul be, milyen nehézségei vannak. Egyszerűen csak jelezni akartam ezt a problémát. Két pozitívum van ezzel kapcsolatban, amire most, az elmúlt fél évben jöttem rá, és ez biztató lehet az új lapok szerkesztőinek meg a régi lapok folytatóinak is. Az egyik az, hogy bár én úgy látom, hogy az a struktúra, ami kialakult, és amiről Romsics professzor úr az első előadásban részletesen beszélt, az gyökeresen meg fog változni, de van remény: két dologra ugyanis szükség lesz, jöhet bármiféle változás, bármiféle kütyü, lehet olyan kütyü, ami mobiltelefon két outputtal, egy keyboarddal és összehajtható e-papírral, lehet ez az e-book, lehet ez I-Pad, lehet a mobiltelefonnak, az internetnek és a könyv olvasónak az összeolvadása, ma még ezt nem lehet tudni. Mindenesetre dollármilliárdok indultak meg ebbe az irányba, és Magyarországon is mil-

liárdok indulnak meg ebben az évben, de ez a folyamat nem fogja gyökeresen, forradalmian érinteni az értelmiségi létet. Két dolgot ugyanis nem lehet kiküszöbölni, ez a két dolog, bármiféle változás történik, állandó. Az egyik a szerző, a másik a – nevezzük így – tartalomszolgáltató. Az összes többi szerintem meg fog változni, a nyomdák, a papíripar, a könyvesboltok, de bármiféle irányt is vesz ez a folyamat, én úgy látom, hogy ez a kettő – s ez némi optimizmusra adhat okot –, nos, ez nem változik. Mindenki, aki a nyomdából kijövő első könyv illatát élvezte már, és ha hazamegy, otthon a tapéta helyett könyveket lát, fájjalja ezt az egész folyamatot, mégis azt gondolom, hogy óriást nagy lehetőségek rejlenek ebben az egészben, és bármit is csinálunk, ez a technikai-forradalmi változás jön. Viszont a lehetőség például egy lapalapításra, aminek a nehézségeiről itt különböző veterán történeteket hallottunk, hihetetlen mértékben könnyebbé válik. Tehát Janus-arccal tekintek mindezen folyamat elé – egyik oldalon fájjalom az egész kultúrát, ami a papíralapú könyveknek és folyóiratoknak a kultúrája, a másik oldalon pedig látom azokat az utakat-módokat, amelyek nem szűkíteni, hanem bővíteni fogják a lehetőségeket.

TAKÁTS JÓZSEF: Szerintem biztosan úgy lesz, ahogy János mondja, egyrészt azért, mert ő mondja, másrészt azért, mert tényleg. Egy-két mondatban csak azért reagálnék János állításaira, mert olyan helyről is látom ezt a folyamatot, ahol a folyamat hatásaira való felkészületlenséget is láthatom. Ez év elejétől én vagyok az NKA Szépirodalmi Kollégiumának az elnöke. Ez a kollégium támogatja az összes magyar irodalmi folyóiratot. Nagyon sok irodalmi folyóirat van, nem is tudom, mennyi, a pályázók száma olyan 65–70 között mozog általában, s mondjuk, negyvenen kapnak is valamennyi pénzt. Nyilván fölmerül az emberben a kérdés, hogy mennyi értelme van egy papíralapú, hatalmas folyóirat-kultúrát fenntartani nagyjából évi 300 millió, csak ebből a forrásból származó forintból. Ugyanis még vannak más források is, ahonnan további pénzek áramlanak be ebbe a papíralapú irodalmi folyóiratrendszerbe, összesen úgy becsülném meg, hogy kb. évi 800 millió forint körüli összeg. Vajon mindannak a fényében, amit János elénk vetített, mi az értelme ennek? Amikor elvállal az ember egy ilyen posztot, mint az enyém, akkor muszáj ezen elgondolkodnia. Én arra jutottam, hogy ez olyasmi, mint az uniós agrártámogatásoknak a koncepciója. Miért is támogatja az EU azokat az agrártevékenységeket, amelyek teljesen nyilvánvalóan veszteségesek, és irtózatosan sok pénzbe kerül őket fenntartani? Egy emberi életformának a fenntartását támogatják akkor, amikor a paraszti életformának egy modernizált változatába elképesztő mennyiségű közpénzt beletesznek. Mindennemű gazdasági racionalitást nélkülözve teszik ezt, pusztán azért, hogy egy emberi életformát, amelyet értékesnek vélnék, fenntartsanak. Ugyanez a helyzet a magyar irodalmi folyóiratok fenntartásával is. Egy kihalóban lévő emberi életformának a fenntartásáról van szó, és ez nélkülöz minden gazdasági, haszonelvű racionalitást. Ezért a gazdasági hasznosság-alapú érvelés illegitim is az irodalmi folyóiratrendszer fenntartásáról beszélve. Tehát ha valaki azt mondja, hogy ez túl sok pénz, és legyen kevesebb, ez túl sok lap és legyen kevesebb, az nem egészen érti a dolog lényegét. Az sem teljesen jó megfogalmazás, ha én azt mondom, hogy szerintem vannak lapok, amelyek megérdemlik, hogy évi 14 millió forint közpénzt kapjanak, míg más lapok nem érdemelnek meg egy fillér közpénzt sem. Valóban vannak lapok, amelyeknél megszavazom a 14 milliót, és vannak, amelyeknél nem szavazok meg akár egyetlen forintot sem, ez igaz. De voltaképpen a 14 milliót azért szavazom meg, mert úgy gondolom, az a lap jobban segíti ennek a különös, értékes emberi életformának a fennmaradását, mert érdekesebben mutatja meg azt az emberi életformát, aminek a fenntartásáról itt szó van. Attól tartok, nem nagyon van itt többről szó. Biztosan úgy lesz, ahogy János mondja, hogy jön az e-világ, és megváltozik minden. Az a kérdés, hogy ha jön az e-világ – ami persze már itt van, mert

mindannyian használunk ilyen eszközöket –, hogyan illeszkedik ehhez az emberi életformához, ami jelen pillanatban az én életformám is, segíti-e a fennmaradását vagy eltörli-e. Azt gondolom, az az alapvető kérdés, hogy az életforma, amit értékesnek tartunk, és részben gyakorlunk, fennmarad-e vagy sem.

SZILÁGYI MÁRTON: Csak egyetlen irodalmi példát szeretnék fölidézni arra, amit János mondott. Az jutott eszembe, hogy Obernyik Károly naplójából tudjuk: 1838-ban, amikor báró Wesselényi Miklós Kölcseynél járt Csekén, akkor Kölcsey felolvasta neki a *Zrínyi második éneke* című versét, és erre a báró megkérdezte, hogy úgy lesz-e, mármint amit a vers mond a magyarság eltűnéséről, bekövetkezik-e. Kölcsey – a napló tanúsága szerint – azt mondta erre, hogy igen. Mire a báró sokkal csendesebben megjegyezte: gonosz dolog lesz az bizony.

Nem tudom, mennyire illendő az *Aetas* 25. születésnapján arról beszélni, hogy mikor lesz majd vége a folyóiratnak. De az nyilvánvaló, hogy van valamiféle élettartama a folyóiratoknak is. Próbáltam én azon gondolkozni, készülvén az előadásra, mi volt az oka annak, hogy a nyolcvanas években alapított bizonyos folyóiratok fennmaradtak, mások pedig megszűntek a kilencvenes évek elején. Úgy látom, és amit Bellavics István mondott, az is arra mutat, hogy voltak válságok, megszűnéshez közeli állapotok, és voltak nekilendülések, de az *Aetas*nak az a váltása, hogy képes volt intézményesülni, képes volt professzionális lappá válni, képes volt az induláskor képviselt szakmaiságot fenntartani, ez, úgy látszik, olyan energiát kölcsönzött neki, amely mind a mai napig kitart. S tartson még ki nagyon sokáig. Ehhez képest a *Sic Iturt* egy másik, a mai napig létező modellnek gondolom. Ez a folyóirat, amely nem tudott intézményesülni, nem vált profi történész lappá, megmaradt abban a félamatőr státuszban, mint korábban, s azt sem tudom, hogy mennyi lehetősége van még a fennmaradásra. De úgy gondolom, amíg ezek a lapok fenn tudnak maradni, addig volt értelmük és van értelmük. A többit meg majd meglátjuk.

BELLAVICS ISTVÁN: Deák Ágival elindítottunk még 1991-ben egy modellt, ami nagyon bevált – bár nekem utólag mindig egy kicsit keserű a szájjzem –, az *Aetas* tematikus számait, amiből aztán rendszer lett. Ez azt jelenti, hogy a szerkesztőség nem mint közösség szerkeszti a lapot. Mindig van egy dedikált szerkesztő, aki a saját tudományterületén a megegyezett témában összeszedi a csapatot, és ő csinálja az adott számot. Ez a technika nagyon hatékony, és ezzel örökké tud működni az *Aetas*, mert mindig van három-négy évre előre pár szerkesztő, aki párhuzamosan viszi a szerkesztési folyamatot. Persze az már más kérdés, hogy így tud-e szerkesztőségi élet vagy műhelymunka működni.

VALUCH TIBOR: Biztos, hogy a digitalizálódás át fog alakítani sok mindent, valószínű, hogy a most huszonöt éve alakult *Aetas*nak is meg kell találni az elektronikus életformához a csatlakozást. A másik két dolog: az egyik az, hogy az a veszély fenyeget, amit Taki is mondott, hogy valamiből túl sok van, azt a hetven irodalmi lapot nem olvassák nagy tömegek, tehát van bizonyos olvasóvesztés. A másik dolog az – s ez egy kis visszautalás arra, amit Romsics Ignác mondott délelőtt –, hogy létezik bizonyos reflektálatlanság, illetve visszhangtalansága sok esetben a dolgoknak, nem biztos, hogy mindig súlyuk van, vagy hogy azok a dolgok kerülnek előtérbe, amiknek súlya van. Az utolsó megjegyzésem Jánoshoz kötődve még az, hogy persze könnyebb volt folyóiratot alapítani, sokkal könnyebb, mint most. Ha az elmúlt tíz évre visszagondolok, akkor egyetlen ilyen folyóirat-alapítás volt Magyarországon, ez pedig a *Korall* volt, a társadalomtörténeti folyóirat, ami nagyon tudatosan szerveződött, és abban is volt hasonló mentalitás és nekibuzdulás; amennyire én ezt az alapítástörténetet nyomon követtem, volt egy nagyon határozott szakmai szempontrendszer,

és ennek következetes érvényesítése. A reflektálatlansághoz visszacsatolva és a felsőoktatás problémáihoz, nem látom igazán azt a hallgatóságon – több egyetemen van szerencsém ezt megfigyelni –, hogy lennének ilyen határozott igények az utóbbi pár évben, s hogy mindez mennyire függ össze a felsőoktatásnak az eltömegesedésével, azt nyilván mindenki végig tudja gondolni. Nyilván van szerepe, de nem mondom azt, hogy nincsenek tehetséges hallgatók, csak azt mondom, hogy sokkal atomizáltabban léteznek ezek a hallgatók, és nehezebben találkoznak az intellektuális és szakmai igények, ezek nélkül pedig ilyen vállalkozások nagyon nehezen fognak létrejönni. Köszönöm szépen.

BÁRDI NÁNDOR: Azt gondolom, hogy minden folyóirat lényege a szerkesztők ambíciója.

DEÁK ÁGNES: Nagyon köszönjük a résztvevőknek, előadóknak és hallgatóknak, és ezzel a hivatalos program véget ért.

Summary

Beside the usual sections, the papers presented at the conference (May 2010, Szeged) commemorating the launch of *Aetas* 25 years ago are published in the current issue of the journal in two thematic sections.

The first thematic section bears the title “Democratic transition and historiography” and contains papers discussing some of the important problems Hungarian historiography faced after 1990, often presenting these in a wider time perspective. In his essay “The institutions and forums of Hungarian historiography”, Ignác Romsics, looking back on the previous decades of the 20th century, describes the evolution of historical research institutions and historical journals in Hungary. As to the recent past, he emphasizes the increase in the number of research centers as well as the resulting spread of “mediocrity” among scholars. He believes that Hungary does not necessarily need more than seventy universities and colleges, at least two dozens of which has history faculties. Neither quality staff, nor acceptable libraries are available in such quantity. In his views, an obvious structure for history education would be the following: making the BA cycle more like a *basic* level social science with increased emphasis on language education; making the MA level more professional; and taking the PhD level more seriously using a tutorial educational system. Similarly, the number of institutes, independent of higher education, is also unnecessarily high. For example, there is no need for several of those institutes focusing on 20th-century Hungarian history that were apparently established with ties to political sides or ideologies. As to publications, the author believes that it is an urgent task to launch an English-language historical journal in Hungary.

In his paper “Hungarian historiography in an international context – in the past and today”, Gábor Gyáni shows that Hungarian historiography remained relatively isolated internationally throughout the whole of the 20th century. Even after the disappearance of the political confrontation between the East and the West, only a few and inadequate signs of emancipation can be seen in Hungarian historiography. It is despite the fact that a new generation of historians has grown up in the meantime, whose world view is much more international than national provincial. Among them those are the most open to historiographical cosmopolitanism who are more interested in transnational historical approaches than in traditional historical topics and approaches. It is primarily in the areas of social history, the history of mentalities as well as cultural history and theory that international involvement has become almost a natural requirement. Both on the basis of the individual performance of scholars and as a historiographical movement, our social history and history of mentalities seem to be the most marketable internationally. Finally, he asks the question whether the whole or at least a greater part of historiography can be liberated from that prison, allotted to it in the 19th century, which defines the mission to promote national consciousness as its *only* obligation. There are signs for hope, but the final outcome is still unpredictable today.

László Veszprémy's paper bears the title “Military History's search for its place: international and local experiences”. The author claims that Béla Király – who lived in emigration and did not give up book publishing after his return to Hungary either – did a lot for the international recognition of Hungarian military history. With unsurpassable energy, he published dozens of books in the series *Atlantic Studies on Society in Change* at *Columbia University Press*. Mostly only historians of the Ottoman period had the chance to publish papers in other influential series issued abroad. When it comes to the important forums of

historical research we have a more diverse picture, though. As in so many other areas, Hungarian historians generally have difficulties in finding the approach international forums are interested in. Most papers published in Hungarian journals still use a person-, settlement- or event-centric approach, and accordingly are mostly not very exciting for foreign historians. In spite of this, the author is optimistic about the future: the globalization of this field remains unstoppable, while it becomes more sensitive to the considerations of professional users (the military or politicians), like the problems of terrorism and asymmetric warfare.

According to Zsolt Hunyadi's survey entitled "Once upon a time in the East: Hungarian medieval historical studies in an international context", it is apparent when we consider international involvement that Altaic historians, prehistorians and those who study oriental connections are so much ahead of others. Their lead is secured by a their journal. *Acta Orientalia* published in foreign languages, but even apart from that their foreign-language monographs and papers get their way to foreign historians. The international presence of Hungarian history of art, archeology and local history can also be regarded as exemplary, historians of these areas have been working and publishing in an international environment for a long time. At the same time, the results of the study of Hungarian medieval book culture are rather slow to penetrate into the main current of European research, while in the case of Byzantinology, very little has remained of our one-time international recognition.

The next group of papers is organized under the heading "Periods and periodization in history". In his paper entitled "Periods do exist – how is that possible? Period terms and periodization in historiography", Tamás Kisantal argues that periods do not exist inasmuch as we consider that all period terms, as well as periodization itself, emerge subsequently and reflect the concept of history of a given period. However, periods do exist inasmuch as it is an organic part of our historical thinking to create such narratives that break up into smaller episodes, sequences. Periods are artificial inasmuch as we label them subsequently, we establish the significance of period-defining and period-dividing events afterwards. Periods are natural inasmuch as every historical concept is a construct and reality at the same time, as in the historical narrative it is fairly real that an episode of a story is reality *within the story itself*. That is, even though we are aware of the fact that our history is a construct, in a paradox way, we can only experience it as reality. Periodization is changing inasmuch as every period overwrites the whole or certain parts of history. Yet periodization is constant inasmuch as we are unable to do without certain categories, as most probably entrenched presuppositions unavoidably determine our approach and period terms.

György Kövér's "Aetates Aetatum" studies the periodization practices surfacing in higher education and in historical syntheses published in Hungary. It claims that the university system is characterized by inertia but that does not explain the inconsistencies in the practice of periodization. He believes that historians should think over the following question: if the study of history gave up the previously hegemonic linear concept of time at least half a century ago, and has been using various time levels, time layers and time dimensions, not in sync with each other, then should not it deal just with these "non-simultaneous simultaneities" instead of reproducing sterile periods of political history touched up, with hundred-year-old techniques, to look homogeneous and squeezed between historical events? In this respect, it is basically does not matter if we regard period start and end dates realities or constructs, the narrative of history will in any case structure itself around such end points which, on the one hand, do not pick up their function in their own right but rather

in their “afterlife”, and, on the other hand, it depends on the interpretation of the outcome what kind of time span and dimension it requires as antecedents for its own explanation.

György Galamb in his essay entitled “Periodization and narratives: the case of the Middle Ages” argues that we can get closer to the “essence” of the Middle Ages as a historical period if we define its “content” by using more factors. Among others, we can use a) the dominance of latifundia, which appears as a power organization as opposed to the personally dependent peasantry; b) the possessions, rank and the distribution of powers through descent and personal connections, and the contractual character of the relationships between the groups and the individuals involved. On the other hand, we can list such further phenomena among the fundamental features of the Middle Ages as c) the simultaneous presence, growing rivalry as well as the inseparable coupling and dynamic balance of secular power and the church operating also as a power institution; d) the role of religion to integrate and absorb human knowledge and representations. But using definitions based on too many factors can also be risky. The more we move away, for the sake of precision, from using one or two fundamental factors in our definition, the more imprecise it will become. The period term will lose its explanatory power, will require further explanation and will spark debates.

The paper by Gábor Czoch bears the title “Periodization issues and French historiography”. The author demonstrates that processes in time and the possible interpretations of historical time play a very important role in French historical thinking. Approaches to historical time are divided into three main topics by the author. The first one is the rethinking as well as the critique of Braudel's plural historical time model. The reflections related to François Hartog's concept of “*régime d'historicité*” constitute the second. And third important movement is the complex relationship between history and memory. In this area, the reference point is the several-thousand-page collective enterprise (*Les lieux de mémoire*) published under the direction of Pierre Nora. These three movements together can be seen as typical approaches on the basis of which French historians deal with the issue of time or think about it. The question of periodization essentially arises in all of these approaches, but typically only secondarily, as part of the given approach.

Béla Tomka in his paper “On the periodization of contemporary European and Hungarian history: the unfinished 20th century and the broken 20th century” claims that in the past decades world wars has become preferred milestones for periodization in international historiography, complemented recently by the collapse of Eastern European communist regimes as another period start and end date. At the same time, it is barely reconcilable with the ever improving methodological standards of historiography to consider wars as period end points as their role as such cannot be justified on theoretical grounds. In Hungarian historiography it is even more common to mark the First and the Second World War as a historical period limit. Moreover, as another specific feature, here it is not the beginning but the end of the First World War that is seen as a historical turning point. In post-1990 Hungarian historiography this represents a dividing line as important as or more important than the end of the Second World War or the middle of the century. In a European comparison, it is also a special characteristic feature of Hungarian historical research that in the periodization of the 20th century political historical factors are more articulated. The fact that it is the end and not the beginning of the First World War that plays a significant role in periodization is an evidence for that. However, you can undeniably find some serious historical arguments in support of the theory that the end of the war should be regarded as the beginning of a new period in Hungary.

SZÉKELY TAMÁS

„Az állam maga a nemzet”

Kuncz Ignác nemzetállami koncepciója

A hosszú 19. század második felét gyakran nevezik az európai történetírásban a nemzetállamok korának. E sajátos terminológia használata nem nélkülöz minden alapot, ugyanakkor aligha lehet alkalmas a szóban forgó korszak átfogó megnevezésére. A kérdés „csupán” az, hogy mi a nemzet és mi az állam, illetve milyen az a képződmény, ami e kettő házasságából megszülethet. A nemzetállam mint megnevezés bár erőteljes politikai felhangokkal bír, pontos definiálása túlmutat a politika világának szűkebb keretein. Nem véletlen tehát, hogy Magyarországon a kiegyezést követően a zajos publicisztikák mellett megjelentek az első tudományos igényű bölcséleti munkák is, melyek a nemzetállam kérdéskörét taglalták. A témában úttörő szerzők közül kiemelkedő a jogtudós Kuncz Ignác alakja. Egyes kortársak a magyar politikatudomány díszeként aposztrofálták,¹ mások a legnagyobb magyar filozófusok közé sorolták,² élete fő művével pedig kiérdemelte az utókortól a nemzetállam magyar teoretikusa címet.³ E megtiszteltetésnek azonban – ahogy mondani szokták – nagyobb volt a füstje, mint a lángja: Kuncz fejtegetéseinek nemhogy a politikai küzdőtéren, még a történeti irodalomban is alig maradt nyoma.

Kuncz munkásságának fő alkotása kétséget kizáróan a *Nemzetállam tankönyve*, ami három kiadást is megért, s 1888-ban jelent meg először. Kuncz folyamatosan dolgozott a könyvön, jelentős mértékben bővítette, s minden más írása kis túlzással ezen kötet előtanulmányának minősíthető. Ilyen a leginkább gyakorlatiasnak nevezhető, első nagyobb terjedelmű munkája (*Az államélet főbb mozzanatai, tekintettel a magyar közjogra*) vagy a társadalomtudományi értekezések körében megjelent akadémiai munkái (*A demokratia eszméje és szervezete*, illetve *Az állami önkormányzat*). Élete során számos kisebb és folytatásban megjelenő tanulmányt is publikált szaktudományi folyóiratokban (Közigazgatási Lapok, Jogtudományi Közlöny, Magyar Philosophiai Szemle), melyekből jól megrajzolható nemzetállami koncepciójának kialakuló íve. Előljáróban leszögezhető, hogy a periodikák és a nagyobb lélegzetű művek címei is jól mutatják, miként fordult Kuncz figyelme idővel egyre inkább a jogtudomány filozófiai mezsgyéje felé.

A kortársak Kunczcal kapcsolatos említésre méltó írásai csupán Concha Győző és Sprinczer János bírálataira⁴ és három nekrológra szorítkoznak (Somló Bódog, Jászi Osz-

¹ Somló Bódog: *Kuncz Ignác*. Huszadik Század, 4. évf. (1903) 3. sz. 236–238.

² Jászi Oszkár: *Kuncz Ignác*. Jogállam, 2. évf. (1903) 182–184.

³ Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok*. Budapest, 2007. 90–91.

⁴ Concha Győző: *Államtani problémák*. In: Concha Győző: *Hatvan év tudományos mozgalmi között I*. Budapest, 1928. 511–536.; Sprinczer János: *Önkormányzat*. Magyar Philosophiai Szemle, 10. évf. (1891) 2. sz. 81–113.

kár, illetve Kmety Károly⁵). Az utóbbiak érdekessége, hogy egymástól és Kuncztól is világnézetben távol eső gondolkodók egyaránt megtisztelték az elhunyt jogtudós emlékét.

A történeti szakirodalom ellenben – kis túlzással élve – észre sem vette Kuncz Ignácot az elmúlt száz esztendőben. Gyurgyák János fent említett munkájának A nemzetállam illuzionistái címet viselő fejezetében szentelt pár sort a szerzőnek,⁶ illetve Vasas Géza többrészes, a dualizmus kori magyar nemzetfelfogásokról írott tanulmánya foglalkozik még Kuncz nemzetállami koncepciójával.⁷

A nemzetállam etikai koncepciójának szempontjából nem megkerülhetetlen tényezők az életrajzi ismeretek, s Kuncz közéleti „aktivitása” sem indokol alaposabb biográfiai tanulmányokat. A teljesség kedvéért azonban érdemes áttekinteni az életpálya rövid foglalát.⁸

Kuncz Ignác 1841. július 31-én született a Veszprém megyei Rédén. 1866-ban szerzett jogász oklevelet a Pesti Tudományegyetemen. 1864-től 1866-ig Fejér vármegyében aljegyző, tehát a jogász szakma gyakorlati oldalát is megismerhette. 1866-tól 1873-ig a pécsi joglíceum, 1873-tól a győri, majd 1874-től a pozsonyi jogakadémia tanára volt. 1893–1901-ig a kolozsvári egyetemen tanított politikatudományt, s 1896-ban már a Magyar Tudományos Akadémia is tagjai közé választotta.

Kuncz műveinek értelmezéséhez, stílusának és végletes idealizmusának megértéséhez fogódzót jelenthet a szerző személyiségének némi ismerete. Ebbe engednek betekintést – az amúgy műfaji adottságuk miatt – csekély forrásértékkel bíró kortársi nekrológok. Meltatói Kunczot visszahúzódnó, filozófus jellemnek ismerték, aki távol tartotta magát a hétköznapi pártpolitikai csatározásoktól. Somló Bódog ironikus megjegyzése szerint „családján kívül alig érintkezett emberekkel és csak azokkal tartott barátságot, akik Arisztotelész-től napjainkig kimagaslót alkottak a politika tudományában”.⁹ Jászi Oszkár – bár világnézetileg „homlokegyenest ellenkező” véleményen voltak – erkölcsi tartását, következetes tudományosságát mélyen elismerte. Szerinte Kuncz megragadt valahol a metafizikai és a modern természettudományos világszemlélet határmezsgyéjén, s ennek köszönhető, hogy bár theista volt, metafizikai világfelfogása nem volt sem egyoldalú, sem türelmetlen: „Metafizikusaink táborából még senki sem jutott olyan közel a természettudományi alaphoz, mint ő”¹⁰ – vallotta Jászi. Kmety Károly pedig idealizmusát és munkabírását hangsúlyozta.¹¹ A nemzetállam tankönyvének harmadik kiadásához végzett munkálatai már oly mértékben meggyötörték Kuncz szívbajjal küzdő idős szervezetét, hogy nagy fájdalomra még az írástól és a tanítástól is vissza kellett vonulnia. Nem sokkal később, 1903. január 25-én hunyt el Kolozsvárott.

Kuncz Ignác merőben sajátos nézeteket vallott, ám ismereteit, világszemléletét nemcsak a klasszikus állam- és jogtudományi művek határozták meg, hanem a kortárs hazai és európai gondolkodók irányzatai is befolyásolták. Ennek teljes körű vizsgálata meghaladná ezen dolgozat kereteit, akár önálló tanulmányt is igényelne. Ettől függetlenül megkerülhetetlen a kérdés, mit gondolt Kuncz korának filozófusairól, kit tartott követendő példának

⁵ Kmety Károly: *Kuncz Ignác*. Jogtudományi Közlöny, 37. évf. (1903) 42.

⁶ Gyurgyák: *Ezzé lett magyar hazátok*, 90–91.

⁷ Vasas Géza: *Magyar nemzetfelfogások a dualizmus korában*. II. Magyar Szemle, 10. évf. (2001) 3. sz. 91–128.

⁸ Glatz Ferenc (főszerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai*. 2. köt. Budapest, 2003. 759.

⁹ Somló: *Kuncz Ignác*, 236–238.

¹⁰ Jászi: *Kuncz Ignác*, 182–184.

¹¹ Kmety: *Kuncz Ignác*, 42.

vagy tévútra vezetőnek. Ennek megválaszolásához hasznos segítséget nyújtanak Kuncz műveinek jegyzetei, valamint *A nemzetállam tankönyvének* történeti áttekintése, melyben a szerző külön fejezetet szentelt „korunk irányának”, s nem fukarkodott hangot adni értékítéletének sem.¹²

Bizonyos, hogy fiatal korában az országos tekintélynek örvendő Pauler Tivadar (1816–1886) híve volt, nagyra értékelte annak szubjektív racionalista jogbölcseletét.¹³ Pauler – aki a dualizmus korában miniszteri címig jutott, tehát aktív formálója is volt a politikai eseményeknek – jogfilozófiai munkáiban Kant gyakorlati bölcseletét tartotta irányadónak. Munkásságával pedig az észjogi és a történeti jogi iskola harmóniájának szükségességét hirdette.¹⁴ Kuncznál a harmónia illetően konzervatív igénye és a minden téren determináló idealizmusa még akkor is meghatározó maradt, amikor önálló tudományos koncepció kidolgozásába kezdett. E munka volt *A nemzetállam tankönyve*. Azonban ez már más szellemi kohóban készült, Schelling és Hegel nyomán az objektív racionalista jogbölcseletre támaszkodott.¹⁵ Ezen irányzatot Magyarországon – Kunczon kívül meghatározó módon – későbbi bírálója, az elvekben vele szimpatizáló Concha Győző követte még.

A politika gyakorlatiasabb kérdéseiben Kuncz előszeretettel hivatkozott a francia történész és államférfi, François Guizot nevére, akinek liberalizmusa, ugyanakkor erőskezű centralizmusa összhangban állt Kuncz nemzetállami ideáljával.¹⁶

Nemzeti állam vagy nemzetállam?

A nemzetállam tankönyve. Figyelemreméltó már maga a címválasztás is: Kuncz mind szó szerinti, mind átvitt értelemben tankönyvnek szánta élete fő művét. Tankönyv, abban a gyakorlati értelemben, hogy egyetemi hallgatók számára íródott: átfogó, széleskörű és kézikönyvként is használható. Ugyanakkor tankönyv abban az értelemben is, hogy minden további szellemi és gyakorlati munkának az alapját képezi. Kuncz eszményképe egyrészt az ideális állam, másrészt viszont az a jogász, politikus, társadalomtudós, aki tudja, hogy minden erőfeszítésének mélyében valahol az ideális államra való törekvés testesül meg. Megítélésem szerint Kuncz olyan tankönyvet kívánt írni, ami elsősorban nem lexikai ismereteket ad át hallgatóinak, hanem szemléletmódot; tehát elsősorban nem az egyetemi évekre, hanem az egész életpályára szól. A jogi képzésben felnövekvő, az országot majdan irányító generáció akkor is tudja, hogy milyennek kellene lenni az igazi államnak, ha majd nem kollokviumon faggatják róla, hanem amikor a minisztériumban, a parlamentben vagy éppen az ügyészségen dolgozik. Erre a szemléletre és szándéokra gondolhattak Kuncz tisztelői, amikor mint példaképül szolgáló tudóst és tanárembert méltatták.

Mint fentebb utaltam rá, a munka három kiadást is megért, amit a bővítés szándéka mindenképpen indokolt. Az első kiadás 1888-ban jelent meg Pozsonyban. Kuncz ekkoriban – ahogy az előszóban is utal rá – már a Magyar Philosophiai Szemlében publikált, s e lap hasábjain már lehetősége adódott nemzetállami eszméjének rövid kifejtésére. A második kiadás sokáig váratott magára (Kolozsvár, 1900), azonban jelentős mennyiségi és fontos szerkezeti változást is hozott: Kuncz ugyanis alapos történeti áttekintést csatolt államelméleti rendszeréhez. A harmadik kiadás (szintén Kolozsvár, 1905) – amivel a továbbiakban

¹² Kuncz Ignác: *A nemzetállam tankönyve*. Kolozsvár, 1903. 82–99.

¹³ *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai*, 759.

¹⁴ *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai*, 984.

¹⁵ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 82.

¹⁶ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 15.

foglalkozunk – csupán terjedelemben bővült tovább, s így összesen már körülbelül száz oldallal jelentett vaskosabb olvasmányt 1888-as elődjéhez képest.

A tankönyv maga gyakorlatilag egy monumentális dedukció. Kuncz az előszóban kinyilatkoztatja tézisént a nemzetállam etikai fogalmáról, majd három fázisban próbálja alátámasztani állítását: bevezetesként szolgált a már említett történeti áttekintés, mely az államölcseseleti és politikai gondolkodásról értekezik Arisztotelésztől a szerző koráig. A második nagy egységben öt fejezetet átölelő terjedelemben kifejti a nemzetállam alapvető jellegzetességeit (például a terület, társadalom, alkotmány kérdései). Végül négy fejezetben taglalja a különböző hatalmi ágak (törvényhozás, kormányzás, bírászkodás) és államhatalmi ügkörök (például külügy) ideális, tehát nemzetállami működését.

A Kuncz Ignác-féle nemzetállam összegző definíciójához legcélszerűbb magát a szerzőt idézni, ahogy ezt Gyurgyák János és Vasas Géza is tették munkáikban. Kuncz írja tehát az előszóban: „a nemzetet, mint államot emeltem rendszerré. Ez annyit jelent, hogy a nemzet az aktív államalany gondolatban, akaratban és tettben; hogy tehát a nemzet állami abszolutum s minden egyéb az államban a nemzetnek létalakja, vagyis az államban a nemzetten kívül substantialiter nincs semmi. Ebből következik az egyén impersonalitása az államban; mert ott substantialiter csak egy perszonalitás van, az államé, vagyis a nemzeté; minden egyéb perszonalitás csak ennek az egynek a kisugárzása. A nemzetállam tehát nem azt jelenti, (mint az atomisztikus népszuverenitás teóriájában), hogy az állam a nemzet dolga, hanem az állam maga a nemzet; az államalany maga a nemzetalany; vagyis az állam nem res populi (nem az atomisztikus sokaság tulajdona), hanem persona populi (maga a nép, mint szuverén etikai személy).”¹⁷

A megfogalmazás nagyon lényegre törő és erőteljes, azonban a mai olvasót igen könnyen félrevezetheti, mégpedig a Kuncz által használt terminusok mai jelentése miatt. A helyzet nagyon hasonlatos a „faj” szavunk irodalomtörténeti diszkvalifikációjához. Kuncz esetében azonban nem is annyira az idő és a politikátörténeti fejlemények változtatták meg a szavak jelentését, hanem maga a szerző. A *nemzetállam tankönyve* tulajdonképpen politológiai és államtudományi szakkifejezések újradefiniálásának sorozatát rejti magában, aminek háttérében nem az író intellektuális passziói állnak, hanem az etikai rendszerezés elsőpró erejű igénye. Kuncz azért akarta újraértelmezni a terminusokat, hogy az új megnevezésekkel élesen elválassza a fogalmait a régi megszokottaktól, jelezve, hogy etikai különbség áll fenn, természetesen az új fogalmak javára.

Az érthetőség kedvéért nézzünk konkrét példákat! Ha a fent idézett sorokat mai szemmel értelmezzük, Kuncz radikálisan nacionalista, sovinszta ideológus benyomását keltheti, hiszen a nemzetet akarja mint államot rendszerré emelni. Ez azt jelentené, hogy Magyarország esetében a magyar nemzet (mint szellemi, nyelvi, etnikai közösség) az egyetlen államalkotó tényező. Ha ehhez hozzávesszük, hogy Kuncz az egyén imperszonalitásáról is beszél, akkor individualizmus-ellenes, antiliberalis felhangokat hallhatunk, a népszuverenitás osztorozásával pedig ultrakonzervatív módon megkérdőjelezi még az alkotmányosság eszméjét is. A valóság azonban mást mutat: „Nemzetállam alatt sokkal többet értek, mint amit a divatos kifejezés: nemzeti állam jelent. A sokszor emlegetett nemzeti állam nyelvészetileg egy 'i' betűvel több, mint a nemzetállam, de politikailag sokkal kevesebb. A nemzeti állam ugyanis nem maga a nemzet, hanem csak (!) 'nemzeti', azaz a nemzet jellegét viselő, annak sajátosságait kifejező, érdekeit ápoló”¹⁸ – írja könyve első részének kezdőfejezetében. Kuncznál tehát a 'nemzeti' kifejezés jelenti a nacionalizmust, a 'nemzet' kifejezés pedig erkölcsi

¹⁷ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 3–4.

¹⁸ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 113.

kategoriót képvisel. Alapvetően három államszervező elvet különböztet meg: a fajt, ami az anyagi természet műve, a nemzetet, ami ellenben tisztán az erkölcsi világból származik, és a nemzetiségi (nemzeti) elvet. Az utóbbi szerinte logikai fonákság, hiszen részben erkölcsi, részben anyagi természetű fogalom, amit el kell vetni, hiszen „még legmérsékeltbb alakjában is ellenkezik az állam ideális lényegével”.¹⁹ Kuncz tehát egyértelműen állást foglal a nacionalizmussal mint államszervező ideológiával szemben: „A nemzetiség, mint állam, elválaszt, a nemzet, mint állam egyesít. A nemzetállam különböző fajt és nemzetiséget egységbe foglalva, az emberiség egyetemessége felé vezet.”²⁰ Különös erővel támadja – rácsafolva Járszi Oszkár méltató szavaira – a természettudományos szemléletet, hiszen szerinte elsősorban az felelős a nemzetiségi elv túlzott megerősödése miatt. A mából visszanezve félelmesen hatnak a 20. század első felét meg nem érő Kuncz Ignác szavai: „A természettudományi államelmélet a maga materialisztikus irányához akkor volna következetesen hű, ha az államot a fajra, mint kizárólag anyagi momentumra, alapítaná.”²¹ Világosan látszik, hogy Kuncz igazi ellenfele nem egy politikai ideológia vagy attitűd (liberalizmus, nacionalizmus, konzervativizmus), hanem egy világszemlélet: a materializmus. Egész teóriája megbukna azt egy kicsit is befogadó gondolkodásmódban, így a könyve fejezeteit végigkísérik a materializmus árnyával történő szellemi viaskodások.

Ha Kuncz elítéli a nacionalizmust, akkor miért használja ezen ideológia egyik legfontosabb terminusát: a nemzetállamot? Véleményem szerint elsősorban azért, mert egyszerűen nem talált jobb szót. ’Társadalomállam’ – ha lehet ilyet mondani – azért nem volna megfelelő, mert épp a ’társadalom’ szó az, amitől szabadulni akar. E kifejezést egyrészt már felhasználták a zászlajukra tűzték olyan ideológiák, melyek a Kuncz-féle nemzetállammal összeegyeztethetetlenek. Másrészt Kuncz szerint a nemzet magasabb erkölcsi kategória, mint a társadalom, hiszen az utóbbi csak egyének atomisztikus halmazát jelenti, sokmillió egyes ember összességét, míg az államnak egy alanya van, maga a nemzet.²² A ’társadalom’ tehát olyan szó, amit fel akar váltani egy magasabb rendű kifejezéssel, ahogy arra fent utaltunk. Ezért beszél az állami szuverenitás kérdésénél – mint látni fogjuk a későbbiekben – nemzetsuverenitás és népszuverenitás éles megkülönböztetéséről! Szó sincs tehát arról, hogy Kuncz reakciós, ultrakonzervatív módon tagadná a népszuverenitást vagy az alkotmányosságot; éppen ellenkezőleg: meg akarja haladni azt (etikailag) nemzetállami koncepciójával. Ha megfelelő kifejezést keresnének a Kuncz által elképzelt államra, akkor ma tán nem a nemzetállam, hanem az állampolgárállam kifejezést használnánk. Azonban ez a nyelvi formula is torzít, hiszen ő az állampolgárok etikai közösségéről mint egységes egészről beszél, nem pedig az egyes állampolgárokról.

Arról pedig, hogy Kuncz nem antiliberális, világállami fejtegetései szolgálnak bizonyítékkal: „Az etikai államfogalomnak három nagy fejlődési fázisa van: A községállam, a nemzetállam és az emberiségi állam (világállam). A község- vagy városállam a görög-római kört tölti be dicsőségével. A népvándorlással kezdődik a modern nemzetállam fejlődése, mely korunkban jut teljességre. Az etikai államnak legmagasabb alakja a világállam, vagyis az emberiség mint állam, amely ugyan formailag még nem létezik, de évezredek fejlődésben van, s a civilizáció legkülönbözőbb útjai feléje visznek.”²³ Mi ez, ha nem törő metszett 19. századi liberalizmus? A világállamhoz természetesen hozzáfűzi, hogy annak szövetségi ál-

¹⁹ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 120.

²⁰ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 120.

²¹ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 120.

²² Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 140.

²³ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 112.

lamnak kell lennie, úgy, hogy az alkotóelemek a nemzetállamok maradnak. A nemzetállamnak szerinte nem szabad úgy feloldódnia a világállamban, ahogy a községállamok szükségszerűen feloldódtak a nemzetállamban, hiszen az túlzott centralizációt eredményezne. Ezért is tartja Kuncz az államfejlődés legmagasabb etikai szintjének a nemzetállamot, mert annak a világállam idejében is kimagasló szerepet kell majd betöltenie.²⁴

Kuncz Ignác államfejlődési nézetei már átvezetnének bennünket történelemszemléletének alaposabb szemügyre vételéhez, azonban nemzetállam fogalmának értelmezése indokolja, hogy mélyebben reflektáljunk a Kunczot eddig oly keveset említő történeti szakirodalomra, azaz Gyurgyák János és Vasas Géza értelmezéseire.

Gyurgyák nagyon röviden foglalkozik Kunczcal, a nemzetállam illuzionistáiról írott fejezetének bevezetőjében említi csupán. Alapvetően mégis három állítást sugalmaz: (1) Meghatározó alakja a Szent Korona-tant „kidolgozó” (közjogilag historizáló) századvégi jogtörténész-iskolának. (2) A nemzetállami felfogás teoretikusa volt, azaz egyik elméleti megalapozója a magyar nemzetállami igényeknek. (3) Társaival egyetemben az Eötvös–Deák-féle nemzetiségi koncepciót (azaz a többféle nemzetiségből álló egységes magyar politikai nemzet „fikcióját”) fel kívánta váltani az egységes magyar nemzetállam „illúziójával”.²⁵

(1) A Szent Korona-tannal Kuncz külön tanulmányban nem foglalkozott, azt rendkívüli hangsúllyal csupán legelső munkájában kezelte.²⁶ Kétségtelen viszont, hogy idealista módon fontos jelentőséget tulajdonított a történeti jognak mint jogforrásnak, és *A nemzetállam tankönyvében* védelmébe vette a történeti alkotmányokat chartális társaikkal szemben: „Amazt a lelkükben, ezt csak zsebükben hordják a polgárok” – ironizált. A magyar alkotmányosságot csak az angollal tartotta összemérhetőnek: „...mint élő, történeti alkotmányok, az emberiség alkotmányos szabadságának erkölcsi erejét képezik” – vallotta büszkén Kuncz.²⁷

(2) Nemzetállami koncepcióját – a fentiekben kifejtett módon – etikai, államfilozófiai elvek alapján építette fel, nem pedig nacionalista szándékból. Sőt, a nemzetállamot – amint láttuk – kifejezetten veszélyesnek, azaz bomlasztónak tartotta az ideális államra nézve. Megítélesem szerint eszmetörténeti szempontból teljesen alaptalan állítás az, miszerint Kuncz Ignác a (nacionalista) nemzetállam illuzionistái közé tartozott, s így teoretikus munkásságával szellemi muníciót adhatott a magyar nacionalista irányzatoknak. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy Kuncz bizonyos részletkérdésekben (például az államnyelv ügye, a nők szavazati joga, nemzetiségi autonómiák elvetése) nem kerülhetett egy platformra nacionalista irányzatokkal, vagy ne szimpatizált volna velük általában is, de az ő meggyőződése teljesen más talajból táplálkozott, mint mondjuk Grünwald Béláé, Beksics Gusztávé vagy Bánffy Dezsőé.

(3) Szintén hibás feltevés, hogy Kuncz elítélte az Eötvös–Deák-féle nemzetiségi törvényt, s fel kívánta váltani egy másik koncepcióval. A maga végletesen idealista módján talán inkább túlságosan is lelkesedett az akkoriban kifejezetten liberális 1868. évi 44. törvénycikkért. Így ír Kuncz a nemzetiségi kérdésről: „A nemzetiség az ember nagy fontosságú magánjoga. [...] az államoknak a nemzetiségi elv szerinti lerontása vagy fölépítése, visszasüllyedés a népvándorlás korszakába, mikor az emberek állammá tömörülésének alapját nem az állameszme képezte, minthogy ez még kifejlődve nem volt a népek tudatában, hanem a nyelv és a fajrokonság. A jog- és állameszme nem egyes nemzetiségeké, hanem az

²⁴ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 113.

²⁵ Gyurgyák: *Ezzé lett magyar hazátok*, 90–91.

²⁶ Kuncz Ignác: *Az államélet főbb mozzanatai, tekintettel a magyar közjogra*. Pécs, 1870.

²⁷ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 193.

emberiségé.”²⁸ Majd hozzáteszi, hogy az államnak jogában áll az államérdekkel leginkább egyező nemzetiségi érdeket előnyben részesíteni, de csak a többiek jogkörének sérülése nélkül. Kuncz szerint egy felvilágosodottabb utókor csodálkozni fog korának nemzetiségi intoleranciáján. Ugyanakkor védelmébe is vette hazáját: „A magyar állam- és jogtörténetet ezen [toleráns] eszmék átvilágítják. A magyar nemzet sohasem üldözte a többi nemzetiséget. A sz. korona területén élő valamennyi nemzetiség a törvény oltalma alatt kifejthette és kifejtheti egyéniségét.”²⁹ Az ominózus nemzetiségi törvényről pedig a következőképpen vélekedett: „A kelet-európai nemzetiségi kérdésnek számai hazánkban összpontosulnak, s a magyar nemzet e kérdést nem tekintette gordiusi csomónak, nem vágta ketté, hanem megoldotta: 1868:44. A nemzetiségi küzdelmek a magyar nemzetet súlyos sebeket ejtettek; de e sebeket a nemzetiségi kérdés szerencsés megoldásának babérjai takarják. E kérdésre nézve nem a magyar nemzet tanul Európától, hanem Európa a magyartól.”³⁰ Kuncz vádolható idealizmussal, illúziókkal, azzal, hogy véleménye „köszönő viszonyban” sem volt a valósággal; de a nemzetiségi törvény megtámadásával semmiképpen sem. Figyelemreméltó az is, hogy ennyire húsba vágó kérdéssel csak legelső munkájában (1870) foglalkozott, s teoretikus nemzetállami koncepciójában már nem „ereszkedett le” a valóságnak ezen szintjére.

Vasas Géza tanulmányában több helyet szentelt Kuncz etikai államfogalma értelmezésének.³¹ Világosan kifejti Kuncz álláspontját a nemzetállamról, az önfeláldozó állampolgárok erkölcsi ideáljáról, s plasztikus módon egybeveti Concha Győző kritikájával, azon keresztül éreztetve Kuncz szélsőséges idealizmusát. Vasas Géza Gyurgyákkal ellentétben nem a nemzetiségi törvényt, hanem az államnyelv ügyét találta meg mint fogódzót, aminek segítségével Kunczot be tudta sorolni a tanulmányában szereplő többi gondolkodó közé. Egyébiránt híven idézi őt: „Eszközli a nép személyes egységét az államnyelv egysége, mely minden állami funkcióban (odaértve a községi önkormányzatot) kizárólag alkalmazandó; és melyet minden polgár tudni köteles. Aki nem tudja az államnyelvet, az nem méltó arra, hogy részt vegyen az állami szabadságban, a nemzetnek parlamenti, önkormányzati, és esküdtszéki szervezetében.”³² Vasas szerint Kuncz „grünwaldiánus” módon érvelt, meggyőződése szerint viszont valójában egy elképzelt egyetemes államidea szempontjából vizsgálta a hivatalos nyelv ügyét, s nem a magyarországi nemzetiségi helyzetre kívánt receptet adni. Vasas tanulmányában a dualizmus kori magyar nemzetfelfogásokat vizsgálta, azonban Kuncz Ignác ezen a téren nem tartozik szervesen a többi gondolkodó közé, hiszen neki nem nemzetfelfogása, hanem államfelfogása volt! (Legalábbis tudományos módon kidolgozva.) Jól példázzák ezt Concha Győző írásainak címei is: az egyik Vasas által idézett tanulmány az *Államtani problémák 1888-ból*, míg a másik 1890-ben született *A magyar faj hegemoniája* címmel. Az előbbi értelemszerűen összevethető Kuncz nemzetállami rendszerével, az utóbbi azonban teljesen más lapra tartozik.

Összefoglalóan megállapítható, hogy Kuncz Ignácot és műveit nem nacionalizmustörténeti, hanem állambölcseleti nagytóval érdemes vizsgálnunk. A pontos besorolással adós a történeti szakirodalom, s minden bizonnyal a ’nemzetállam’ elnevezés összetettsége áll e probléma hátterében.

²⁸ Kuncz: *Az államélet főbb mozzanatai, tekintettel a magyar közjogra*, 90–92.

²⁹ Kuncz: *Az államélet főbb mozzanatai, tekintettel a magyar közjogra*, 92.

³⁰ Kuncz: *Az államélet főbb mozzanatai, tekintettel a magyar közjogra*, 95.

³¹ Vasas: *Magyar nemzetfelfogások a dualizmus korában*, II. 101–104.

³² Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 148.

Kuncz Ignác történelemszemlélete és A nemzetállam tankönyve

Miután szemügyre vettük, hogy miről szólhat és miről nem *A nemzetállam tankönyve*, érdeemes tételesen, közelebbről megvizsgálunk. Mivel a mű közel negyedét teszi ki a történelmi, filozófiatörténeti áttekintés, nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy Kuncz mennyire fontosnak tartotta államfelfogásának történeti megalapozását. Történelemszemlélete éppen ebből kifolyólag szélsőségesen preconcepciózus, – ahogy Vasas Géza fogalmazta – a históriát teljes mértékben alárendelte az etika történelemfölötti eszményeinek.³³ Kuncz szavaival mindez így hangzik: „Oly történeti fejlődés, mely nem irányul ideálra, csak félhomályos szendergés.”³⁴ Mint ahogy az egyoldalúan marxista történész keresgéli az osztályharc összetört cserépdarabjait a történelemben, úgy kutatja Kuncz az ideális államfejlődés nyomait az egyiptomi piramisoktól saját koráig. E tárgyban passzív vagy ellenszenves szerzőket és műveket Kuncz félhomályos szendergésnek vagy átmeneti jelenségnek minősít, míg az elméletébe illeszkedőket nagy becsben tartja, hiszen ők vitték vállukon az emberiség ügyét. Történelemszemléletét könnyen ahistorikusnak minősíthetjük, azonban kétségtelen, hogy hatalmas irodalmi anyagot forgatott meg, s megállapításai nem nélkülöznek minden alapot.

Az ókori görögöktől számítja Kuncz az európai értelemben vett állambölcseletet. Platón rendszerét méltatja, hiszen a deduktív szellem uralkodik nála.³⁵ Az ő állama erényszervezet, s mint ilyen, igazságos is. Kuncz, aki a demokrácia eszméjét rendkívül fontosnak tartotta, s egész könyvet szentelt annak,³⁶ Platónnál véli felfedezni a demokrácia gyökereit, mivel osztályrendszere (kormányzók, harcosok, munkások) biztosítja az egyes néposztályok közötti átjárást, tehát itt már nem kasztrendszeréről van szó. Nagyra értékeli államfelfogását is: „Plato az egész államot akarja boldoggá tenni, és az egyest csak az egészszel. Nála föltétlenül első az állam. A polgárok is megszűnnének polgárok lenni, ha az államot nem tekintik önmagáért létező célnak, hanem saját egyéni eszköznek.”³⁷ Kuncz saját államának célját szintén önnön magában jelöli meg, és ezen öncélnak gyökerei is Platónnál erednek. Ugyanakkor kivetnivalót is talál: a platóni állam kommunisztikus vonásai (nő-, gyermek- és vagyongközösség) borzasztják a nemzetállami gondolkodót, de elfogadja szükségszerűségüket az „emberiség eszmefejlődésének” szempontjából. (Arról viszont, hogy Platón az államot szükséges rosszként határozta meg, mélyen hallgat Kuncz.) A következő bölcselet, akinek gondolatait nagyító alá veszi, természetesen Arisztotelész.³⁸ Őt az indukció módszerével azonosítja: „...arisztotelészi állam nincs, csak arisztotelészi államtan” – jegyzi meg kárörvendően ennek tükrében. Védelmében veszi Platón tanítványával szemben, aki támadja az állam kizárólagos egységének szükségességét. Kuncz szerint Platónnak azért van igaza, mert az egységes államnak fejlettebb az etikai személyisége. A család kérdésében viszont Arisztotelésznek ad igazat, hiszen ő a kommunisztikus alapok helyett a családi szeretetnek tulajdonít kulcsfontosságot. Továbbá Kuncz elismeri még az államformák és hatalmi ágak arisztotelészi megkülönböztetését mint az állambölcseleti fejlődés jeles lépcsőfokát. Érde-

³³ Vasas: *Magyar nemzetfelfogások a dualizmus korában*, II. 103.

³⁴ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 148.

³⁵ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 22–25.

³⁶ Kuncz Ignác: *A demokrácia eszméje és szervezete*. Budapest, 1885.

³⁷ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 23.

³⁸ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 25–28.

kes, hogy a rómaiak közül egyedül Cicero kapott helyet Kuncz értekezésében!³⁹ Nem is túl becsest, szerinte ugyanis a római állambölcselet megrekedt az ókori városfalak között.

Kuncz a középkort is ártalmas időszaknak tartja a politikai bölcselet szempontjából, mivel az kárhoztatta az államot.⁴⁰ Szent Ágoston és Aquinói Szent Tamás gondolatait vizsgálta meg, az előbbi Platónnal, az utóbbi Arisztotelésszel állította párhuzamba, nem alaptalanul. Ágoston esetében kiemeli mélyreható moralizmusát és ebből fakadó jogi szigorát. Aquinóiáról pedig az a véleménye, hogy az arisztotelészi elveket a középkor szolgálatába állította: uralmi felosztása (pápai és úri hatalom) megrekedt korának keretei között. Kuncz szerint a középkor erénye, hogy a népvándorlás megindította a nemzetállami fejlődést; hátránya azonban az állameszme gyöngesége, mely az államot magánjogi aktussá degradálta.

Éppen ellenkező véleménnyel volt a reneszánszról, melynek szellemét kedvezőnek ítélte az államra nézve.⁴¹ Már Dante túllép a középkori „két kard” elméletén, azonban Machiavelli a reneszánsz gondolkodás csúcsa.⁴² Kuncz elismeri, hogy két oldala van, s az egyik romlott. Ezt a korabeli itáliai viszonyok elfajulásával magyarázza, és arra biztat, iparkodjunk meglegelni a becsest Machiavelli műveiben. *A fejedelemben* hangoztatott nézetek nem mind igazak; a machiavellizmus pedig bár gonosz elv, mégis ideális iránnyal rendelkezik, mivel mindent az államnak áldoz fel. Megmosolyogtató viszont Kuncz lelkes szimpátiája: „[M.] határtalan szeretetének tárgya a népszabadság és az olasz egység.”⁴³ Ugyanakkor elmarasztalja Machiavelli kereszténységre vonatkozó bírálatait, szerinte tévesen tulajdonít előnyt az antik szellemiségnek és intézményeknek a kereszténységgel szemben.

Kuncz ezt követően „a modern individualizmus irodalmi ébredéséről” értekezik.⁴⁴ Ébresztőként Morust és Bodint jelöli meg. Kuncz vélekedésében a modern civilizáció hozta el az individualizmust, ami sajnos a társaság eszméjében feloszlatta az államot. Ugyanakkor fontos haladási lépcső is az individualizmus az emberiség történetében, hiszen az emberi jogok szempontjából lehet belőle meríteni. *Az Utópiát* nem hóbortnak, hanem komoly műnek tekinti: társadalmi példaadó, hiszen monogámián, vallásszabadságon, igazságos büntetőjogon és a munka becsületén alapszik.

Bár a modern individualizmushoz tartozik, a természetjog bölcseletői és Spinoza külön fejezetet kaptak.⁴⁵ A természetjog Kuncz nézetében egyszerű jogproduktummá tette az államot, mely így nem etikai alany belső szervezete, hanem egyének egymás közötti viszonya-inak jogi meghatározása. Ezzel Grotius és követői ismét magánjoggá degradálták az államot. Miről is szól a természetjog? Régen az emberek szabadok, egyenlők s állam hiányában szuverének voltak. Szerződéssel megalkották az államot, ezért minden hatalom forrása a továbbiakban a népszuverenitás. Kuncz szerint ezen eszmeiségre átmenetileg nagy szükség volt az emberiségnek: „A természetjog két századon át az Idealizmus sasszárnyát kölcsönözte a haladásnak, jobbra tette az embereket; mert tudnunk kell, hogy ideális lelkesedés nélkül nincs igazi haladás. A nemzetállam ekkor még túlságosan magas lépcső lett volna a politikai haladás számára.”⁴⁶ Kuncz a természetjogi bölcseletnek fontos szerepet tulajdoní-

³⁹ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 28–29.

⁴⁰ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 30–33.

⁴¹ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 34–42.

⁴² Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 35–42.

⁴³ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 36.

⁴⁴ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 43–49.

⁴⁵ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 50–60.

⁴⁶ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 51.

tott az angol forradalomban.⁴⁷ Meglátása szerint a küzdelemben mindkét fél erre támaszkodott: Hobbes a „kényuralom”, Milton és Locke „a szabadság” mellett írt természetjogi műveket. Bár az utóbbit – mint a mérsékelt népszuverenitás teoretikusát – különösen tiszteli, kritikáját nem tudja elhallgatni: „A népszuverenitásnak ezen praktikus alakja Locke idejében a szabadságnak nagy szolgálatokat tón, de ma az államot, mint nemzetet, s általán az etikai államfogalmat a társasági állam atomizmusával fojtogatja.”⁴⁸

A felvilágosodás korából Montesquieu-t emelte ki, természetesen fő műve, *A törvények szelleme* miatt.⁴⁹ A francia munkásságát mérföldkőnek tartja, ám szerinte Montesquieu tévesen vetítette ki saját kora Franciaországát a monarchia általános elméletére, a hatalmi ágak szétválasztásáról szóló tana pedig lényegét tekintve képtelenség maradt. A modern individualizmus tetőpontjával zárul a világtörténeti áttekintés.⁵⁰ Kuncz szerint az embert érvényesítő, de az államot megsemmisítő nagy történeti folyamat a francia forradalomban csúcsosodott ki, melynek elméleti alapját Rousseau és Kant művei adták. Kuncz keserűen konstatálja, hogy ezen gondolkodók is mind megragadtak az atomisztikus népszuverenitás elméleténél, s az államot csupán mint *malum necessarium* említették.

Hasznos megvizsgálni Kuncz gondolkodását saját korával kapcsolatban is!⁵¹ Meggyőződése szerint a 19. század fordulatot hozott az állambölcselet történetében, felemelkedő pályára került többek között az etikai államfelfogás, tehát a nemzetállam teóriája is. Mire alapozza mindezt? Meglátása szerint a megelőző kétszáz év alapvetően szubjektív irányultságú volt, és a világ a 19. században „objektív rendért kezdett szomjazni”. Ennek megfelelően többféle válasz érkezett, például materialista (Hellwald) vagy pozitivista (Comte). Ezek az irányzatok mind tagadták az idealizmust, de az Schelling és Hegel bölcsezetében továbbra is uralkodó maradt: ez az objektív racionalizmus az, ami elvezethet majd az etikai államfogalomhoz. Az objektív irány még a 19. század végén is meghatározó, azonban a természetjog helyét elfoglaló szociológia és a teleológikus világnézet elvetése veszélyezteti létét. Haller, Bentham és Spencer elméletei tagadják az etikai államfelfogást, mivel az előbbi a történeti jogra, az utóbbiak az utilitarizmusra alapozzák – Kuncz szerint szélsőséges – elméleteiket. Hasonlóan vélekedett August Comte pozitívizmusáról is, bár érezhetően hatott rá is korának szakadatlan haladáshite. „Mindazonáltal kétségtelen, hogy [Comte] a materializmus felé hajlik. A pozitív filozófia jótékonyan korlátozta a metafizika túlzásait, új világításba helyezte az állam és társadalom fejlődésének törvényszerűségét, de viszont nagy erkölcsi rombolást is vitt véghez, midőn az ideális fölfogást a nemzetek öntudatában elhomályosította, a politikát a természettudomány rabságába vetette. A pozitív filozófia legyőzte a természetjogot, de amit annak helyére állított, afölött nincs okunk örülni”⁵² – panaszkodik Kuncz nem kevés alappal. Kora kiemelkedő politikai gondolkodójának tartotta még a francia Tocqueville-t, azonban éles demokráciakritikáját nem tudta elfogadni.

A tévesnek vagy hiányosnak vélt irányzatok után Kuncz levonja a következtetést, s megvallja saját nézetének alapjait: „Az állam nem felekezeti, de nem is ateista, hanem az ész által fölismert isteni világrenden alapszik.” Ezzel hozza harmóniába transzcendens felfogását és a szekularizációt, majd folytatásként ezt tanácsolja: „Oda kell törekednünk, hogy az ész ideáljait a fejlődés törvényei szerint megvalósítsuk. Törekedjünk az ideálra, de ennek

⁴⁷ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 61–65.

⁴⁸ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 65.

⁴⁹ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 68–72.

⁵⁰ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 73–81.

⁵¹ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 82–99.

⁵² Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 91.

megvalósításában az absztrakt ész egyoldalúsága nélkül, járjunk a fejlődés útján, de azért ne olvassuk a politikát a természettanba. A divatos pesszimizmust ne vigyük a politikába.”⁵³ Kuncz tehát szellemileg eklektizáló utat ajánl, fel kívánja használni kora irányzatainak minden pozitívumát, s a negatívumokat otthagyni a történelem süllyesztőjében: ennél markánsabb idealizmus aligha létezhet. A tökéletes kiút természetesen az etikai nemzetállam lesz: „Orvosoljuk embertársaink szenvedéseit, törekedjünk a társadalmi kérdés humánus megoldására, de az államot nem szabad pusztá kenyer államának tekintenünk. Az emberi természet sokkal magasabb, hogysen azt a kommunisztikus és szocialisztikus állam kielégíthetné. Csak az etikai államfogalom vezetheti a nemzeteket és az emberiséget megelégedésre és az átalakulással járó sok hányattatás után állandó nyugalomra”⁵⁴ – hangsztatja már-már programszerűen a szerző.

Mielőtt kifejtette volna nemzetállami koncepciójának lényegét, még nagyon röviden megfogalmazta a politikatudomány magyar irodalmi vázlatát.⁵⁵ Zrínyi Miklós vagy Kollár Ádám, de Széchenyi, Kossuth és Deák is csak felsorolásban részesült, egyedül Eötvös József kapott több figyelmet. Kuncz kiemelkedőnek tartotta a báró meglátásait a 19. század eszméivel kapcsolatban. A nemzetiség eszméjének túlradása az államok fönnyaradásával ellenkezik, az egyenlőség előretörése pedig kommunizmushoz vezethet. Útmutató tehát a szabadság, melyért Eötvös könyve küzd. A szorosabb értelemben vett kortársak közül a jogász Schvarz Gyula, Concha Győző és Kmety Károly, valamint a publicista Beksics Gusztáv érdemelte ki Kuncz Ignác tiszteletét.

A nemzetállam szervezete

Kuncz a nemzetállam szervezetének ismertetése előtt még érinti a pártok, pártrendszerek kérdéskörét. A párt fogalmát alapvetően két tényezőre szorítja: sok ember közös meggyőződése, illetve az a törekvés, ami ezt a meggyőződést akarja érvényre juttatni. A szerzőnek nincsenek illúziói a pártügyek valóságos helyzetéről, ahogy ő mondja: „A pártok mindent színes szemüvegen át néznek. Az apróbb ügyek letaszítják a pártok etikai niveauját és azokat könnyen személyes szövetkezetekké változtatják.”⁵⁶ Ugyanakkor leszögezi, hogy „a párt eszményi fogalmának meghatározásában más kapcsot, mint a tiszta meggyőződést, említünk nem szabad”.⁵⁷ Ezért is jutott el a fenti definícióhoz. Figyelemreméltó viszont szociálpszichológiai megjegyzése: „Minden pártalakulás a népnek lélektani állapotából és a tényleges viszonyokból indul ki. Lélektan nélkül a pártokat megérteni nem lehet.”⁵⁸ Vagyis nemcsak a népet vezetik a pártok, hanem a nép is vezeti a pártokat. A fő törésvonalat a liberalizmus megítélése okozza. „A liberalizmus helyes vagy helytelen megvalósítása, vagy annak ellenzése korunkban a pártalakulás emberiségi alapja. A liberalizmus az államot felszabadította felekezeti, rendi és abszolutisztikus bilincseitől. Az egyént emberi jogokkal ajándékozta meg.”⁵⁹ Tehát két „egészséges” párt van, a konzervatív és a progresszív, s mindkettő liberális, csak éppen az egyik a „történeti folytonosságra”, míg a másik a „haladásra” fektet több hangsúlyt. Az a helyes, ha e két felfogás időről-időre váltja egymást a kormány-

⁵³ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 98.

⁵⁴ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 99.

⁵⁵ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 100–106.

⁵⁶ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 106–107.

⁵⁷ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 106.

⁵⁸ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 107.

⁵⁹ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 107.

rúdnál. Kuncz szerint veszélyből is kettő leselkedik, méghozzá a radikális és a reakcionárius pártok képében. Kuncz Ignác pártszemlélete során tehát nem a magyar viszonyokat vette figyelembe, hiszen a dualizmus kori magyar pártstruktúra még döntően közjogi és nem ideológiai téren hasadt. Inkább az általa legjobbnak vélt angol modellt kívánta idealizálni és mintává emelni, s messze távol esett szemléletétől a pártpolitikát nemzeti vetületbe ágyazni.

Kuncz rendszerében az államot alaptanok és alaperők formálják. Alaptan például maga az államfogalom, melyből kétfélelt különböztet meg: etikai és társadalmi.⁶⁰ Művében e kettő egybevetése a fő cél. Ez az a kopoltyú, amin át az egész tankönyv levegőhöz jut: Kuncz deduktív módon kinyilatkoztatja a két államfogalom sajátosságait, majd induktív eljárással alátámasztja a kettő között fennálló etika különbségét. Ez a szemlélet számos alkalommal elvezet a már említett újradefiniálási kényszerhez. „Az etikai vagy személyes államfogalom szerint az állam nem ugyan természeti, hanem etikai, de azért valóságos (reális) személy; a történet produktuma, az erkölcsi világrend fejlődésének legmagasabb földi eredménye. Az állam tehát, mint etikai fogalom, nem a jognak produktuma, nem is pusztán jogi szervezet, s bár annak szervezetében a jog nagy szerepet játszik, lényegileg az mégis tiszta etikai miség, millióknak közös öntudatossága, igazi személyes lét, s mint ilyen önmagának a célja. A társadalmi államfogalom viszont pusztán jogi intézmény, nem igazi, hanem csak jogi, azaz képzeleti személyiség, mely nem is célja önmagának, hanem eszköze az egyénnek.”⁶¹ Tehát a társadalmi államfogalomból ered a társasági állam, az etikai államfogalomból a nemzetállam, az előbbi az önzésen, az utóbbi pedig az önfeláldozáson alapszik.⁶²

Kuncz rendszerének alátámasztásához bevezet egy új fogalmat, az államfajét. Szerinte a fenti két államfogalom helyezkedik el az államfaj fogalmának két szélső pólusán, és az államfajok ezekhez mérten állapíthatók meg. Kuncz négyféle kategóriát különböztet meg. Történetileg államfaj például a teokrácia, de a kereskedő, hűbéri vagy katonaállam is.⁶³ Másik államfaji minősítés a jogállam–rendőrállam szembenállás, hisz ezek intézményi szempontból kategorizálják az államot.⁶⁴ Kuncz szerint a jogállamra nem önmagában, hanem mint az etikai állam egyik sajátosságára kell törekednünk, mert különben ’privatizáló’ eredményre vezet. A rendőrállam viszont a jogállam eszméjének ellentettje: önkény és abszolútizmus, mely megfojt egyént és nemzetet, s mint ilyen lényegileg ellenkezik az etikai államfogalommal. Harmadikként Kuncz bevezet egy relatív államfajt is: a kultúrállamot. Szerinte ezt a megjelölést olyan állam érdemli ki, mely „világtörténeti haladást eszközöl, s előbbre viszi korának civilizációját.”⁶⁵ Végül a negyedik államfaji szempont a kronológiai megközelítés: van antik, középkori és modern állam.⁶⁶ Ezekről Kuncz Ignác a következőket állapítja meg: az antik világban volt állami szabadság, de nem volt egyéni. A középkorban viszont „a nemzet személyes egysége helyett magánszerződések fércelik össze az államot”. A modern állam pedig e kettőből egyszerre merít, s hozza létre etikai, illetve társadalmi államfogalmát.

Az állam eredete szempontjából *A nemzetállam tankönyve* két nézetet fogalmaz meg: történetit és filozófiai. Történetileg nézve „*kard-alapította*” és „*ekevas-alapította*” álla-

⁶⁰ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 109.

⁶¹ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 109.

⁶² Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 114.

⁶³ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 124–125.

⁶⁴ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 126.

⁶⁵ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 126–127.

⁶⁶ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 127–128.

mokról beszélhetünk, de egyről bizonyosan nem: természeti állapotról! – vallja Kuncz határozottan. Szerinte azért nincs és nem is létezett természeti állapot, „mert mindnyájan az emberiség személyes egységének, vagyis a világállamnak nagy fejlődési folyamában vagyunk.”⁶⁷ Filozófiai szempontból a kérdés az, vajon az államot Isten vagy ember alkotta-e. Kuncz fellép a két véglet szembeállítására ellen, s harmóniát ajánl: „Az állam abszolúte isteni mű és abszolúte a természet produktuma. Továbbá az állam abszolúte az emberi ész és akarat műve, mert Isten és a természet az emberi ész és akarat által alkotja az államot”⁶⁸ – vágja ketté imígyen a gordiusi csomót. Érdekes továbbá, hogy nagy szerepet tulajdonít az államok eredete mellett azok enyészetének is, mindkettőt szükségszerűségnek tartva az államfejlődés alakulása szempontjából.

A nemzetállam fent ismertetett fogalmának egyik legradikálisabb tétele az, hogy az állam célja önmagában van. Ez valami borzasztóan bürokratikus, diktatórikus gondolatnak tűnik, s nem véletlen, hogy a szerző külön fejezetben kívánta ezt az öncélt kifejteni.⁶⁹ Rendszerében a társasági államfogalomnál nincs állami öncél, hanem az egyénnek van célja, melynek eléréséhez eszközként tekint az államra. Ezt a felfogást tartja morális szempontból rendkívül károsnak Kuncz: „Ha az állam csak az egyének jóléte végett van, akkor nevelőházzá lesz, és kommunizmusra vezet.”⁷⁰ Ezzel ellentétben az etikai államfogalomnál az állam elsősorban öncéllal rendelkezik, melynek feladata a kultúrállami szint elérése, azaz a szellemi és anyagi tőke lehető legteljesebb érvényre juttatása. Ez az öncél azonban nem jelenti azt, hogy az állam az egyes emberrel ne törődne, másodsorban az is feladata. Az állami öncél Kuncz rendszerében tehát kettős értelemmel bír: az állam szempontjából állandó törekvést jelent a kultúrállami lét irányába, az egyén szempontjából pedig a jogállamiság biztonosságát garantálja.

Kuncz Ignác igazi vesszőparipája – amivel zárja az állami alaptanok elemzését – az állam és a társadalom megkülönböztetésének kérdése. Megítélésem szerint e kettő alaki szétválasztása adta azt az alapot, melyre később egész nemzetállami rendszerét felépíthette.⁷¹ Ha az államot és a társadalmat filozófiai síkon el tudja választani egymástól, akkor lehetősége nyílik nemzetállam és társasági állam megkülönböztetésére, ahogy azt fent taglaltuk. Ez az a szillogizmus, amin áll vagy bukik az etikai államfogalom. Ahogy Kuncz fogalmazta vetélytársainak: „Eszméim ellenzőit várom a haretéren. De legyen a harc döntő. Vagy az elvet kell megtámadni, vagy annak keresztülvételét.”⁷² Ennek tükrében már érthető, miért iparkodott olyan sokat ennek a terminológiai kérdésnek a körülbástyázásán.

Kuncz Ignác szerint állam és társadalom csak alakilag különböztethető meg, és nem anyagilag. A társadalom – ahogy azt szokás gondolni – egy embersokaság, tehát az emberek életviszonyainak nagy organizmusa, melybe az emberek a maguk egyéni személyiségét és magánérdekeit beleélik. Az államot pedig egy hatósági szervezetnek szokás gondolni, mely uralkodik a társadalom fölött, szervezve annak életét. Kuncz szerint azonban ez nem állam, hanem bürokratikus abszolutizmus. Az állam valójában szintén életviszonyok nagy organizmusa, csak ebbe az emberek nem egyéni személyiségüket és érdekeiket élik bele, hanem a nemzet személyiségét és érdekét! Így emeli Kuncz az államot anyagilag a társada-

⁶⁷ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 129.

⁶⁸ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 131.

⁶⁹ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 134–138.

⁷⁰ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 136.

⁷¹ Vö.: Kuncz Ignác: *Állam és társadalom*. Magyar Philosophiai Szemle, 7. évf. (1888) 5–6. sz. 403–428.

⁷² Kuncz Ignác: *Az állam, mint nemzet*. Magyar Philosophiai Szemle, 6. évf. (1887) 1. sz. 46.

lom mellé, majd alakilag (etikai minőségében) följe. Ha egy közösség csak társadalom, akkor háború esetén az emberek elmenekülnek, de ha nemzet, akkor fegyvert ragadnak! – folytathatnánk az eszmefuttatást. S ha az állam maga a nemzet, tehát etikailag a legmagasabb rendű közösség, akkor nyilván nem lehet egy bürokratikus hatóság szervezeté vádjával illetni. „Az ember mind az államot, mind a társadalmat közvetlenül éli, mert épp úgy állami, mint társadalmi lény; vagyis rendeltetése egyfelől egy magasb etikai személyiségbe olvad, másfelől saját személyiségét érvényesíti.”⁷³ Az állam társadalmisítását kora egyik legnagyobb veszélyének tartotta Kuncz: „A társadalmi vízőzön gazdasági oldalról ma is fenyegeti az államot.”⁷⁴ Merész hasonlatnak tűnhet, de Kuncz polémiája államról és társadalomról leginkább a reformáció korának átlényegülés-tannal kapcsolatos vitáival állítható párhuzamba. Ahogy teológiai értelemben minden további dogmatikai következmény Krisztus jelenlétén vagy jelen nem létén múlik, úgy az állambölcsélet szempontjából etikailag minden további következmény azon múlik, hogy az államban személyesen jelen van-e a nemzet vagy sem. Mert ha igen, akkor az államnak kiemelt szerep, öncél juttatható, akkor elmondható, hogy az állam maga a nemzet!

Milyen alaperőket tart Kuncz lényegesnek az állam szempontjából? Elsőként a terület kérdésével foglalkozik, s a felvilágosodás jellemző tézisével azonosul: „Szabadság és haladás hazája a mérsékelt öv.”⁷⁵ Ugyanakkor minél műveltebb a nemzet, annál kevésbé van kiszolgáltatva a terület és az éghajlat sajátosságainak. A természetes határokat méltányolja, de úgy véli, azoknak elvvé emelése ellenkezik a civilizáció irányával. Végül kiemeli, hogy csak elegendő területtel rendelkező állam lehet kultúrállam és gazdaságilag független, a városállami felfogást hátra kell hagyni a történelemben.

A második legfontosabb alaperő a népesség: „A nép, vagyis az államot képező emberek összessége, mint történetileg kifejtett etikai személy, azonos fogalom a nemzettel. Alapja a család, mint a szintén századokat átkaroló etikai egység. Az állam és a család sokszorosan összefügg egymással. A történeti kontinuitás félbeszakítása megöli a nemzeteket.”⁷⁶ A nép fogalma tehát azonos a nemzetével! A népességet azonban nemcsak etikailag, hanem jogilag is szükséges meghatározni. Kuncz szerint ez utóbbi nem más, mint az állampolgárság intézménye, tehát a „közjogi kapocs, s az ebből folyó törvényes oltalomnak bizonyos egyenlősége”.⁷⁷ A nemzetállam etikai fogalmával azonban összeegyeztethetetlen a kettős állampolgárság: „Polgára csak egy államnak lehet az ember, mert lehetetlen két állam személyes életét lelkünkben hordani. A vegyes állampolgárság egyik, vagy mindkét állam iránt etikai tartalom nélkül való üres jogi forma.”⁷⁸ Szintén a népesség témájához tartozik a szociális kérdés. Kuncz szerint vannak erényei a nagy, közepes és kis vagyonoknak, de a nyomornak nincsenek. Az utóbbi felszámolása folyamatos javulás a történelemben, ezért az idő sokkal jobb választ ad a problémára, mint állam és társadalom felforgatása, azaz bármiféle forradalom.

A társadalom szerkezetét is államformáló alaperőnek tartja a szerző. Társadalomszemléletét jól illusztrálja a cím: „*A népelet tényleges osztályai*”. Alapvetően négy osztályt különböztet meg. Az arisztokrácia politikai szerepét elismeri, de ezen réteget a múlt maradványának véli. A középosztályt a leghasznosabb csoportnak tartja, melynek fő jellemvonása

⁷³ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 141.

⁷⁴ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 142.

⁷⁵ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 143.

⁷⁶ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 148.

⁷⁷ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 149.

⁷⁸ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 150.

a szakszerű munka. Élesen elkülöníti egymástól a paraszt- és a munkásosztályt. Parasztnak lenni nemcsak munkakör, hanem szemlélet- és életmód kérdése is, ezért Kuncz parasztnak csak a földdel rendelkező földműveseket tartja. A munkásosztályt osztja tehát két részre: városi és mezői munkásságra. Szerinte ez a réteg még kifejlődőben van, s ha rossz irányban kíván érvényesülni, akkor az katasztrófához vezethet. „Lelkében még ma értelmi éj, gyakran a gyűlölet villámaival.”⁷⁹ Kuncz szerint mindenki saját osztályában töltheti be legjobban feladatát, azonban ez nem vezethet kasztrendszerhez: állami feladat a társadalmi osztályok közötti átjárás biztosítása! Civilizációs folyamatnak látja a társadalmi osztályok közeledését, melyet minden visszássága ellenére kívánatosnak tart. „Ami az osztályok jövőjét illeti, bizonyos, hogy az osztályok közeledése dacára, két osztálya mindig lesz az emberiségnek, egyik mely elméjével, másik mely izomerővel dolgozik.”⁸⁰

Alaptanok és alaperők után alapjogok – szabadság és egyenlőség – feltárással folytatja gondolatmenetét a tankönyv. A szabadság fogalmát kiemelkedően fontosnak tartja, kétféle típusát különböztetve meg: egyéni és politikai szabadságot.⁸¹ Kuncz szerint sokan szélsőségekbe esve az egyiket érvényesíteni akarják a másik fölött. Az előbbire példa az általános választójog, az utóbbira pedig az olyan politika, mely sérti a polgárok sarkalatos jogait. De melyek is ezek? Kuncz tizenkettőt sorol fel: életjog, becsületjog, személyes szabadság, lakásjog, tulajdonjog, a munkaszabadság joga, az egyesületi jog, a népgyűlés joga (azaz gyűlekezési jog), a kérelmezési jog, a vallásszabadság, a tudományszabadság és végül a sajtószabadság joga. Ezek közül számos önmagáért beszél, de van, amit érdemes jobban szemügyre venni. Meglepőnek tűnhet például a lakásjog ilyen mértékű preferálása, mely Kuncz Ignác személyiségéből is fakadhat. „Állam és sajtó, – fontos eseteket kivéve – tisztelettel állnak meg a lakás küszöbén. A lakás szellemi és etikai mélység, különösen a családi érzelm fejlődésének helye. A lakás szentségének öntudata erőt ad a nemzeti szabadságnak is, azért minden lakásjogot úgy kell megvédeni, mintha azon lakásban az egész nemzet laknék.”⁸² Érdekes még, hogy jogásként milyen fontosnak tartja a kérelmezési jogot a politikai életben. Ez az a jog, ami garantálná az önkény kizárását, s azt, hogy bizonyos politikai erőt vagy szándékot semmibe lehessen venni. Kuncz – saját korának megfelelően – kétféle kérelmezési jogot különböztet meg. Az egyik az, amikor még az alkotmányért kell küzdeni; ebben az esetben nemzeti (rendi) parlamentek kérelmezik az alkotmányt az uralkodótól. A másik az, amikor már alkotmányos állapotok uralkodnak, ekkor a nép kérelmez reformokat a parlamenttől. (Ez utóbbit az angol parlamentarizmus példájával illusztrálja.) Figyelemreméltók gondolatai a sajtószabadság kétélűségéről is.⁸³

Kuncz mélységesen megveti az egalitarizmust: „Egészen egyenlők, materiális értelemben, csak mint élvező állatok lehetünk. A materiális egyenlőség a gyomor elve; nem a feje, nem a szíve.”⁸⁴ E helyett az arányos egyenlőséget hirdeti, tehát a joggal együtt kell járjon a kötelesség is. Ezt a nézetét a szerzett jogokra érvényesíti, emberi jogok tekintetében eredendő és teljes egyenlőséget hirdet. A politikai jogokat viszont a „nemzeti jogból” dedukálja, ami nem más, mint a nemzetszuverenitás. Kuncz nézetében a politikai jogokat tehát nemzetállami érdek szempontjából kell megosztani: ezért elvetendő az általános választójog, mert az egyéni jog diadalát jelentené a nemzeti jog felett. Ezen a ponton jut el a női

⁷⁹ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 160.

⁸⁰ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 161.

⁸¹ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 164.

⁸² Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 167.

⁸³ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 174–175.

⁸⁴ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 176.

emancipációhoz. „Megkülönböztetendő e kérdés a társadalom és az állam szempontjából. A társadalomban el kell fogadnunk a nőemancipációt, az államban nem.”⁸⁵ Nézete szerint a nemzet alapja a család, nem pedig az egyén. Tehát egy választáson a család adja le szavazatát, a családfő vezérletével. A nők tehát ebben az értelmezésben képviselve vannak a parlamentben, csak úgy, mint a gyermekek. Kuncz szerint, ha a népszuverenitás elméletét hirdetőket következetesen járnának el, akkor választójogot kellene adniuk a nőknek. A nemzetállam viszont e csekély politikai hatalom helyett jelentős etikai szerepet kínál. „A nemzet nemcsak jogi szervezet, hanem etikai személyes lét. A nemzetszabadság éppúgy árad a nőre, mint a férfira, csak hogy a nő e szabadságot nem mint népvezér, hanem mint a család angyla gyakorolja. A nemzet, mint aktív állomalany, a család egysége alapján szervezendő, de a nők politikai joga a család politikai szétbontása.”⁸⁶ Ez a kissé papírszagú elmélet – bár nem nélkülözi a logikát – aligha jelenthetett elegendő szellemi muníciót e nagy társadalmi birkózásban.

Az alapjogok értelmezése kapcsán megkerülhetetlenné vált az államhatalom fogalmának tisztázása, így a szerző ennek szentelte a következő fejezetet. „Az államhatalom a legmagasb emberi hatalom, mint személyes lét, a nemzeti gondolkodás-, akarás- és cselekvésnek ereje és képessége.”⁸⁷ A kérdés csupán az, hogy kit illet e hatalom. Kuncz rendszerében a nemzetet, hiszen a nemzet maga az állam. Ezzel szemben áll a társasági államfogalom: hiszen ott legyen szó önkényről (egy ember/csoport) vagy népszuverenitásról (azaz sok egyes ember halmaza), nem a nemzeté a hatalom, azaz nem beszélhetünk nemzetsuverenitásról. Kuncz szerint a nemzetállam a nemzetsuverenitásból fakad, ami etikailag magasabb rendű, mint a népszuverenitás, hiszen az utóbbi csak mennyiség, de nem minőség szempontjából különbözik az önkényuralomtól.

A nemzetsuverenitásból ered Kuncz Ignác sajátos felfogása az államhatalom különböző ágairól. Mint orgánumokról beszélhetünk törvényhozó, kormányzó és bírói hatalomról. A hatalmi ágak szétválasztása az állambölcselet nagy kérdése évszázadok óta. Kuncz szerint helytelen kifejezés a szétválasztás, mivel a hatalom (ami a nemzetsuverenitásból ered) nem osztható fel, hiszen a főhatalom egy. „A nemzet mindegyik hatalmi ágban önkontrollra szervezendő. Az ellenőrzést nem gyakorolja három különböző politikai személyiség kölcsönösen egymás iránt, hanem mindig az összes állampolgároknak jogilag és etikailag szervezett nemzet, mindig ugyanaz az egész nemzet önmaga iránt. Ez tehát nem a politikai alanyoknak egymás közötti külső kontrollja, hanem a nemzetnek belső önkontrollja. A nemzet hármasszervezetben ellenőrzi magát, de mindig maga-magát ellenőrzi. A nemzetállamban csak nemzetjogkör van, és minden politikai jogkör a nemzetjogkör létalakja.”⁸⁸ Kuncz tehát a gyakorlat szempontjából ugyanúgy a hatalmi ágak ellenőrzéséről beszél, csak mindezt más elméleti megalapozottsággal (önkontroll) képzei. A költői kérdés ezek után ismét csak az, hogy mit ér egy ilyen magas röptű idea kinyilatkoztatása az állam valóságos életére vonatkozóan.

Kuncz Ignác könyvének második fejezetét alkotmányról és államalkatokról vallott nézeteivel zárja.⁸⁹ Ahogy arról már a fentiekben szó volt, a hagyományos felosztás alapján ő is chartális és történeti alkotmányokról beszél, s természetesen az utóbbiakat tartja az ideális államfejlődés alapvetésének. A magyar történelemben időnként vészesen felbukkanó okt-

⁸⁵ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 178.

⁸⁶ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 179.

⁸⁷ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 181.

⁸⁸ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 189–190.

⁸⁹ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 191–239.

rojált alkotmány fogalmát mélységesen megveti, hiszen az a nemzetállam etikai fogalmának szempontjából „logikai és jogi lehetetlenség”. Még az erős etikai súllyal bíró történeti alkotmányok sem nélkülözhetik az alkotmánybiztosítókat, a szerző ezek közé sorolja a királyi, miniszteri és katonai esküket, de a sajtószabadságot és az önkormányzati rendszert is.

Államalkaton az alkotmány azon részét érti, mely meghatározza a szuverenitás alakját. Nemzetszuverenitás szempontjából két államalkat létezik, a *respublica* és a *monarchia*, az előbbi közvetlen, az utóbbi közvetett nemzetszuverenitással bír. Tehát a monarchiát az különbözteti meg, hogy ott a „nemzeti önszemélyesítés egy emberben történik”. A továbbiakban a nemzet állami szervezéséről ír, mely szerinte történhet arisztokratikusan vagy demokratikusan, illetve a legszerencsésebb esetben mindkét módon.⁹⁰ A demokráciát és a köztársasági államalkatot is az antikvitásból eredezteti, de azokat élesen elhatárolja modern kori változataiktól. Érdekes, hogy a köztársasági elnök megválasztását a parlament részéről tartja ideálisnak, hiszen a nép által választott államfő (mint III. Napóleon) könnyen a „*cezarizmus*” útjára léphet.⁹¹ Monarchia esetében három típusú szélsőséget különít el: felekezeti, udvari és fölvilágosodott abszolutizmus. Kuncz végső következtetésében arra az álláspontra jut, hogy a történeti alkotmánnyal rendelkező, de demokratikusan szervezett alkotmányos monarchia a legideálisabb állam, ami csak létezhet. A végső érv természetesen az angol és magyar jogtörténet kimeríthetetlen példatára.

Nem maradhat megválaszolatlan a konföderáció kérdésköre. Kuncz Ignác szerint határozottan meg kell különböztetni a szövetségi állam fogalmát az államok szövetségének fogalmától. „A szövetséges állam egy nemzet, az államok szövetsége több nemzet.”⁹² Ebből is látszik, mennyire elutasítja az etnikai szempont bevitelét a nemzetfogalomba. Ha a konföderációnak közös uralkodója van, akkor a szövetséges állam perszonális uniót (Magyarország és Ausztria), az államok szövetsége pedig reáluniót jelent (Aragónia és Kasztília).

Amennyiben alkotmányról beszélünk, meg kell határozni az alkotmányozó hatalom fogalmát is.⁹³ Kuncz szerint a társasági államfogalomnál élesen különválnak az alkotmányozó és az alkotmányozott hatalom, tehát beszélhetünk alkotmányozó nemzetgyűlésről, ami majd az alkotmány kidolgozásával és beiktatásával feloszlik, hogy választás útján megalkuljon a törvényhozó parlament (ez lenne az alkotmányozott hatalom). Az etikai államfogalom ezt természetesen meghaladja, hiszen ott e két hatalom egy, mégpedig az összes polgárokból szervezett nemzet, a maga parlamentjével. Így logikai lehetetlenség, hogy egy ilyen államban alkotmányellenes törvényt hozzon a parlament! S a bírói hatalom is csak gyakorlatban ítélkezhet a törvények felett, azokat – ahogy Kuncz mondja – „*in abstracto* meg nem semmisítheti”.⁹⁴

A parlamenti kormányrendszert egyébiránt az alkotmányfejlődés egyik csúcának tartja, mely szerinte a legnemesebb kormányzási forma, ami addig létezett. „Ez az észszuverenitás rendszere”, azaz „a rábeszélés, belátás és meggyőződés által történő kormányzás”.⁹⁵ Cáfolni kívánja az általános vélekedést, miszerint az alkotmányos monarchiák parlamenti rendszere veszélyeztetné a király hatalmát. Éppen ellenkezőleg – mondja Kuncz –, a királyi hatalma erősebb és tartósabb, mint az abszolút rendszerekben, mert itt a „meggyőzések

⁹⁰ Vö.: Kuncz: *A demokrácia eszméje és szervezete*. 1885.

⁹¹ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 210.

⁹² Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 220.

⁹³ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 224–226.

⁹⁴ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 225–226.

⁹⁵ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 227–234.

felett uralkodik”. Nagy előnye még a parlamentarizmusnak, hogy kizárja az önkényuralom lehetőségét, hiszen bizalomvesztés esetén a kormány kénytelen meghátrálni. „Ez az állapot [a bizalomvesztés utáni], mely a parlamentarizmus morálja szerint sokáig semmi esetre sem tarthat és így az államhatalmi szervezetben az állam belső meghasonlása állandóvá nem fajulhat, hanem csak átmeneti marad. A parlamenti kormányrendszer mellett az állam sohasem lesz olyan, mint az ingatag, gyöngé ember, aki magát elhatározni nem tudja, föltéve mindig, hogy az illető államban e rendszer egészséges és hatalmas pártéletem alapszik, és nem pusztá látszat.”⁹⁶ Kuncz tankönyvét böngészve az olvasó hiába keresi a gyakorlati vonatkozásokat. Talán a kérdést fordítva kellene feltenni: mi van olyankor, ha ezen etikai elveknek még csak töredéke sincs meg a valós államéletben?

A törvényhozó hatalom – mint fent láttunk – különös súlyt kapott Kuncz rendszerében.⁹⁷ Nézete szerint országgyűlési képviselő csak országosan ismert személy lehet, aki a választóinak nem eszköze, hanem vezérlője, aki nem borulhat le választókerületének „localis érdekei előtt”, hanem a nemzet szellemét jeleníti meg. A fentiekre jellemző logika itt is érvényesül: mind a rendi, mind a népképviselői parlament atomisztikus emberképviselő, helyette nemzetképviselőre van szükség. A nemzetállam szempontjából a két kamara rendszer az ideális, hiszen a cél nem a képviseltek akaratának, hanem a nemzeti érdeknek „napfényre hozatala”. „A felsőházba az ősi erényt vigyük be törvényes megjelöléssel; a személyes érdemet a korona kinevezése útján; az alsóházba mind az ősi erényt, mind a személyes érdemet választás útján.”⁹⁸ Kuncz a választási rendszerben elutasítja a decentralizmust, károsnak tartja a választókerületi rendszert. Nézete szerint mindenkinek a fővárosban kellene szavazni, még hozzá többes szavazat leadásával, tehát különféle cenzusok (műveltség, vagyon, hivatal) alapján egyesek több szavazattal bírnának. Mélységesen megveti a titkos szavazást (mely a magánjog önzése), s a nyílt szavazást tartja megfelelőnek. Kuncz szerint 400–600 tagú alsóházzal és 200–400 tagú felsőházzal érdemes számolni, ahol a képviselők megbízása öt–hét évre szól. Az államfőt széles jogkör illetné (felosztatás joga, abszolút vétő), míg a két kamara azonos jogállású lenne.

A kormányzati hatalom feladatát a kormányzásban és a közigazgatásban látja Kuncz.⁹⁹ Szigorú miniszteri felelősséget követel mind politikai, mind jogi értelemben. Ezt az elvet következetesen érvényesíti a bürokrácia alsóbb szintjein is: egy hivatalnoknak magánjogi, büntetőjogi és fegyelmi felelősséget kell viselnie; magasabb beosztás esetén politikait is. Az önkormányzat kérdéskörében ismét új fogalmat alkotott: állami önkormányzat.¹⁰⁰ Ebből dedukálja minden helyi önkormányzat politikai hatalmát. A másik kiemelt téma – amivel a szerző publicisztikájában is nagyon sokat foglalkozott – a közigazgatási bírászkodás.¹⁰¹ Nemzetállami koncepciójában e jogkör nem a bírói, hanem a kormányzati hatalmat illetné. Kuncz ezzel a felfogásával váltotta ki leginkább szakmájának megrökönyödését: Concha Győző könyörtelenül lesújtott rá bírálatában.¹⁰²

⁹⁶ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 234.

⁹⁷ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 227–234.; 248–292.

⁹⁸ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 265.

⁹⁹ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 293–361.

¹⁰⁰ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 329–341. (vö.: Kuncz Ignác: *Állami önkormányzat*. Budapest, 1897.)

¹⁰¹ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 355–375.

¹⁰² Concha: *Államtani problémák*, 523–525.

Kuncz az igazságszolgáltatásban az angolszász esküdtszéki rendszert véli ideálisnak.¹⁰³ Szerinte a népbírák testülete mint „etikai egész” magasabb rendű és természetű, mint a hivatalnok-bírák rendszere.

Végül Kuncz az államhatalmi ügykörökről értekezik.¹⁰⁴ Szerinte ezek a következők: (1) Népeességügy. Ide tartoznak a statisztikai, demográfiai feladatok, az egészség- és családügyi kötelezettségek. (2) A formáljog megvalósítása. E különös elnevezés két fogalmat takar, egyrészt a biztonsági rendszetet (rendőrség, határvédelem, titkosszolgálat), másrészt az igazságügyi politikát. A többi ügykör jelentősége önmagáért beszél: (3) oktatásügy, (4) közgazdaság és pénzügy, (5) hadügy, (6) külügy. Figyelemreméltó, hogy Kuncz nemzetállami felfogásából adódóan rendkívüli hangsúllyal kezeli az oktatásügy szerepét!

Kuncz Ignác további művei és bírálói

Kuncz első komolyabb műve huszonkilenc esztendőskorában, 1870-ben jelent meg Pécsen. Ez nem véletlen, hiszen ekkoriban a baranyai megyeszékhelyen tanított. Munkájának címe: *Az államélet főbb mozzanatai, tekintettel a magyar közjogra*. Ami rögtön szembe tűnő, az, hogy gyakorlatiasabb kérdésekkel is foglalkozik, mint a későbbi Kuncz-írások. Például Kuncz vélekedését a magyarországi nemzetiségi kérdéstről – ahogy azt fent idéztem – ebben a munkában találhatjuk meg.¹⁰⁵ De olvashatunk a *Hármaskönyvről* vagy a Horvát–Szlavón–Dalmát társországek „különös jogkútfőiről”, sőt a magyar királyt illető „álamfenségről” is.¹⁰⁶ E munka teljes mértékben a kiegyezés hatása alatt áll, sőt talán azt akarja igazolni és folytonosnak, legitimnek feltüntetni a magyar jogtörténetben.

A demokrácia eszméje és szervezete című műve 1885-ben látott napvilágot. Kuncz Ignác itt már tényként közli elméletét a nemzetállamról, s ennek tükrében vizsgálja a demokráciát. Szerinte a demokrácia nem más, mint „a személyes képességnek és személyes érdemnek érvénye az emberi összéletben függetlenül származástól és vagyontól.”¹⁰⁷ Ugyanakkor óva int, hogy e magas ideát a népszuverenitás útján át keressük, mert az csak „quantitative és nem qualitative” különbözik bármiféle egyéni zsarnokságtól. A minőségi különbség természetesen a nemzetállami gondolat: „A népszuverenitás szerint minden a nemzet nevében történik, a nemzetsuverenitás szerint minden a nemzet által, és pedig monarchiában, republikában egyaránt.”¹⁰⁸ A demokrácia ócsárlói Kuncz szerint sokszor abba a hibába esnek, hogy „oly jelenségeket sorolnak annak sajátságai közé, melyek ahhoz csak külsőleg tapadnak”.¹⁰⁹ Kuncz fontosnak tartja az arisztokráciát is, melyet az „ősi erény” hordozójának vél, s mint ilyent, kitűnőségnek. De szerinte a demokrácia is kitűnőség, méghozzá az egyéni érdem kitűnősége. Minőségi különbség tehát nincs a kettő között, mennyiségi viszont van, ezért mindkettő megtartásával a demokráciát érdemes hangsúlyozni.

A demokrácia szervezetének kiépítése állami feladat, ami Kuncz szerint két dolgot foglal magában. „Először: a nemzeti gondolkodás-, akarásnak és cselekvésnek személyes érdemen nyugvó elemei mindenütt, a palotában és gunyhóban egyaránt összegyűjtendők, és

¹⁰³ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 375–385.

¹⁰⁴ Kuncz: *A nemzetállam tankönyve*, 385–435.

¹⁰⁵ Kuncz Ignác: *Az államélet főbb mozzanatai tekintettel a magyar közjogra*. Pécs, 1870. 90–92.

¹⁰⁶ Kuncz: *Az államélet főbb mozzanatai tekintettel a magyar közjogra*, 15–16.; 19.; 115–132.

¹⁰⁷ Kuncz: *A demokrácia eszméje és szervezete*, 5.

¹⁰⁸ Kuncz: *A demokrácia eszméje és szervezete*, 9.

¹⁰⁹ Kuncz: *A demokrácia eszméje és szervezete*, 14.

a nemzetnek állami, azaz: személyes egységébe foglalva, hatályossá teendő, részint a központon, részint az önkormányzatokban. Másodsor: A nemzet eszméje által áthatott személyes érdemet folytonos fejlődésben kell tartani, előmozdítani, s ahol nem létezik, föléb-reszteni. E kettő együtt az állami értelemben vett demokrácia. E szervezetben a principium materiale a személyes érdem. A principium formale a nemzet eszméje.”¹¹⁰

A demokrácia eszméjének és szervezetének taglalásához – *A nemzetállam tankönyvéhez* hasonlóan – történeti áttekintést is csatolt Kuncz; ahogy ő fogalmaz: „A kifejtett elvek bírálatos alkalmazása a demokrácia világtörténeti fejlődésére és alakzataira.”¹¹¹ E zárófejezet azért is érdekes, mert tán kevésbé hemzseg elnagyolt és túlzó történeti megállapításoktól. Ennek oka az lehet, hogy a szerző itt egy konkrétabb témát ragadott meg, s inkább különféle gondolkodók demokrácia-nézeteinek ütköztetésére, mint saját elvének minden áron történő keresztülvitelére használta fel a történelmet. Így eljutott olyan dilemmák tárgyalásához is, mint a francia és az amerikai államrendszer összemérése vagy a parlamenti kamarák kérdésköre.

Harmadik nagyobb munkája nem volt más, mint 1896-os akadémiai székfoglalójának írott változata: *Állami önkormányzat*. Mit is rejt ez a különös, látszólag ellentmondó cím? „A legélesebb ellentétben áll jelen dolgozat azzal a fölfogással, mely az önkormányzatot minden további megkülönböztetés nélkül, mint az államigazgatás ellentétét tünteti föl.”¹¹² Kuncz szerint az önkormányzatról akkor beszélünk, ha egy „alany maga magát kormányozza”. Azonban a nemzetállamban csak egy szuverenitás van, méghozzá a nemzeté, s azzal szemben nem állhat semmilyen helyi politika. Kuncz rendszerében helyi ügyek vannak csupán, de helyi érdekek nincsenek, hiszen csak államérdek van. Tehát a helyi önkormányzatok működésének elve nem magyarázható az államigazgatás ellenében létrejött politikai autonómiával, hanem csak az állami önkormányzattól (nemzetszuverenitásból) vezethető le minden helyi önkormányzat: „A szoros értelemben vett állami önkormányzat tehát nem egyéb, mint a nemzet aktív államalanyiségének érvényre jutása az államigazgatás partikuláris szervezetében.” Mindenesetre e munkában is jól érzékelhető az a szerzői szándék, amely az etikai rendszerezés igénye folytán új fogalmakat kíván létrehozni. Az állami önkormányzat azonban csak terminológiai szempontból jelent újat, Kuncz szerint ez egy történetileg kifejtett rendszer, melynek legjobb példáját az angol és magyar alkotmánytörténet adja.

Összességében megállapítható, hogy Kuncz nagyobb terjedelmű munkái közül az akadémiai értekezések szoros összefüggésben állnak nemzetállami koncepciójával. Ez már csak keletkezésük idejéből is fakad. Első könyve ellenben még a „közjogilag historizáló” jogtörténész, nem pedig az állambölcsező munkája.

Kuncz Ignác egész életében szakadatlanul közölt írásokat különböző periodikákban. Ezeket keresztül jól érzékelhető az a folyamat, amire már a fentiekben is utaltunk: pályája során egyre inkább elfordult szakmájának gyakorlati kérdéseitől, s inkább az állambölcselet és a politikai filozófia tudományában mélyült el. Tanári praxisának utolsó állomáshelyén, Kolozsvárott már nem is közjogi, hanem politikatudományi kurzusokat vezetett.

Kuncz Ignác természetesen nem politikai újságokban, hanem szaktudományi folyóiratokban fejtette ki nézeteit. A Dárday Sándor szerkesztésében megjelenő *Közigazgatási Lapok* oly mértékben szaktudományinak számított, hogy elegendő mennyiségű magyarországi olvasóközönség hiányában mindössze két évig tudta magát fenntartani 1877–1879 kö-

¹¹⁰ Kuncz: *A demokrácia eszméje és szervezete*, 27.

¹¹¹ Kuncz: *A demokrácia eszméje és szervezete*, 39–69.

¹¹² Kuncz: *Állami önkormányzat*, 11.

zött. Kuncz természetesen a lap címéből adódó témában írt cikkeket, melyek rövid folytatásokban jelentek meg, például *A közigazgatás jelentősége a szabadság szempontjából, Észrevételek a közigazgatási bírászkodás kérdéséhez, A közigazgatási bíróság fegyelmi választmánya* vagy az *Észrevételek a közigazgatási bírászkodás fölött*. Láthatóan nagyon érdekelték Kunczot az akkori közigazgatási reformokkal, törvényjavaslatokkal kapcsolatos viták, bár ezen tanulmányokat is mind-mind elméleti megközelítés ihlette. Foglalkozott persze gyakorlati kérdésekkel is, például a *Mely irányban véd a mentelem?* című munkájában (1878) a képviselői mentelmi jogról értekezett. Ami azonban a nemzetállami koncepció szempontjából lényeges, az, hogy már e lap hasábjain megjelent egy tanulmánya *Az állam és társadalom alaki megkülönböztetése* címmel, tehát nagyszabású elméletének gyökerei legalább 1877-ig visszanyúlnak. A *Közigazgatási Lapok* 1879-es megszűntével Kuncz hasonló tárgyú írásai a *Jogtudományi Közönyben* jelentek meg a nyolcvanas évek első felében.

1887-től ismét lapot váltott, írásait ezt követően a *Magyar Philosophiai Szemle* közölte. Ezen évente hat számmal jelentkező tudományos folyóiratnak a főszerkesztője Bokor József volt, aki maga is foglalkozott államböleseleti kérdésekkel. Kuncz itteni első cikke 1887-ben, az évfolyam első számában látott napvilágot *Az állam mint nemzet* címmel.¹¹³ Alcímnek Kuncz a következőt adta: „*Kritikus értekezés a divatos államjogi és politikai nézetek felett*”. Kuncz a bevezetésben hadat üzent a 18. századi szubjektív racionalizmusnak, majd kifejtette azon tételeit, amelyre későbbi koncepciója épült.¹¹⁴ Tehát már itt felmerült állam és nemzet azonosságának gondolata, állam és társadalom alaki szétválasztásának szándéka és az etikai nemzetfogalom előtérbe helyezése a nemzetiségi elvvel szemben! Külön hangsúlyozza ennek fontosságát hazánkban, ahol a nacionalizmus centrifugális módon feszítené szét az állami kereteket: „A nemzetiségi elv szervezi ma a gyűlöletet az államban. Ha győzne, akkor holnap az államok irtó harcban állnának egymással.” Az etikai államfogalom, tehát a nemzetállam viszont összetartó erő, hiszen az államot valamennyi polgárában szervezi: „A nemzet az államban az, mi Isten az univerzumban. Elvileg egy mértani pont sincs az államban, a mi ne volna az önmaga fölött rendelkező nemzet” – zárja cikkét szenvedélyesen.¹¹⁵

Kuncz Ignác ebben a periodikában is folytatta régi témáját, immáron filozófiai szemszögből, *A közjogi és különösen a közigazgatási bírászkodás filozófiája* címmel.¹¹⁶ De írt értekezést az arisztokráciáról is.¹¹⁷ Itt kifejtett gondolatai maradandónak bizonyultak későbbi könyveiben. A következő évben megjelent tanulmánya (*Államigazgatási elvek és rendszerek*) pedig nem hagy kétségeket bennünk eszmeiségével kapcsolatban: „Az állami és társadalmi reformokban a bölcsészeti ideálra való öntudatos törekvés – ez a liberalizmus”¹¹⁸ – vallotta büszkén. Még ugyanebben az évben újra nekifutott a nagy szétválasztási kísérletnek (*Állam és társadalom*), melyben elismerően idézte saját főszerkesztőjét: „...egy és ugyanazon éremnek két különböző oldala hát az állam és társadalom.”¹¹⁹ 1889-ben már po-

¹¹³ Kuncz: *Az állam, mint nemzet*, 45–70.

¹¹⁴ *A nemzetállam tankönyvének* első kiadása a következő évben, 1888-ban jelent meg!

¹¹⁵ Kuncz: *Az állam, mint nemzet*, 50–52.

¹¹⁶ Kuncz Ignác: *A közjogi s különösen a közigazgatási bírászkodás filozófiája*. Magyar Philosophiai Szemle, 6. évf. (1887) 5–6. sz. 374–01.

¹¹⁷ Kuncz Ignác: *Az arisztokrácia*. Magyar Philosophiai Szemle, 6. évf. (1887) 4. sz. 241–265.

¹¹⁸ Kuncz Ignác: *Államigazgatási elvek és rendszerek*. Magyar Philosophiai Szemle, 7. évf. (1888) 2. sz. 82.

¹¹⁹ Kuncz: *Állam és társadalom*, 403.

litikai kérdéssel foglalkozott: *A választókerületek bizalmatlansági szavazatai* címmel ragadott tollat; e téma ugyanis a véderővita kapcsán borzolta a közéleti kedélyeket.¹²⁰ Kuncz szerint a választókerületi rendszer ezer sebből vérzik, s ellenkezik a nemzetállam eszméjével, azonban reformjára csak hosszútávon kerülhetne sor.

A következő években már vitriolba mártogatta tollát Kuncz Ignác! Oly dühös lett, mint akinek elméletét megsértette a valóság. Előbb heves kirohanást intézett a korszellemhez *Nemzetállam és hivatalnokállam* címmel,¹²¹ majd vitába keveredett a lap hasábjain Sprinczer János szabadelvű országgyűlési képviselővel. Az előbbi cikkben így írt: „Nemzetállamról beszél ma mindenki, de annak lényegébe kevesen hatolnak és a nemzetállammal az ajkukon, ennek ellentéte és megsemmisítése felé, t.i. a hivatalnokállam felé haladnak”, majd a bürokrácia rövid ostorozása után hozzátette: „Sokan összezavarják a társadalmat az állammal. Magyar nemzet társadalmat gondolnak és a magyar nemzetállamról beszélnek.” Egyértelműen érzekelte tehát Kuncz azt a terminológiai problémát, miszerint a „nemzetállam” kifejezést nacionalista mozgalmak is a zászlajukra tűzték! „Negációja a nemzetállamnak a felekezeti állam, a diktatúra, a társasági állam, a plutokrácia, a falanszter. De hazánkban és korunkban a legveszélyesebb ellentéte és negációja a nemzetiségi állam és a hivatalnokállam.” Ezt követően azokat támadta, akik 1848 bevezetéséről beszéltek alkotmányjogi értelemben, tehát új alkotmányt akartak. Kuncz szerint ez azért ostobaság, mert 1848 nem akart új alkotmányt: az áprilisi törvények szervesen illeszkedtek a magyar jogtörténetbe, s a magyar alkotmányjog a forradalommal csak formáját tekintve változott, nem elvében. Végezetül az állampolgársággal kufárkodókat vette tűz alá: „Ne higgye senki, hogy a nemzetállamot pénzzel lehet venni, mint valami bútordarabot!”¹²²

Kuncz Ignác nemzetállami koncepciója nem kavart nagy vihart a korabeli értelmiség köreiből. A Sprinczer Jánossal való összetűzést is Kuncz kezdeményezte, amikor 1890-ben bírálatot fogalmazott meg a politikus *Az önkormányzat, összegezve az állami közigazgatással* című munkájáról.¹²³ Számon kérte rajta az állam öncélúságát; így Sprinczer nézetében az állam csak „egy a polgárok boldogítására rendelt társadalmi intézmény”.¹²⁴ A képviselő – akit egyébként a nagyszombati járás főszolgabírájaként választottak meg 1877-ben¹²⁵ – természetesen reagált az offenzívára, még hozzá ugyanazon folyóiratban.¹²⁶ Kunczot a tévedhetetlenség arroganciájával vádolta, és szobatudósnak minősítette. Nem értett egyet azal, hogy bírálója azonosítja a nemzetet az állammal. „Mi nézetünk szerint két különböző fogalmak, az eszményi államnak és a megtestesített nemzetnek bölcsészetiileg meg nem engedhető összevonása.” Állam és társadalom szétválasztását pedig haszontalanságnak vélte: „Gyakorlati szempontból beszélve, mire való ezen megkülönböztetés, ezen szétválasztás, mely nem is vihethető keresztül? Pedig kár ily megvetőleg szólani a mai korszakot uraló mate-

¹²⁰ Kuncz Ignác: *A választókerületek bizalmatlansági szavazatai*. Magyar Philosophiai Szemle, 8. évf. (1889) 1. sz. 1–15.

¹²¹ Kuncz Ignác: *Nemzetállam és hivatalnokállam*. Magyar Philosophiai Szemle, 9. évf. (1890) 2. sz. 49–60.

¹²² Kuncz Ignác: *Nemzetállam és hivatalnokállam*. Magyar Philosophiai Szemle, 9. évf. (1890) 2. sz. 58.

¹²³ Sprinczer János: *Az önkormányzat összegezve az állami közigazgatással. Javaslat*. Budapest, 1890.

¹²⁴ Kuncz Ignác: *Az önkormányzat*. Magyar Philosophiai Szemle, 9. évf. (1890) 5–6. sz. 347.

¹²⁵ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái* (<http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/s/s24677.htm>)

¹²⁶ Sprinczer: *Önkormányzat*, 81–113.

rializmusról; ily eszményi magasságra csakis filozófus emelkedhetik!”¹²⁷ A valós ellentét a decentralizáció és önkormányzatiság megítélése kapcsán feszült közöttük, hiszen Sprinczer szerint a társadalom régebbi fogalom az államnál, s mint ilyen az önkormányzati jog kútforrása. Kuncz pedig – aki egyébként viszontválaszra is méltatta ellenfelét¹²⁸ – minden hatalmat a nemzetállami szuverenitásból vezetett le, és a centralizáció híve volt.

Tudományos igényű, komoly bírálatot a szintén akadémikus, egyetemi tanár Concha Győző írt *Államtani problémák* címmel 1888-ban, tehát közvetlenül az első kiadás megjelenése után.¹²⁹ Ahogy a két szerzőt összehasonlító Vasas Géza megjegyezte tanulmányában: a Concha-féle kritika nem is annyira elvi, inkább módszertani különbségekről árulkodott.¹³⁰ „Elve enyém is, de nincs végig gondolva, nem elvében van a hiba, hanem a kivitelben” – veti fel aggályait Concha. A kérdés értelemszerűen adódik ebből: „Miben van hát a kivitel hibája? Nézetem szerint szerző lehetőségének synthetikus természetében; egyáltalán nem bír elemezni, csak szemlélni, csak az általános iránt van érzéke, csak összbonyomásai vannak, ellenben, hogy úgy mondjam, vak az általánosnak elemei, ezek összekötő szájlaira nézve. Nem deduktív módszerét helytelenítem ezzel, hanem azt, hogy az indukciót rosszul köti össze a dedukcióval.” Kifogásolja azt is, hogy Kuncz rendszerében az államot bár valószínűs alaperők (népesség, terület) formálják, ezek a fontos tényezők mégis eltörpülnek az ideák súlya alatt. „Ehhez járul, hogy gondolkodásmódja nagyon dualisztikus; magas ideált s alacsony valóságot, történelmi esetlegességet s bölcselmi szükségképeniséget látunk abban egymás mellett dolgozni. Szerző idealizmusa nem a valósággal kapcsolatban támad, hanem a fölött végtelen magasságban lebeg. Álláspontja, törekvése az ideált a valóságra erőltetni, abba belé vinni, nem belőle kitalálni, fejleszteni.” A módszertani kritika után tárgyi ellenvetéseit is megfogalmazza Concha, aki rendkívül helytelennek véli Kuncz elméletét a hatalmi ágakkal kapcsolatban. „A valóság ily ignorálása mellett azután nem nehéz fölállítani, hogy az államhatalmi ágak kölesönös kontrollja fölösleges.” Szerinte Kuncz téves elméletet alkalmazott a hatalmi ágak önellenőrzéséről: „Az önkontroll homályos fogalmát, melynek Gneist is hívei közé tartozik, csak a valóság ignorálásával lehet keresztül vinni. Szerző végig gondolta az összes államhatalmi ágakra nézve s kihozta Gneist tudós kódéből a józan ész tiszta világába, itt azonban véleményünk szerint teljesen látszik is tarthatatlansága.”¹³¹ Zárásként – a félreértések elkerülése végett – megjegyzi, hogy alapvetően egyetért az etikai államfogalommal, az állam öncélúságának eszméjével, de annak Kuncz-féle keresztülvitelét, különösen az államhatalmi következtetéseit elhibáztattnak tartja.

Megítélésem szerint a bírálatok száma és tartalma jól jelzi azt a tényt, miszerint Kuncz Ignác nemzetállami koncepciója terméketlen maradt a hazai tudományos és politikai életben. Ennek következtében Kuncz érdemi, közvetlen hatásáról aligha beszélhetünk, gondoljunk akár a kortársakra vagy az utókorra. Különösen igaz ez a nemzetállam nacionalista megközelítésével kapcsolatban, melynek nemhogy nem nyújtott támaszt, inkább kifejezetten ellentmondott *A nemzetállam tankönyve*, bármely furcsa is a címbe írt egyezés. Más politikai irányzatok (melyekkel a szerző talán szimpatizált) sem tudták zászlajukra tűzni Kuncz Ignác nevét, hiszen rendszerének bárminemű átültetése a gyakorlati politikába megoldhatatlan feladatot jelentett volna.

¹²⁷ Sprinczer: *Önkormányzat*, 98.

¹²⁸ Kuncz Ignác: *Válasz*. Magyar Philosophiai Szemle, 10. évf. (1891) 2. sz. 114–122.

¹²⁹ Concha: *Államtani problémák*, 511–536.

¹³⁰ Vasas: *Magyar nemzetfelfogások a dualizmus korában*, II. 104.

¹³¹ Concha: *Államtani problémák*, 532.

Érdemes azonban megfogalmaznunk közvetett hatásának elméletét! Azok a hallgatók, akik a dualizmus korában Pécsen, Pozsonyban vagy Kolozsváron jártak egyetemre, majd közéleti pályát futottak be, minden bizonnyal jól emlékeztek Kuncz tanár úr tétéleire. A további Kuncz Ignác-kutatásnak egy lehetséges iránya lehetne azon személyek felderítése, akik a professzor egykori hallgatóiként jelentős szerepet vittek a magyar politikában. Elsősorban a kormánypárti politikusok körére kell gondolnunk, hiszen Kuncz Ignác a kiegyezés híve volt, s tudományos elméletei nemhogy nem ütköztek ezen politikai véleményével, hanem inkább alátámasztották azt.¹³² Közvetett hatás alatt elsősorban politikai rész kérdésekről vallott nézetek megerősítését értem: egész más szemszögből nézhetjük bizonyos politikusaink markáns véleményét választójogról, női emancipációról, országgyűlésről, választási rendszerről vagy nemzetiségi kérdéstről, ha ezen nézetek mögött – a rövidtávú politikai érdeken túl – feltételezzük egy mélyreható etikai magyarázat tudati biztosságát. A nők választójogának elvitatása nem feltétlenül kirekesztésből adódott, hanem etikai családfelfogáson. A választójog kiszélesítésének elvitatása nem feltétlenül politikai hatalomvágyon alapult, hanem egy 'nemzetállami' társadalomképen. Ez természetesen nem adhat mentességet az utókor ítéletei alól, azonban magyarázatként szolgálhat; s ennél az eszmétörténet aligha vállalkozhat többre.

A nemzetállam tankönyve valóban teoretikus mű, de nem azé a nemzetállamé, amit általában értünk e fogalom alatt. Kuncz a nemzetről és az államról is máshogy vélekedett, így nemzetállama is csak sajátos kompromisszum eredménye lehetett. Az eszmétörténet, különösen a nacionalizmustörténet szempontjából emiatt válhatott e munka érdektelenné a szakirodalom számára, a mű állambölcseleti jelentőségét pedig a valóság próbáját ki nem álló, már saját korában is szélsőségesnek számító idealizmusa kérdőjelezte meg. Kuncz Ignác munkássága azonban nem érdemelne ily mérvű elhallgatást, hiszen a nagy műveltségű jogtudós számos gondolata – talán épp e vad idealizmusból kifolyólag – dacolni tud még az elmúlt évszázaddal is.

¹³² Elsősorban Kuncz: *Az államélet főbb mozzanatai, tekintettel a magyar közjogra*, 1870.

TAMÁS SZÉKELY

“The state is the nation” – Ignác Kuncz’s Nation State Theory

Ignác Kuncz (1841–1903) is a lesser known Hungarian philosopher of law, university professor and political philosopher who lived in the era of the Austro-Hungarian Monarchy. At first sight, his activity has been unfairly ignored as he comprehensively dealt with one of the most important political questions of the time: the theory of the nation state. His main work entitled *Nemzetállam tankönyve* (A Textbook of the Nation State) was published in 1903 in Kolozsvár.

Yet Kuncz was not an adherent of nationalist ideas, his theory was based on an ethical conception of state. In his theoretical system he advocated that the state equaled the nation, but his concept of nation covered not a people but the ethical community of all the citizens. As opposed to the theory of popular sovereignty, he developed his peculiar theory of national sovereignty, which he consistently applied to the main elements of state organization.

Ignác Kuncz's theoretical works remained mostly unnoticed not only by posterity but also among contemporaries. This may be attributable to his extremist idealism and inclination for moralizing: the overly theoretical character of his system made its practical application completely impossible. However, the indirect impact of his theories should not be underestimated: with his monumental works and his newspaper articles he took a stand in several important political debates of his time (official language, national minorities, election law, the emancipation of women, public administration), and this way provided a moral basis for the reigning political forces.

The history of ideas has yet to provide a thorough examination of his works, but most probably we should regard him as a remarkable liberal political philosopher and a respected professor rather than a nationalist ideologist.

„Posztkoloniális értelmiséginek tartom magam”

*Beszélgetés Ewa Domanska lengyel történésszel**

Ewa Domanska lengyel történész, a Poznani Egyetem, valamint a Stanford Egyetem (USA) oktatója. Legfontosabb munkája: Encounters: Philosophy of History After Postmodernism (1998).

Kérem, beszéljen nekünk családi háttéréről, tanulmányairól és korábbi pályafutásáról.

Poznanban (Lengyelország) születtem, ott is tanultam, ahol jelenleg is élek és dolgozom. Lokálpatrióta vagyok, és sohasem akartam innen elmenni vagy tartósan máshol dolgozni. Ugyanakkor azt a Kaliforniát és a Stanford Egyetemet tekintem második otthonomnak, ahol 2002 óta a tavaszi szemeszterben mindig tanítok. Olyan értelmiségiként tekintek magamra, mint aki megpróbálja áthidalni azt a távolságot, ami a gondolkodásmód, a tudomány felfogása és az oktatási stratégiák tekintetében Nyugat és Kelet között fennáll. „Posztkoloniális értelmiségi”-nek tartom magam.

Ami a családomat illeti, egyetemi tanulmányaim során az egyik leghasznosabb házi feladatomat segédtudományokból, forrásismeretből kaptam. Másodéves egyetemistaként ugyanis el kellett készítenünk a családfánkat. Ennek összeállítása közben felfedeztem, hogy nagyon kevés forrással rendelkezem. Családi emlékezetünk a nagymama memóriájára korlátozódott, amely a 19. század végéig nyúlt vissza. Úgy fogalmaznék, hogy egy „tradicionális” lengyel családból származom: a hazafias katolicizmus és egyfajta mártírológiai múlt szellemében neveltek. Tanítványaimnak mindig azt mondtam, hogy a lengyel felkelők utolsó nemzedékéhez tartozom. (Vajon a Szolidaritás Mozgalom volt az utolsó felkelésünk?)

Szerencsének és kitüntetésnek érzem, hogy a historiográfia történetének és elméletének három nagy és híres tudósával dolgozhattam: Jerzy Topolskival, Frank Ankersmittel és Hayden White-tal. Történelmet a poznani Adam Mickiewicz Egyetem Történelmi Intézetében tanultam az 1980-as években. MA és PhD értekezéseim témavezetője Jerzy Topolski volt. Figyelemreméltó személyiség és tudós volt: nagyon nyitott, széleskörű interdiszciplináris olvasottsággal, roppant munkabírással rendelkezett (műveinek bibliográfiája kétezer tételt tartalmaz), szerény volt, és jó humorérzékkel, valamint szociális érzékenységgel bírt. Topolski azt javasolta, hogy doktori tanulmányaim egy részét Frank Ankersmit-nél végezzem Groningenben, Hollandiában. A történelmi narratívák problémája érdekelt, ahogy azt a narrativista történetfilozófiában tárgyalják. Még egyetemistaként készítettem első interjúmat Hans Kellnerrel (groningeni látogatása alkalmával) és Hayden White-tal, akit Frank Ankersmit hívott meg vendéglőadónak. Így született meg interjúgyűjteményem.¹ PhD disszertációm angolul írtam, és a *Historiográfia a humán tudományok narratív és*

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta.

¹ Domanska, Ewa: *Encounters: Philosophy of History After Postmodernism*. Charlottesville–London, 1998.; orosz nyelvű kiadása Marina Kukarcseva fordításában: Moszkva, 2010.

posztmodern fordulatának fényében címet viselte. Később Fulbright-ösztöndíjat kaptam, és posztdoktori tanulmányaimat Hayden White irányításával végeztem a Berkeley Egyetemen, Kaliforniában (1995–1996). Nagyon termékeny időszak volt ez, sokat tanultam az előadásokból, amelyeket Hayden White, valamint Victoria Bonell, Seymour Chatman, Donald Davidson, Martin Jay, Paul Rabinov és Jacques Revel (aki vendégprofesszor volt ott akkoriban) tartottak. De természetesen – ahogyan most látom a dolgot – a tudományról és az oktatási kérdésekről minden lényegeset Hayden White-től tanultam, aki a mesterem és később barátom lett.

Hogyan kezdődött egyetemi pályafutása? Mit tanított és mit tanít jelenleg? Mit kutatott és mit kutat? Milyen tapasztalatokat szerzett e két (különböző?) területen?

Kutatói érdeklődésem a történeti narratíva, a diskurzus, a szöveg és reprezentáció kérdéseire fókuszáló, úgynevezett narrativista történelemfilozófiától (ez különösen Hayden White és Frank Ankersmit eszméiben jutott kifejezésre) az anyagi kultúra, a dologiség, az új materializmus és a jelen irányába tolódott el (amit olyan tudósok képviselnek, mint Bruno Latour, Manuel DeLanda). Ez a változás az 1990-es évek végén következett be, amikor megismerkedtem Latournak az emberi és nem emberi közösségről szóló gondolataival, és érdeklődni kezdtem a poszthumanista idioma iránt, amelyet a korábbi, visszaszoruló értelmezési paradigma alternatívájának tekintettem. Ezt az eltolódást az antropológusokkal és a régészekkel való szoros együttműködésnek is köszönhetem, akik empirikus kutatásait (ásatás és terepmunka) bizonyos ponton érdekesebbnek találtam, mint a szövegek (források) olvasását. Ekkor már jobban érdekelt a múlt jelenvalósága, mint reprezentációja, illetve inkább az, hogy mi marad meg a történelemből, mintsem az, hogy mi vész el belőle. Így az utolsó évtizedben kutatói érdeklődésem a „dolgok tanulmányozása” (*thing studies*), a posztkoloniális tanulmányok (és az, hogy a posztkolonializmus perspektívájából gondoljuk el a szocializmus utáni állapotot és az ex-szocialista országok múltját), a halott test kutatása, a genocídiumkutatás, a nem intencionális *agency*, valamint az elméletalkotás (különösen a „megalapozott elmélet” (*grounded theory*)) problémái körül forog.

Poznanban a Történelmi Intézetben kezdettől tanítottam bevezetést a történettudomány történetébe és módszertanába, valamint úgynevezett speciális angol kurzusokat. Egyik érdeklődési területem a genocídium tanulmányok, így szemináriumot tartok a holokauszt reprezentációjáról, amely fokozatosan összehasonlító holokauszt tanulmányokká szélesedett, ahol olyan témákat tárgyalunk, mint a nukleáris holokauszt, a szellemi és állati holokauszt [egy-egy állatfajok kipusztulása – a szerk.]. Különösen élveztem a humán és társadalomtudományok metodológiájáról tartott kurzusokat, amelyeket a különböző intézetek (antropológia, régészet, történelem, zene, hebraisztika, arabisztika) nagy létszámú hallgatószámának tartottam. Ezek az előadások nagy kihívást jelentő és önképzést igénylő vállalkozások, ahol megkísérlem bemutatni a humántudományokat meghaladni kívánó „poszthumántudományok” és/vagy „bio-humántudományok” (*posthumanities or/and biohumanities*) kialakulóban lévő paradigmájának jelenlegi megközelítéseit és témaköreit.

2002 óta a Stanfordon a jelenkori európai filozófia, valamint a társadalom és a humántudományok összehasonlító elméletének témaköreiből vezetek kurzusokat felsőbb éves mesterszakos hallgatóknak. A következő évben (2011 tavaszán) a következő címmel tartok kurzust: „Bio-humántudományok. Az európai filozófia és a humán- s társadalomtudományok”. Lenyűgöz engem a poszt- és bio-humántudományok iránti növekvő érdeklődés. Hogyan beszélhetünk nem-antropocentrikus humántudományokról (és nem-antropocentrikus történelemről)? A humán- és társadalomtudományokban zajló jelenlegi vita szempontjából szeretném megvizsgálni a humán- és társadalomtudományok természettudo-

mányokkal való kibékítésének nemrégiben megkezdett kísérleteit, amelyek úgynevezett „nagy perspektívájú kérdések” (*big picture questions*) (globális kapitalizmus, terrorizmus, migráció, ökológiai katasztrófák, biotechnológiai fejlődés), valamint a természet- és human-, illetve társadalomtudományok között hídát építő koncepciók (emberi és nem-emberi *agency*, összeállítás, kialakulás, erő, habitus, empátia és mimikri kérdései) körül forognak. Nagyon óvatosan át kell gondolnunk a jelenbeli „paradigmatikus szakadék”-ot a domináns értelmezési kereteket illetően, a napjainkban lejátszódó váltás (a posztstrukturalista reprezentáció-elvűtől a poszthumán irányba) problémáit, valamint az úgynevezett „határozott alternatívák” (új empirizmus, új materializmus, relációs ontológia) iránti növekvő érdeklődést. Tehát „rendhagyó” esettanulmányokat (*disobedient case studies*) keresek, az archeológia (a dolgok hozzájárulása saját sorsuk alakulásához, *agency*), az antropológia (újratelemzési esetek, az emberi maradványok ontológiája), a történelem (a környezet története, „botanikai örökség”), az irodalom és film (*Szárnyas fejedelmű, Blade Runner*), valamint a művészet (bio-art) segítségével, amelyek a környezet, az állatvilág és a tárgyak interdiszciplináris megközelítésével foglalkoznak, azért, hogy megmutassam, milyen jellegű témák, kutatási kérdések, megközelítések, teóriák és koncepciók vezethetnek egyfajta integratív tudáshoz és a jövő pozitív szemléletéhez, és mi erősítheti ontológiai biztonságunkat, a társadalmi bizalmat, s növelheti általában véve az élet fenntartásának értékeit.

Ön a historiográfia speciális műfaját is műveli, a különböző történésekkel és filozófusokkal készített interjút. Talán legismertebb könyve is ebbe a kategóriába tartozik, amelyet több nyelvre is lefordítottak. Miért tartja fontosnak e műfajt?

Valóban, úgy vélem, hogy az interjú a tudományos munka egyik nagyon fontos műfaja, és örülök, hogy a történetírás elméletének és történetének olyan fontos és befolyásos folyóiratai, mint például a *Rethinking History* hajlandók publikálni ilyesféle szövegeket. Mindezekelőtt meg vagyok győződve arról, hogy (különösen fiatal tudósok számára) nagyon fontos a professzorokkal kialakított személyes kontaktus és beszélgetés. Talán mindannyian átéltük már az egy tanártól való elragadtatás és a belőle való kiábrándulás élményét. (Az ilyen élmények arra ösztönözhetnek, hogy egy tudós szövegeiből többet olvassunk, míg mások oda vezethetnek, hogy feladjuk az érdeklődést szakterülete iránt.) Másodsorban, az interjú „felszabadultabb” kifejezőmódra ad lehetőséget – a tudósoknak nem kell különlegesnek lenniük, nem kell feltétlenül valamiféle logikus argumentációt követniük, és sokkal több személyes megfigyelést engedhet meg magának, ami sokat elárulhat gondolkodásmódjáról. Harmadrészt, az interjú gyakran elárulja, hogy a tudós abban a bizonyos időpontban éppen min dolgozik, mit talál érdekesnek és kihívást jelentőnek. Természetesen az interjú kiadási munkálatai meglehetősen időigényesek és bonyolultak: el kell készíteni az interjút, át kell írni, egyeztetni kell az interjúalannal a javításokat stb. Valójában az első interjúmat nem szándékosan készítettem: angol tudásom még meglehetősen gyenge volt, amikor megkerestem Hayden White-ot, hogy egyszerűen vegyük fel a beszélgetésünket. Ezt később mint interjút publikáltuk az „*Encounters*” című kötetemben, egyéb interjúkkal együtt, amelyek elkészítése, kiadása és megjelentetése öt évbe telt. De megérte. Ezeket az interjúkat antropológiai gyakorlatnak tekintem, terepmunkának (vagy egyfajta *oral history*nek?). Mit próbáltam kideríteni? Nagyon alapvető dolgokat: Miért és hogyan kezdett érdeklődni a történész a múlt iránt? Kik voltak a mesterei? Mit gondoltak a historiográfia történetének és elméletének aktuális helyzetéről? Milyen könyveket és szerzőket olvasnak stb.? Mindezekon kívül a kilencvenes évek elején mentort is kerestem, valakit, aki megerősít gondolkozási szabadságomban, és segít saját megközelítem továbbfejlesztésében.

Egy másik kedvelt területének az „ellentörténelem” tűnik, (tanulmánya, amelyet ez alkalommal magyarul közlünk, ezt a kérdést érinti). Mit ért az „ellentörténelem” fogalmán, és miért fontos ez Önnek? Milyen erkölcsi implikációi vannak e fogalomnak az Ön számára?

Az „ellentörténelem” fogalmát Michel Foucault használta egy fontos szövegében.² Előadásában Foucault a történetírásnak két fajtáját különbözteti meg: a római történelmet és a bibliai történelmet. A római történelem a szuverén hatalom diskurzusa, amely igazolta, legitimizálta és megerősítette ezt a hatalmat. A másik oldalon a bibliai történet, amely ellen-történelemként is ismert, a megszakítottság (diszkontinuitás) története, azoké, akiket a múltnak az uralkodó hatalom által támogatott verziója hallgatásra ítélt. Az ellentörténelemnek nem az a célja, hogy erősítse a fennálló hatalmat, hanem az, hogy bírálja azt. Így az ellentörténet kritikus történetírás, az elnyomottak története – lázadó diskurzus, amely arra törekszik, hogy felelőssé az elnyomottak elfojtott vagy rejtett emlékezetét, nem pedig arra, hogy nagy hősök tetteinek állítson emlékművet. Az úgynevezett új humántudományok (posztkoloniális, etnikai, társadalmi nem tanulmányok, a társadalmon kívüliek, a homoszexuálisok és a leszbikusok, a fogyatékkal élők történetei) keretében készült történetírás az ellentörténelemnek különböző módjait kínálja azáltal, hogy a hagyományos történetírói eljárások „ellenzéki kritikáját” nyújtja.

Az „elnyomottak ismeretelméleti privilégiumaként” ismert módszertani előírásoknak van egy érdekes etikai vonatkozása, amely az ellentörténet-írás alapját képezi. E posztulátum Marx és Lukács György történelmi materializmusáig nyúlik vissza, és olyan feminista alapállású teoretikusok fejlesztették tovább, mint például Sandra Harding. Azonban a dolgok bonyolultabbá válnak, amikor az ellentörténelem Történelemmé válik, azaz amikor a korábban zaklatott és elhallgattatott áldozatok megfelelő hatalmat szereznek ahhoz, hogy maguk is elnyomók legyenek. Eltolódást figyelhetünk meg az áldozatok modelljében, melynek során a passzív, gyenge szubjektumból alkotó, közvetítő, ellenálló szubjektum válik, aki tudatában van jogainak (mint például Gloria Anzaldúa esetében). Az új humántudományok jegyében született írások vizsgálata tanúsítja, hogy ezt a változást nagyban befolyásolják azok a kutatások, amelyek legitimálják és támogatják a különböző kisebbségi mozgalmak dekolonizációs folyamatait, és a jogaikért folytatott küzdelmek alapjául szolgálnak. Eszerint az ellentörténet-írást egy politikailag elkötelezett elmélet ideológiájaként értelmezhetjük, melynek célja az, hogy az elnyomott kisebbségekben ellenálló tudatot alakítson ki. (Ez Lenin egyik kijelentésére emlékeztet, miszerint „forradalmi elmélet nélkül nem létezhet forradalmi mozgalom”). Az efféle eltolódás természetesen alátámasztja Foucault-nak a hatalom spirális természetéről vallott felfogását. Mint történetelmélettel foglalkozó (és egy totalitárius rendszerben nevelkedett) tudóst nagyon érdekel az a felfogás, mely a teóriát a politikai harc eszközeként, a történetelmélettel foglalkozót pedig „politikai aktivista”-ként értelmezi. (Lásd: Chela Sandoval: *Methodology of the Oppressed*. London, 2000.) Érzelmileg az áldozatok oldalán állok, de problémáim vannak bármely politikai szándékokból kreált teória és módszer instrumentális kezelésével kapcsolatban. Realista és kritikus gondolkodóként el kell fogadnom, hogy nincs ártalmatlan ismeretelmélet, és nem létezik teória totalizáló impulzusok nélkül, erkölcsileg érzékeny tudósként azonban szükségem van a stratégiai objektivitás eszméjére. Úgy tűnik, még kísért engem a tények és értékek közötti kétértelmű viszony régi problémája.

² Foucault, Michel: *Society Must Be Defended. Lectures at the Collège de France, 1975–1976*. Transl. David Macey. New York, 2003. XXX.

Miután az ellentörténet-írás Történelemmé vált, kérdezem: mi a kritikai történetírás most, amikor az, amit korábban kritikainak véltünk, historizált lett, kanonizált és konvencionalizált? Kik azok a „mások” a jelenlegi történeti diskurzus számára, miután a standard „mások”, mint a bennszülöttek, őslakosok, nők, homoszexuálisok, fogyatékkal élők egyenjogúvá és elfogadottá váltak? Ezért kezdtem el érdeklődni a „nem antropocentrikus” történelem iránt. Úgy tűnik, a jelenkori ellentörténet-írás a nem-emberi területén található (állatok, növények, dolgok), ezek a mi jelenlegi „másaink”. Jobb modellek lelhetők fel az elnyomottak történetéről, a régi és új másokról való gondolkodás számára, ahogy azt Rosi Braidotti, Bill Brown, Donna Haraway, Bruno Latour vagy Carry Wolfe felveti. Itt a poszthumán tudományok kialakuló paradigmájáról beszélünk.

A Latour eszméi által befolyásolt tudósok számára az ellentörténet-írás (az ellenarcheológiával együtt), amely elutasítja a tárgyak leegyszerűsített megközelítését, amely funkciójuk és hasznosságuk szerint kezelte őket, s a tárgyakat immár a közösség megeremtésének aktív résztvevőiként tekinti) a lázadó és újra birtokba vevő diskurzusok (*insurrectional and repossession discourses*) részévé válik. Ebben a dolgokat olyan „másoknak” tekintik, amelyek helyet követelnek maguknak a diskurzusban. A tárgyra már nem mint alárendelt „másik”-ra tekintenek: a ’dolog’ (*thing*) szónak az előtérbe kerülése a ’tárgy’ (*object*) helyett bizonyítja ezt a változást. Mégis azt mondanám, hogy ez az elmozdulás bizonyos értelemben félrevezető. Nem alakít ki egy nem-antropocentrikus megközelítést, hanem csak tudatosítja az abban rejlő problémákat; beilleszthető az úgynevezett „felvilágosult antropocentrizmus” kereteibe. Ironikus módon a „másként” felfogott dolog az egyéb „másságok” sorsában osztozik, amelyek nem jutnak szóhoz, mint a nők, bennszülöttek, fogyatékkal élők, állatok és halottak. Így a dolgokat hasonlóképpen tárgyalják, mint az embereket: birodalmaik vannak, kapcsolatokat építenek ki, megvan a saját életük, megerősítik vagy megalázzák őket. Az a kérdés vetődik fel, hogy vajon a dolgoknak ez a látszólagos védelme (lásd Bjørnar Olsen: *In defense of things* című munkáját) nem csupán annak az eszköze-e, hogy semlegesítsük és megszelídítsük fenyegető „másságukat”, vagy nem a dolgok domesztikáció útján történő megfegyverzésének perverz módjáról van-e szó. Lehetséges, hogy a dolgok (és általában a nem-emberi) védelmének diskurzusa végső soron az ember védelmének diskurzusa.

Ön számos posztmodern szerző és teoretikus szövegét fordította le és adta ki lengyelül. Hogyan fogadták ezt Lengyelországban, és miért tartja fontosnak ezt a tevékenységet? Egyáltalán mi a lengyel történészek/tudósok viszonyulása a posztmodern elméletekhez?

Az 1980-as évek végén a White (és Richard Rorty) által képviselt konstruktivista teóriát csak kevés tudós ismerte Lengyelországban. Ők a valósághoz való aktív (és pragmatista) megközelítést képviselték, amely nagyon fontos volt az akkori politikai változások szempontjából. Megtanított bennünket arra, hogyan gondolkodjunk másként, és hogy álljunk ellen. Hayden White és Frank Ankersmit több szövegét lefordítottam lengyelre (nemrégiben pedig Dipesh Chakrabarty egy munkáját, akit napjaink egyik leginvenciózusabb történészeinek tartok). Kiadtam magam (illetve másokkal) White két kötetét (2000-ben és 2009-ben jelentek meg), egyet pedig Ankersmittől (2004-ben). Mindez nagyon fontos vállalkozás volt a lengyel történetelmélet világában, és gazdagította a történelem és irodalom (valamint a tény és fikció) viszonyáról, a narratív történetírás státuszáról és értékéről, arról, ahogy a történész a múltból történeteket kompilál, a történelmi reprezentációról és a történészi tapasztalatról folytatott vitákat. Ezek a könyvek teljesen új teret nyitottak a korábban csak szakirodalomból ismert gondolatok előtt. (Itt ismét Jerzy Topolskit kell említenem, aki a hetvenes és nyolcvanas években sikeresen vert hidat az angolszász történetelmélet és a ke-

let-európai tudományosság között.) Örülök, hogy White és Ankersmit olyan széleskörű interdiszciplináris érdeklődést váltott ki Lengyelországban, és műveiket a régészeti, antropológiai, művészettörténeti, irodalomtörténeti, vizuális tanulmányokkal foglalkozó tanszékek kurzusainak tananyagai között is ott találhatjuk.

Ami pedig a lengyel történészeknek a posztmodern elméletekhez való viszonyát illeti, azt mondanám, hogy az olyan trendek, mint a posztstrukturalizmus, dekonstrukció, textuálistudomány és narrativizmus intenzív vitát váltottak ki a lengyel társadalom- és humántudományokban, különösen az 1990-es években; ezek azonban néhány évvel ezelőtt véget értek. Maguk a történészek (még ma is) nagyon gyanakvók a konstruált tényekkel, a történelmi szövegeket irodalmi alkotásokként (*literary artifact*) kezelő nézetekkel vagy a konszenzuális igazságokkal kapcsolatos eszmékkel szemben. Másrészt megfigyelhető a posztmodern elméletekhez való egyfajta kritikus, szelektív adaptáció is a történelmi tanszékek programjaiban és tanmeneteiben. Például vannak kurzusaink a történelmi narrativitás logikájáról és retorikájáról, a társadalmi nem (*gender*) problémájáról, az *oral history*ről és a posztkolonizációs elméletről (amely Lengyelországban jelenleg nagyon népszerű). Egy mondatban, a posztmodernet az uralkodó diskurzus asszimilálta és feldolgozta, semlegesítette. Még vitákat kelt, de nem harcokat, mint a nyolcvanas évek végén, kilencvenes évek elején, amikor a posztmodern megközelítéseket a politikai változások szellőjével társították, és ellentétbe állították a marxizmussal, amely a halódó rendszert szimbolizálta.

Nagyon komolyan veszem a lengyel nyelvre való fordítást és kiadást. Főként a hallgatóknak készítem ezeket, akiknek nemcsak a történetelmélet klasszikusait, hanem jelenlegi „eretnekeit” is ismerniük kell. Ezenkívül mint a történelem teoretikusa, néha bűnösnek érzem magam, hogy nem foglalkozom a forráskiadás kemény munkájával; mint ahogy például a medievista kollégáim teszik. Így a fordítási munkát a forráskiadás pótlásának is tekintem. Tanulságos számomra, és olyan tulajdonságokat erősít, amelyekre a történésznek tudományos munkájában szüksége van, mint például a gondosság, körültekintés, türelem, következetesség és a források tisztelete. Szeretek hibákat felfedezni az eredeti szövegekben (ami ritkán fordul elő); vagy olyan részletekben, mint például hiányzó vagy téves hivatkozások, nem megfelelő információ a bibliográfiai jegyzetekben egy folyóirat kötet- vagy kiadási számát illetően, rossz oldalszám stb. Ez a szellemi „igazságszolgáltatás” egy módja. Szeretem „felboncolni” a szövegeket – ami mély és közeli olvasást jelent; rétegenként kibontani a szöveget, ami szükséges a gondos fordításhoz.

Jelenleg a Stanford Egyetemen tanít és dolgozik. Milyen tapasztalatokat szerzett ott? Egyyszer említette, hogy a kelet-európai történészek kevésbé ismertek Nyugat-Európában (és az Egyesült Államokban). Mi ennek az oka?

A stanfordi tanítás nagyon inspiráló, és önképzésre ösztönöz. A PhD hallgatók bámulatosan képzetek, kreatívak, komolyak, kritikusak és nagy követelményeket támasztanak. Minden évben más-más kurzust tartok, amelynek témája illeszkedik aktuális kutatási projektemhez, segít annak kidolgozásában. Elég gyakran kérdezik tőlem, hogy a stanfordi egyetemisták különböznek-e a kelet/közép-európaiaktól. Azt mondanám, hogy általában véve a stanfordi egyetemisták sokkal komolyabban tanulnak, nagyobb követelményeket támasztanak az előadóval szemben, profibbak és kritikusabbak, míg a kelet-európaiak lazábbak. Úgy vélem – ez persze általánosítás –, hogy az amerikai egyetemisták aktívabbak; igazán tanulni akarnak, míg az európaiak passzívabbak; ők elvárják, hogy tanítsák őket. Amikor szóban vizsgáznak nálam a Stanfordon, ez általában két személy nagyon ösztönző dialógusa, olyan személyeké, akik rendelkeznek bizonyos tudással a tárgyról, és érdeklődéssel cserélnek véleményt és eszméket. Poznanban a hallgatók beszámolnak arról, hogy

mit olvastak, és meg vannak lepődve, ha rákérdezek arra, mit gondolnak egy bizonyos témakörrel. Így nem pusztán tudást kell közvetítenünk számukra, hanem először meg kell tanítanunk őket, hogyan formálják meg saját gondolataikat, és bátorítanunk kell őket arra, hogy ezeket kifejezzék. Véleményük esetleges kritikájára is fel kell őket készítenünk. Ha kritika éri véleményüket, hát aztán? Az egyetemeknek értelmiségieket kell nevelniük, kritikus gondolkodókat, nem pedig passzív állampolgárokat. Ezen a ponton teljesen egyetértek Hayden White-tal, aki mindig azt mondja, hogy a tanításnak fel kell szabadítania a hallgatókat és meg kell erősítenie az autonómiájukat, nem pedig valakinek a visszhangjává kell tennie őket.

A Stanford természetesen világhírű egyetem – miközben például Poznan nem az. Azt szoktam mondani, hogy nem vagyok képes a poznani egyetemet Stanfordinál változtatni, de képes vagyok a hallgatókat úgy oktatni, hogy potenciális stanfordi, harvardi, cambridge-i hallgatók legyenek. Tehát megkísérlem ráébreszteni őket arra, hogy milyen hiányosságaik vannak szakmai hozzáállás, komolyság, kritikai gondolkodás, a professzor és a hallgató közötti partneri kapcsolat, a kölcsönös bizalom és tisztelet terén. Mint egyetemi oktatónak ez a célom – előkészíteni a hallgatókat a nemzetközi tudományos pályára (ha van ilyen kívánságuk). Nemcsak magasan képzeteknek kell lenniük, hanem a lengyel/közép-európai kultúra és tudomány jó követeinek is. Tehát a *'Bildung'*, a kultúra és erkölcs nagyon fontos.

A Stanfordin olyan kelet- és közép-európai tudósoktól ajánlok olvasmányokat, akik angolul hozzáférhetőek. Emlékeztetném Önt, hogy elméleti kérdésekről tartok kurzusokat, így nem említhetem híres írók és költők neveit (sőt történészekét sem – de nem tudom megállni, hogy ne utaljak Krzysztof Pomianra, akit nagyon csodálok). Valóban több olyan, különböző generációkból származó gondolkodó van, akik munkássága fontos a jelenlegi diskurzusok szempontjából, és akik részt is vesznek ezekben a diskurzusokban, mint például Zygmunt Bauman, Julia Kristeva, Leszek Kolakowski, Renata Salecl, Tzvetan Todorov, Maria Todorova, Slavoy Žižek vagy Rév István. Más területekről bizonyára még többen említhetők.

Miért nem ismertek a kelet-európai tudósok Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban? Úgy gondolom, azért, mert nem tanítottak meg bennünket arra, hogyan alakítsuk ki és műveljük az elméletet, a mi kutatásainkat gyakran esettanulmányok forrásának tekintik, amelyekhez a nyugat-európai és amerikai tudományosság szállítja az elméletet. Ezen változtatni kell. Dekolonizálni kell magunkat, és nem kell úgy kezelniünk például a francia teóriát, mint olyan szerszámosládát, amelyet fenntartás nélkül alkalmaznunk kell kutatásainkban. „Felejtjük el Foucault-t”! (El tudjuk?) Meg kell próbálnunk kialakítani saját elméleteinket, még ha ez a nyugati tudás megkérdőjelezése is lehet. Segítene, ha posztkoloniális módon gondolkodnánk tudományunkról, és kialakítanánk a mi saját szubaltern-tanulmányainkat. Másrészt: az itteni tudósok munkáinak nagyon magas színvonalú angol nyelvű fordításaira van szükség, olyan szakmai folyóiratokban, mint az *American Historical Review*, *History Workshop*, *Gender and History*, *History and Theory* és így tovább. A tudásunknak bele kell kerülni az információáramba és idézettséget kell szereznie. Nekünk, kelet- és közép-európai tudósoknak, nemzetközi vitákban kell részt vennünk, láthatónak kell lenniük és szerepet vállalnunk globális szinten a tudományos produkcióban.

Meg tudna nevezni négy könyvet az elmúlt két-három évből, amelyek a legközelebb állnak a történelemről alkotott koncepciójához? Miért éppen ezeket választja?

Ez nehéz kérdés, mert nem tudom bizonyosan, mit ért olyan könyveken, amelyek a történelemről alkotott koncepciómhoz közel állnak. Úgy gondolom, hogy az *Annales* különböző generációi nagy történelmi munkákat produkáltak. Különösen a harmadik generációt csodá-

lom és Emmanuel Le Roy Ladurie, Philippe Ariès, Jacques LeGoff könyveit. A „Montailou”, a „Martin Guerre visszatérése” Natalie Zemon Davistól vagy „A sajt és a kukacok” Carlo Ginzburgtól egyértelműen még mindig a kedvenceim. Mégpedig azért, mert betekintést nyújtanak a múlt mindennapjaiba, fejlesztik a történeti képzeletet, és erkölcsi, egzisztenciális reflexióra adnak lehetőséget az emberi létről, a jó és a rossz problémájáról. Az én ideálom olyan könyv lenne, amely kombinálja a nagy regényírók finom stílusát a kifinomult történeti szakszerűséggel (a források ismerete és érdekes elemzésük) és a teoretikus elmélyültséggel. Úgy gondolom, egyre több könyv közelíti meg ezt az ideált, amelyet azonban nem feltétlenül történészek írnak a múltról. Félek, hogy a történelem az egyéb humán- és társadalomtudományok segédtudományának szintjére redukálódik, mivel azok sokkal sikeresebbek azon eseményeknek és jelenségeknek az interpretációjában, amelyeket hagyományosan a történetíráshoz tartozónak tekintettek.

Így tehát jó néhány tudós nevét felsorolhatnám, akik nem feltétlenül történészek, de a múlttól biopolitikai megközelítésben, az emberi és nem-emberi viszonyát vizsgálva (és a nem-emberit az emberben), a posztkoloniális, illetve genocídium tanulmányok keretében írták meg műveiket. Úgy gondolom, egyfajta „etikai ösztön”-t tartanak szem előtt, amelynek nagy jelentősége van az emberi lét jövője szempontjából, melynek meg kell őriznie emberközponitú jellegét. Így nagy érdeklődéssel olvasom Giorgio Agamben könyveit (különösen csodálom *The Remnants of Auschwitz* és *Homo sacer* című munkáit). Dipesh Chakrabarty *Provincializing Europe* című könyve fontos üzenetet tartalmaz az európai történészek számára, de ösztönzőnek tartom Franz Fanon, Albert Memmi (*The Colonizer and the Colonized*) posztkoloniális munkáit, valamint Edward Said *Orientalizmus* című könyvét. Charles Patterson *Eternal Treblinka* című műve, amely összehasonlítja az emberi és állati holokausztot, nagyon fontos könyv volt a számomra az intézményesített kegyetlenség természetéről. Kedvelem a „kiterjesztett humanitás” (*extended humanity*) eszméjét és a civilizáció előtti történelem koncepcióját, ahogy azt nemrégiben Daniel Lord Smail mutatta be *The Deep History and the Brain* című könyvében. Úgy gondolom, a történelem mint a múlt megközelítésének speciális módja mindig is prezentista volt (a jelen szükségleteinek szemszögéből írták), most azonban jövőre irányulónak kell lennie, és nemcsak a múlt „tapasztalatának terével”, hanem az „elváráshorizonttal” is foglalkoznia kell (Reinhard Koselleck fogalmát használva). Merjem mondani, hogy meg kell teremtenie ezen elvárások imaginárius modelljét?

Mik a terveit a következő évekre?

Ígéretet tettem magamnak, hogy többé nem fordítok szövegeket, és nem adok ki könyveket, ami nagyon időigényes feladat, és általában nem is értékeli sokra. Egyidejűleg három könyvön dolgozom: Poszthumán tudományok. Bevezetés a humán- és társadalomtudományok összehasonlító elméletébe; Necro-k: Bevezetés a halott test ontológiájába; Nyomkutatás (*Traseology*). Szeretnék továbbra is a Stanfordon oktatni, ahol szabadnak érzem magam, barátságos és inspiráló közeget találok gondolataim kifejezésére és megvitatására. És még mit? Szeretnék többet kutatni Afrikáról és a rabszolgaság problémájáról. Valójában a munkám a hobbim.

Köszönöm a beszélgetést.

Debrecen, 2010. május–június

A beszélgetést készítette: ERŐS VILMOS

IRODALOM

- Agamben, G.: *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Trans. Daniel Heller-Roazen. Stanford, Stanford University Press, 1998.
- Agamben, G.: *Remnants of Auschwitz. The Witness and the Archive*. Trans. Daniel Heller-Roazen. New York, Zone Books, 1999.
- Ankersmit, F.: *Narracja, reprezentacja, doświadczenie. Studia z teorii historiografii*. Ed. E. Domańska. Kraków, Universitas, 2004.
- Anzaldúa, G.: *Borderlands/La Frontera. The New Mestiza*. San Francisco, Aunt Lute Books, 1999.
- Braidotti, R.: *Transpositions. On Nomadic Ethics*. Cambridge, Cambridge University Press, 2006.
- Brown, B.: *Things*. Chicago–London, University of Chicago Press, 2004.
- Chakrabarty, D.: *Provincializing Europe. Postcolonial Thought and Historical Difference*. Princeton–Oxford, Princeton University Press, 2000.
- Davis, Natalia, Zemon: *The Return of Martin Guerre*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1983.
- Domanska, E.: *Encounters: Philosophy of History After Postmodernism*. Charlottesville–London, University of Virginia Press, 1998. (Chinese edition, trans. Peng Gang. Beijing, Peking University Press, 2007.; Russian edition, trans. Marina Kukartseva. Moscow, KANON+, 2010).
- Fanon, F.: *The Wretched on the Earth*. Transl. C. Farrington. New York, Grove Press, 1963.
- Foucault, M.: Seminar, 28 January 1976. In: M. Foucault, *Society Must Be Defended. Lectures at the Collège de France, 1975–1976*. Transl. David Macey. New York, Picador, 2003.
- Ginzburg, C.: *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller*. Transl. J. and A. Tedeschi. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1980.
- Haraway, D.: *The Companion Species Manifesto. Dogs, People and Significant Otherness*. Chicago, Prickly Paradigm Press, 2003.
- Haraway, D.: *When Species Meet*. Minneapolis–London, University of Minnesota Press, 2008.
- Harding, S.: *Is Science Multicultural? Postcolonialism, Feminism, and Epistemologies*. Bloomington–Indianapolis, Indiana University Press, 1998.
- Hooks, B.: Choosing the Margin as a Space of Radical Openness. In *The Feminist Standpoint Theory Reader: Intellectual and Political Controversies*. Ed. S. Harding. New York – London, Routledge, 2004. 153–159.
- Koselleck, R.: *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. Transl. K. Tribe. Cambridge, Mass., MIT Press, 1985.
- Le Roy Ladurie, E.: *Montaillou. Cathars and Catholics in a French village, 1294–1324*. Transl. B. Bray. London, Scolar, 1978.
- Latour, B.: *Pandora's Hope. Essays on the Reality of Science Studies*. Cambridge, Mass. – London, Harvard University Press, 1999.
- Latour, B.: *Politics of Nature. How to Bring the Sciences into Democracy*. Trans. by Catherine Porter. Cambridge, Mass., – London, Harvard University Press, 2004.
- Latour, B.: *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford, Oxford University Press, 2005.
- Memmi, A.: *The Colonizer and the Colonized*. Boston, Beacon Press, 1967.
- Olsen, B.: *In Defense of Things. Archaeology and the Ontology of Objects*. Walnut Creek, Altamira Press, 2010.
- Patterson, Ch.: *Eternal Treblinka. Our Treatment of Animals and the Holocaust*. New York, Lantern Books, 2002.
- Said, E.: *Orientalism*. New York, Pantheon Books, 1978.
- Sandoval, Ch.: *The Methodology of the Oppressed*. London–Minneapolis, University of Minnesota Press, 2000.
- Smail, D. L.: *On Deep History and the Brain*. Berkeley, University of California Press, 2008.
- White, H.: *Poetyka pisarstwa historycznego*. Ed. E. Domańska, M. Wilczyński. Kraków, Universitas, 2000.
- White, H.: *Proza historyczna*. Ed. E. Domańska. Kraków, Universitas, 2009.
- Wolfe, C.: *What is Posthumanism?* Minneapolis–London, University of Minnesota Press, 2010.

EWA DOMANSKA

Az ellen-történetírás mint az elnyomottak ideológiája

Reflexiók az új humántudományok Múlt-képéről

„Nincs demokrácia elmélet nélkül, és nincs elmélet demokrácia nélkül.” Ennek a szlogennek, amely az elmélet védelmében írandó kiáltvány vezérlő elveként szolgálhatna, miközben az elméletet gyakran kezelik úgy, mint a humántudományokban meglévő „alárendelt”, elnyomott és marginalizált másikat, megvan a maga fonákja is: valójában azt is mondhatnánk, hogy „nincsenek totalitárius rendszerek elmélet nélkül, és nincs elmélet totalitárius szándékok nélkül”.

A mai humántudományokra nagy nyomással nehezedik a közelmúlt története és a jelen. Jelenleg a humán diszciplínák átpolitizálódása figyelhető meg. Paradox módon éppen Michel Foucault, aki engesztelhetetlenül tárta fel a múlt tanulmányozásának átideologizáltságát, és bemutatta, hogy a történelem hogyan vált az uralkodó hatalom diskurzusává, volt az is, aki előkészítette a talajt az ellen-történetírás, vagyis az áldozatok által írt történelem számára, ami önmagában véve sem mentes totalitárius elemektől. Én emellett érvelek, hogy – bár céljuk az volt, hogy szembehelyezkedjenek a hagyományos történetírásokkal s azzal a hatalommal, amelyet azok (gyakran szerzőik és hirdetőik szándékai ellenére) megjelenítenek és legitimálnak – az ellen-történetírások sem tudták kivonni magukat a hatalom logikájának befolyása alól, és maguk is ideológiává váltak, jóllehet olyan ideológiává, amely inkább az áldozatokat szolgálja, mintsem a győzteseket.¹

A történelem fentebb jelzett átpolitizálódási folyamata következtében az elmélet egyik mai problémája az, hogy még ma is hajlamosak vagyunk arra, hogy a tudás és a különféle koncepciók kategóriáit az elemzés és az interpretáció semleges eszközeiként, az elméleteket pedig tudományos segédeszközökként tárgyaljuk, s hogy ne legyünk tekintettel azokra a tár-

¹ Stilisztikai okokból „hagyományos történetírásról” vagy Történetírásról (nagy T-vel) és „ellen-történetírásról” beszélek. Emlékeztetni kell azonban arra, hogy valójában nem beszélhetünk két homogén mozgalomról, amelyeket „Történetírásnak” és „ellen-történetírásnak” nevezhetünk. A történetírói gyakorlatban sem állnak kölcsönösen szemben egymással. Mindazonáltal ez a kísérleti, általánosító megközelítés segítségünkre van a múltra vonatkozó reflexiók jelenlegi fő tendenciáinak meghatározásában, mely reflexiók sok megközelítést és trendet magukban foglalnak. Sok Történetírás és sok ellen-történetírás létezik, s a köztük lévő határvonalak gyakran alig észrevehetőek. Ráadásul az is megfigyelhető, hogy egy adott trend – időben változó módon – hol a Történetíráshoz, hol pedig az ellen-történetíráshoz tartozik. Bizonyos trendek, amelyeket valaha az ellen-történetírás részének tekintettek – például az alulról írott/tekintett történelem –, később konvencionalizálódtak, és bekerültek a történetírás kánonjába. Ezért olyan fontos azon munkák (főként a manifesztumok) elemzése, amelyek bizonyos trendek eljövételét hirdetik, és vitákat váltanak ki vagy azokat befolyásolják a történészek és a történelem elméletével foglalkozók körében.

sadalmi és politikai körülményekre, amelyek megszületésükben közreműködtek. De nem fordítunk elég figyelmet tudástermelésünk következményeire sem.

Hiszek az „elméleti gyakorlat” althusseri koncepciójában, abban, hogy minden gyakorlat mögött elméleti alapozásnak kell állnia, ahogyan minden elmélet mögött anyagi meg-alapozottságnak. Így tekintvén a dolgot, az elmélet egyfajta speciális gyakorlatként, a gyakorlat pedig az elmélet-termelés egyik módjaként tűnik fel. Az „elméleti gyakorlat” tehát alapjában véve ön-reflexív művelet, amely mind az elmélet, mind pedig a gyakorlat korlátait tematizálja. Ezen az althusseri módon az elméletre mint folyamatra, amely gyakorlatba való átvitele által maga is változik, s nem mint szabályok rögzített rendszerére, merev modellre tekintek. Vagyis nem az elmélet pusztá alkalmazása érdekel, hanem egy olyan elméleti gyakorlat, amely a kutatási anyag rigorózus elemzésének eredményeként adódik elő. Olyan tudósként tekintek magamra, aki elméleti történetírást vagy egy az elmélet felé orientálódó történetírást gyakorol. Vagyis azt kérdezem, hogy mi az elmélet célja manapság. Inkább analitikus és kritikai, mintsem szintetizáló és verifikáló?

Az elmélet céljára kritikai eszközként tekintek, amit ez alkalommal az ellen-történetírás, az emlékezés és ideológia, valamint a múlt újabb, ezúttal az áldozatok és az elnyomottak nevében történő átideologizálási mechanizmusa közötti bizonytalan kapcsolat elemzésére szeretnék használni. E folyamat bírálata érdekében a *chicano* tanulmányok, illetve Gloria Anzaldúa *Borderlands/La Frontera* (Határvidékek) című munkája felé fordulok az ellen-történetírás példájaként. Amellett érvelek, hogy Anzaldúa munkájának Althusser ideológiaelmélete (interpelláció, ideológiai államgépezetek, alávetés) segítségével történő értelmezése lehetővé teszi számunkra, hogy az ellen-történetírást mint ideológiát tegyük kritikai vizsgálódás tárgyává.

Ellen-történetírás – emlékezés – ideológia

1976. január 28-án tartott, jól ismert előadásában Michel Foucault kétfajta történetírást különböztetett meg: a római és a biblikus történetírást. A római történetírás a szuverén hatalom diskurzusa, amely igazolja, legitimálja és megerősíti ezt a hatalmat. Ugyanakkor az ellen-történetírásként is ismert biblikus történetírás a megtörtek történetírása, azoké, akiket a történetírásnak az a változata hallgattatott el, amelyet a domináns hatalom táplált. Az ellen-történetírás a szolgaságot, a száműzetést és a vereséget írja le abban a reményben, hogy helyre tudja állítani a történelemben őket megillető helyüket, s igazságot tud szolgáltatni a múltnak.² Az ellen-történetírás célja nem az, hogy megerősítse, hanem hogy bírálja a domináns hatalmat. Az ellen-történetírás olyan lázadó diskurzus, amely az elnyomottak elfojtott vagy elrejtett emlékezetének helyreállítására törekszik, nem pedig arra, hogy nagy hősök tetteit ünnepelje. Ez a diskurzus manicheista terminusokban érzékeli a társadalmat: igazakra és hamisakra, zsarnokokra és elnyomottakra, kínzókra és megkínzottakra osztja.

A *Lieux de mémoire* időszakából származó munkájában Pierre Nora egy bináris szembeállítás terminusaiban tárgyalja a történetírás és az emlékezet közötti kapcsolatot, az emlékezetet a hatalom által ellenőrzött történetírással állítva szembe. Az emlékezet célja a népi visszaigénylés és tiltakozás. A megalázottak és a boldogtalanok bosszúja ez, vagyis „azok történetírása, akiknek nincs joga a „Történetírásra” (vagy másképpen kifejezve, az emlékezet a „történelemmel nem rendelkező emberek” diskurzusa). Nora szembeállítja egymással a történetírás „tudományos” igazságát a tapasztalat és az emlékezet igazságával: a történet-

² Foucault, Michel: *Seminar, 28 January 1976*. In: uő.: *Society Must Be Defended. Lectures at the College de France, 1975–1976*. New York, 2003.

írás a kollektívum körébe, míg az emlékezet a privátszférához tartozik. A történetírás egy-
séges, az emlékezet sokrétű. A történetírás a már nem létező tökéletlen rekonstrukcióját je-
lenti, míg az emlékezet élő és mindig változó. A történetírás a múltat képviseli, míg az em-
lékezet a jelenhez tartozik. Nora továbbá azt is kijelenti, hogy „az emlékezet mindig gyanús
a történetírás számára, melynek valódi küldetése lerombolni és visszaszorítani azt”.³ Más
szavakkal, a foucault-i értelemben vett ellen-történetírás vált Noránál emlékeztetővé.

Ellen-történetírás és az új humántudományok

Az ellen-történetírásként értelmezett emlékezet fogalmát aknázzák ki az új humántudomá-
nyok. Az új humántudományokon az Egyesült Államok-beli akadémiai diszciplínák azon
csoportját értem, amelybe az alábbi stúdiumok tartoznak: interdiszciplináris kulturális ta-
nulmányok, posztkoloniális tanulmányok, a különféle etnikai tanulmányok (afro-amerikai
tanulmányok, ázsiai tanulmányok, *chicano/a* tanulmányok, őshonos amerikaiakkal foglal-
kozó tanulmányok), társadalmi nemi tanulmányok, nem heteroszexuális tanulmányok:
homoszexuális és leszbikus tanulmányok, fogyatékkal élőkkel foglalkozó tanulmányok, ál-
lati tanulmányok (*animal studies*), dologi tanulmányok (*thing studies*). Minthogy ezek a
diszciplínák elsősorban kritikai diskurzusok, az új humántudományokra néha „ellenzéki
kritikaként” is hivatkoznak.⁴

Az új humántudományok az igazságért zajló küzdelmet hangsúlyozzák. Ennek megfele-
lően az általuk létrehozott tudás a hatalom problémájára összpontosít. A domináns hatalmi
rendszerrel szemben állnak, és azt kritizálják. Az akadémiai viták szintjén az új humántu-
dományok a kanonizált tudás kiváltságának és tekintélyének aláásására törekszenek, be-
mutatván, hogy ennek premisszái a tudomány sajátosan modern és nyugat-európai érte-
mezéséből származnak. Ezzel szemben az új humántudományok olyasféle tudást támogat-
nak, amelyet viszont a hagyományos humántudományok elutasítanak, mivel alacsonyabb
rendűnek, a tudomány és a racionalitás követelményeivel összeegyeztethetetlennek tartják.
Az új humántudományok képviselői konfrontatív módon kritizálnak, kutatásuk elméletve-
zérelt s a „faj, osztály és társadalmi nem” koncepcionális hármására összpontosul. Általá-
ban a jelenre és a közelmúltra koncentrálnak, és gyakorta foglalkoznak a mindennapi élet
és a népi kultúra problémáival. „Az elnyomottak privilegizált státusát” hirdetik, s felsőbb-
rendűségi érzésük inkább érzelmi, mintsem racionális bázison nyugszik. Következésképpen
az új humántudományok szószólói gyakran támaszkodnak önéletrajzokra és a személyes
tapasztalatra.⁵

³ Nora, Pierre: *General Introduction: Between Memory and History*. In: uő.: *Realms of Memory: Rethinking the French Past*. Vol. I: *Conflict and Divisions*. New York, 1996. 3. [Magyarul: *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája*. Ford. K. Horváth Zsolt. Actas, 15. évf. (1999) 3. sz. 142–157., itt: 144. – A szerk. jegyzete]. Nora, Pierre: *The Reasons for the Current Upsurge in Memory*. *Transit: Europäische Revue*, vol. 14. (2002) no. 2. (online)

⁴ Az új humántudományokat, amelyeket antihumanista kriticizmusnak is neveznek, az úgynevezett ortodox humántudományokkal állítják szembe. Lehet, hogy az „új humántudományok” elnevezés nem szerencsés és félrevezető, mivel kritikájuk céltáblája pontosan a humanizmus a maga antropocentrizmusával, fallocentrizmusával, valamint az abban való hitével, hogy lehetséges a *homo barbarusszal* szembeállított tökéletes *homo humanus* megalkotása.

⁵ Az új humántudományokra lásd: Fuery, Patrick – Mansfield, Nick: *Cultural Studies and the New Humanities: Concepts and Controversies*. New York, 1998.; Spellmeyer, Kurt – Miller, Richard (eds.): *The New Humanities Reader*. Boston, 2006. A kortárs humántudományok állapotára és a humántudományok válságára lásd: *New Literary History*, vol. 36. (2005) no. 1: *Essays on the Humanities*.

Politikai értelemben az új humántudományok baloldali nézetek szószólói, s hallgatóságuk tudatának megváltoztatása, valamint annak következtében, hogy előkészítik a talajt a várható társadalmi és politikai változások (például progresszív demokratizálás, a társadalmi-politikai rendszer liberalizálása) számára, a feminizmus, a posztkolonializmus és egy sor kisebbségi mozgalom támogatásának tudományos eszközeként is felfoghatók.

Az új humántudományokat alkotó olyan diszciplínák, mint a kulturális tanulmányok, a posztkoloniális tanulmányok, a társadalmi nem-tanulmányok és a nem heteroszexuális tanulmányok annak érdekében, hogy különféle teóriákat fogalmazzanak meg a változásra vonatkozóan, „performatív interpretációik” során az emlékezet koncepcióját használják fel. Szükségük van olyan független múltra, amelynek forrása az a tanúságtevő irodalom, amely megszólaltatja az elnyomottak hangját. A tanúságtételek, a radikális történetírások és az ellen-történetírások olyan eszközök, amelyek segítségével az emberek reagálni tudnak a rendszerre. Az emlékezet problémája és az emlékezet mint analitikus kategória az identitás problémájával együtt a diskurzus–ideológia–politika hármásának vizsgálatában kap szerepet, melynek során a fenti három terminust gyakorta egymás szinonimáiként kezelik. Azt mondhatjuk tehát, hogy a történetírás azt jelenti a domináns rendszer számára, amit az emlékezet/ellen-történetírás az ellenállási mozgalmaknak. A tanúságtevő irodalomra és az áldozatok beszámolóira alapozva, az elnyomottak előnyös helyzetéből elmondott múlt aláássa a domináns rendszernek az autoritás kisajátítására vonatkozó jogát.

Azok a tudósok, akik az emlékezet javára ellenségesen állnak szemben a történetírással, gyakran azt hangsúlyozzák, hogy a történetírás mint egyfajta tudományág az egyetemeken tanított formájában a nemzetállamok létrejöttét legitímálta. Ezt tette Foucault is, amikor az ellen-történetírást a 19. századi forradalmakkal és a faji diskurzussal kapcsolatos diskurzusként tárgyalta. Ugyanakkor gyakran elfelejtkezünk arról, hogy az emlékezet diskurzusa is kapcsolódik a nacionalizmusokhoz, s hogy az emlékezetre irányuló tudományos érdeklődés antinacionalista és a nacionalizmust támogató mozgalomként egyaránt felfogható. Vagyis, pontosan ugyanazokra a forrásokra egyesek a domináns rendszer elleni küzdelem megalapozóiként, mások pedig e rendszer legitimálóiként tekintenek.

Feltehetjük tehát a kérdést, hogy mi a történetírás, az ellen-történetírás és az emlékezet közös referenciális pontja. Úgy tűnik, hogy ezt a három terminust az ideológia vagy a diskurzus koncepciója kapcsolja össze. Amint Trevor Purvis és Alan Hunt megállapította, „a kortárs poszt-marxizmus egyik megkülönböztető jegye az, hogy az ideológia koncepcióját a diskurzuséval helyettesítették”.⁶ Az ideológia és a diskurzus a cselekvések megértésének és az azokban való részvétel módjai. Mindkettő a nyelvre vagy szélesebb értelemben véve jelek, reprezentációk és rituálék rendszerére utal, amelyek a hatalom (az intézmények) és az egyének között közvetítenek. Az ideológia és a diskurzus koncepciói eltérő gondolkodási tradíciókhoz tartoznak. Az ideológia elsősorban a marxizmussal és az uralom/alárendeltség kapcsolatrendszerével hozható összefüggésbe. A diskurzus koncepciója a nyelvészetből és a szemiotikából származik, és nemcsak az foglalkoztatja, hogy a nyelv és a jelek miként tükrözik vissza az emberi tapasztalatot, hanem az is, hogy miként hozzák létre azt, miként alkotják az egyéni és kollektív identitásokat és társadalmi kapcsolatokat. A jelen gondolatmenet céljából Louis Althusser ideológiaelméletéből merítünk. Stuart Hall szerint Althusser hamis tudatnak tartva azt, elfordul az ideológia koncepciójától, és az ideológia

⁶ Purvis, Trevor – Hunt, Alan: *Discourse, Ideology, Discourse, Ideology, Discourse, Ideology...* The British Journal of Sociology, vol. 44 (1993) no. 3. 491.

diskurzív fogalma számára készíti elő a talajt.⁷ Ráadásul ideológiaelmélete rokon Foucault diskurzus koncepciójával.

Althusser különbséget tesz az ideológia mint rendszer vagy struktúra, illetve az egyes ideológiák között, mint például a kereszténység, humanizmus vagy nacionalizmus. A struktúra értelmében vett ideológiának nincs történelme: mindenütt jelenlévő és történelem feletti. Althusser „hamis tudatként” elveti az ideológia fogalmát, és a világban való létezés módjaként fogja fel azt. Felfogása szerint az ideológia nem annyira a tudathoz és a gondolkodáshoz, mintsem inkább a gyakorlathoz és a cselekvéshez kapcsolódik. Az ideológiának materiális létezése van, mindig már megtestesült formában jelenik meg, az államapparátusokban és az egyéneknél létezik, és azok gyakorlatában jeleníti meg magát: „az emberek cselekedeteiket [...] az ideológiában élik át, az ideológián keresztül és az ideológia útján; röviden, [...] az embereknek a világhoz való »átélt« viszonya, ideértve a történelemhez való viszonyát is [...] az ideológián megy át, sőt [...] ez maga az ideológia [...] Az ideológia tehát az emberek világukhoz való viszonyának az átélésére vonatkozik.”⁸

Ez a kapcsolat egyszerre valóságos és elképzelt, tudatos és tudattalan. Az ideológia az egyéneknek létezésük valódi körülményeihez való valóságos és képzelte attitűdjeinek egységét képezi. Ebben az értelemben az ellen-történetírásként értelmezett emlékezet az egyének és csoportok jelenbeli létezésének egy módja. Cselekvéseiket definiálja, és meghatározza a valóságra vonatkozó tapasztalataikat. A forradalmi diskurzusként felfogott ellen-történetírás a múltnak olyan változatait konstruálja meg, amelyek előkészítik a talajt a változás számára. Amint a változás bekövetkezett, az ellen-történetírás legitimálja azt. Az ellen-történetírás történetírássá alakul át, amint a korábbi lázadók megragadták a hatalmat. Így tehát az addig domináns helyzetben lévő történetírás elnyomottá és földalattivá lesz, hogy új ellen-történetírások alapjává válhasson.⁹

Az emlékezet egyfajta erkölccsé vált. Aszerint ítéltetek meg, hogy mire és hogyan emlékezem, hogy ennek az emlékezetnek milyen értéke van egy adott hatalmi rendszer számára, s hogy miként fejezem ki részvételemet az emlékezet átadásában. Ez a folyamat megerősíteni látszik Althusser közbeavatkozásra vonatkozó koncepcióját, amelyről azt gondolja, hogy elsőbbséget élvez minden másfajta azonosulással szemben.¹⁰ Althusser amellett érvel, hogy az ideológia az egyének megszólítása, és általa működik, hogy alattvalókká „alakítja” őket, mégpedig azon folyamat eszközei által, amelyet közbeavatkozásnak nevezett. Annak a

⁷ Hall, Stuart: *The Problem of Ideology*. In: Matthews, Betty (ed.): *Marx 100 Years On*. London, 1983. 64.

⁸ Althusser, Louis: *Marxism and Humanism*. In: *For Marx*. Harmondsworth, 1969. 233. [magyarul: *Marxizmus és humanizmus*. In: uő.: *Marx – az elmélet forradalma. Tanulmányok*. Szerkesztette, a jegyzeteket készítette és fordította: Gerő Ernő. Budapest, 1968. 70. – A szerk. jegyzete]

⁹ Foucault mindezt a következőképpen írja le: „Az emberiség nem fokozatosan halad harcra, mígnem aztán elér az általános kölcsönösség állapotába, ahol a törvény uralma végül átveszi a háborúsodás helyét: az emberiség minden általa véghezvitt erőszakot szabályok adott rendszerében követ el, s így uralomból uralomba halad [...] A történelemben azok sikeresek, akik képesek e szabályok megszerzésére annak érdekében, hogy lecseréljék azokat, akik korábban használták őket, hogy amazok kiforgatása érdekében elrejtsek magukat, hogy e szabályok jelentését megfordítsák, és azok ellen irányítsák, akik kezdetben rájuk erőltették azokat. E komplex mechanizmust ellenőrzésük alatt tartva úgy fogják működtetni azt, hogy az uralmon lévőket saját szabályaik által győzzék le.” Foucault, Michel: *Nietzsche, Genealogy, History*. In: uő.: *Language, Counter-memory, Practice. Selected Essays and Interviews*. Ithaca, 1977. 151.

¹⁰ Althusser, Louis: *Ideology and Ideological State Apparatuses*. In: uő.: *Lenin and Philosophy and Other Essays*. New York, 1968. (online)

rendőrnek a példáját hozza fel, aki elkiáltja magát: Hé, maga ott! A megszólított – általában a megfelelő személy – meg fog fordulni. E megfordulása által pedig alattvalóvá válik. Ez a valaki felismerte, hogy a megszólítás neki, nem pedig valaki másnak szól. A megszólított elfogadja a dolgoknak ezt az állását, és ideológiai azonosulást tapasztal meg: az alattvaló elfoglalja helyét az ideológiában. Ez a szituáció nem „az utcán”, hanem az ideológiai térben alakul ki még akkor is, ha az egyének azt gondolják, hogy azon kívül állnak. Althusser úgy gondolja, hogy „az egyének mindig alattvalók”, mivel már akkor azzá váltak, mielőtt megszülettek volna. A születést a családi ideológia rituáléi kísérik: az apa neve például bizonyos identitást biztosít a gyerek számára, s a nemi hovatartozás is befolyásolja az identitást stb. Valójában az egyének csak absztrakciókként léteznek, minthogy minden esetben már eleve alattvalók.

Gloria Anzaldúa ellen-történetírása

Írásom hátralévő részében Gloria Anzaldúa *Borderlands/La Frontera: The New Mestiza* (1987) című könyvére, a *chicana* feminizmus klasszikus művére koncentrálok.¹¹ Anzaldúa (1942–2004) kritikai teoretikus, kulturális kritikus, költő és feminista aktivista volt. Színes bőrű leszbikus nő lévén, az írást ellenzéki tevékenységként, a „természetes” heteroszexualitással és a domináns fehér Egyesült Államok-beli kultúrával szembeni ellenállás aktusaként fogta fel. Célja az volt, hogy sokféle diskurzust és megközelítést magában foglaló, újfajta tudást hozzon létre, egy olyan tudást, amely megfelel a *mestiza* hibrid identitásának. Az Anzaldúa által létrehozott és támogatott ellenzéki kultúra elmélete szerint a domináns kultúra által elnyomott csoportok az ellenállás kultúrájának megteremtése érdekében saját kultúráik forrásaira és hagyományaira szorúlnak. Mint Anzaldúa írja: „...keresztutak és választásuk lehetősége előtt állunk: vagy áldozatnak érezzük magunkat, amikor is valaki más ellenőrzése alatt állunk, s ezért ő vádolható és felelőssé tehető (áldozatnak lenni és ezért a kultúrát, az anyánkat, az apánkat, az ex-szeretőnket, a barátunkat vádolni a felelősség elhárítását jelenti), vagy erősnek érezzük magunkat, s legfőképpen mi rendelkezünk önmagunkkal.”¹² „Az elnyomott kisebbségeknek” fel kell hagyniuk azzal, hogy áldozatoknak te-

¹¹ A *chicano/a* tanulmányok azon mexikói és mexikói-indián csoportok történelmi tapasztalatának interdiszciplináris tanulmányozásával foglalkozik, amelyek az Egyesült Államokban, különösképpen a délnyugati területek határvidékein élnek. A *chicano/a* tanulmányok az etnikai tanulmányokon belüli olyan területet jelentenek, amely az amerikai társadalomban megfigyelhető faji és etnikai problémák interdiszciplináris megközelítésének szükségességét hirdeti. Az etnikai tanulmányok ezen közösségek jelen- és múltbeli életét befolyásoló tényezőket vizsgálják, és az interdiszciplinaritás látószögét és módszertanát alkalmazva feltárják és megmagyarázzák e csoportok komplex, egyedi tapasztalatait, kísérletet téve arra, hogy a domináns amerikai tapasztalat kereteibe integrálják azokat. A *chicano/a* olyan mexikói származású személy, aki az Egyesült Államokban született. Sokan úgy hiszik, hogy ennek a terminusnak politikai jelentése van, s a nőnemű *chicana* kifejezés gyakran feminista konnotációkkal rendelkezik. Maguknak a *chicanóknak* ez a kifejezés azzal a jelentéssel bír, hogy se nem mexikóiak, se nem amerikaiak, hanem a két kultúra keverékét testesítik meg. A *chicano/a* lét tehát egyfelől az Egyesült Államok-beli világba való beilleszkedésért folytatott küzdelemmel, másfelől viszont a gyermekkorban megszerzett mexikói identitás megőrzésére irányuló törekvéssel jár. A *mestizo/a* kifejezés (a francia *métis*) „kevert vérű” személyre utal (latinul *mixtus*). Az Egyesült Államokban az olyan hibrid identitású emberekre utalnak ezzel a kifejezéssel, akik kevert európai (különösen spanyol) és mexikói vagy indián származásúak. Néha a *chicano/a*, illetve a *mestizo/a* kifejezéseket egymással felcserélhető módon használják, bár a *chicano/a* politikai identitásra, a *mestizo/a* pedig kulturális identitásra utal. Vagyis egy *chicano/a* mindig *mestizo/a* is egyben, míg egy *mestizo/a* nem szükségszerűen *chicano/a*.

¹² Anzaldúa, Gloria: *Borderlands/La Frontera. The New Mestiza*. San Francisco, 1999. 43.

kintsék magukat, akik csak reagálnak a befolyásukon kívül álló jelenségekre, s olyan tényezőkké kell válniuk, akik a túlélésüket elősegítő, eltérő realitás létrehozói.¹³

A *Borderlands*ben Anzaldúa a saját életét meséli el, mégpedig úgy, hogy más „határvidéki” emberek történetének részévé teszi, újrairván Texas történelmét, és olyan új tudást hozva létre az amerikai–mexikói határvidék történetéről, amely a *chicano/a* perspektívából szemléli azt. Anzaldúa – történelmi narratívákkal tarkított – személyes elbeszélése a domináns hatalom által létrehozott hivatalos történetírás kritikájává válik. Anzaldúa egyetlen történeti forrásra sem utal, hanem saját és családja tapasztalatára, valamint más, olyan bevándorlók történeteire támaszkodik, akikkel hasonlóképp rosszul bántak az amerikai–mexikói határvidéken. Sajátos álláspontja ellenére Anzaldúa küzdelme inkább globális, mintsem lokális jellegű volt. Ellenezte a rasszizmust, a szexizmust és az osztály-megosztottságot. A történelem nem konvencionális megközelítéseinek felvonultatásával a konvencionális történetírásnak azt a koloniális gyakorlatát kritizálta, amely a mexikói bevándorlókat „illegális idegenekként” vagy „állatias lényekként” (*subhumans*) jellemezte.

Anzaldúa a történetírás, az irodalom és a filozófia határterületén egyensúlyozik, elbeszélése pedig saját költeményeket és a mitikus mexikói múltra való utalásokat is tartalmaz. A *chicano/a* írásművek gyakran használják a mágikus realizmust. Anzaldúa könyvének egyes részei spanyolul íródtak, mégpedig angol fordítás nélkül. Ez a „nyelvközi” mód köztes szubjektivitásra, a valamivé válás, egy „valami közöttiség” állapotában lévő szubjektivitásra utal. A *spanglis* használata – amelyet sok olvasó meg sem ért – összhangban van annak a bevándorlónak az elidegenedésével, aki nem ismeri új hazája nyelvét. A spanyol részletek ugyanakkor nem gátolják a megértést, az olvasót pedig arra ösztökélik, hogy spanyolul tanuljon. A ténybeli riportoktól a költészetig ívelő sokféle narratív technika felvonultatásával Anzaldúa olyan nyelv után kutat, ami megfelel elgondolásának. Beckerhez hasonlóan ő is új történelmi ismeretelmélet után kutat. A *Borderlands*hez írott bevezetőjében Sonia Saldívar-Hull megjegyzi, hogy Anzaldúa narratívája újfajta történetírást sürget, s hogy könyve „radikálisan új utat javasol a történelem tanulmányozásának átalakítására vonatkozóan. Az általa *autohistorián*ak nevezett új műfaj alkalmazásával Anzaldúa kanyargó ciklusként, semmint lineáris narratívaként ábrázolja a történelmet”.¹⁴

Anzaldúa munkájának, de a *chicano/a* tanulmányoknak általában is kulcsfogalma a „határvidék”. A határvidékeken megtapasztalt élet jelenti sok *chicano* narratíva tárgyát. Anzaldúa ezt a tapasztalatot a családjában megfigyelhető elnyomástörténettel hozza összefüggésbe, s a rasszizmus, a szexizmus és az osztályrendszer elleni küzdelem övezeteként tekint arra. Mint „*To live in the borderlands means you*” című versében írja: „A határvidékek túléléséhez/*sin fronteras* kell élned/keresztúttá kell válnod.”¹⁵ Anzaldúa „lázadó feminizmus” azon a hiten alapszik, hogy egy szerző a változás előidézőjévé válhat, és hozzájárulhat a társadalmi rend átalakításához. Anzaldúa hitte, hogy írása átalakíthatja a valódi történelmet.¹⁶ Valóban, könyve a *chichanák* folyamatos, függetlenségükért folytatott küzdel-

¹³ Mitchell, Bonnie L. – Feagin, Joe: *America's Racial-Ethnic Cultures: Opposition within a Mythical Melting Pot*. In: Browser, Benjamin – Jones, Terry-Auletta, Gale (eds.): *Toward the Multicultural University*. Westport, CT, 1995.

¹⁴ Saldívar-Hull, Sonia: *Introduction to the 2nd edition*. In: Anzaldúa: *Borderlands/La Frontera*, 2.

¹⁵ „*To survive Borderlands/you must live sin fronteras/be a crossroads*.” Anzaldúa, Gloria: *Borderlands/La Frontera*, 217.

¹⁶ Lásd: Martínez, Theresa A.: *Making Oppositional Culture, Making Standpoint: A Journey into Gloria Anzaldúa's Borderlands*. *Sociological Spectrum*, vol. 25. (2005) 563. Lásd még: Castillo, Debra A.: *Anzaldúa and Transnational American Studies*. *Publications of the Modern Language Association*, vol. 121. (2006) no. 1.

mét hangsúlyozza. „Ki kell majd állnom, és egy új kultúrát – *una cultura mestiza* – teremte, a saját teremet kell követelnem” – írja (44.). „Többé nem fognak arra készíteni, hogy szégyenkezzem létezésem miatt. Hallatni fogom indián, spanyol, fehér hangomat. Használni fogom kígyónyelvem, női hangomat, szexuális hangomat, költői hangomat. Le fogom győzni a hallgatás hagyományát.” (81.)

Anzaldúa fő célja az volt, hogy új *mestiza* öntudatot hozzon létre, s ez a terve jelenti fő hozzájárulását a feminista *chicana* tanulmányokhoz. A feminista ismeretelméletben ez a fajta öntudat azzal az „álláspontelmélettel” (*standpoint theory*) áll kapcsolatban, amelyet Sandra Harding és mások szorgalmaztak. A feminista ismeretelmélettel együtt az „álláspontelmélet” az új humántudományok a különféle kisebbségi csoportok tanulmányozására használják. Fő előfeltevése az, hogy a tudósnak, saját egyéni és írói álláspontján túlmenően, tanulmánya tárgyának álláspontját is figyelembe kell vennie. Mint Harding mondja: „Az álláspont a társadalmi kapcsolatokban elfoglalt olyan objektív pozíció, amely egyik vagy másik diskurzuselméleten keresztül artikulálódik.”¹⁷ A szerző és kutatási tárgyának nemzetiségi, faji, társadalmi nemi és osztály hovatartozását nem lehet figyelmen kívül hagyni. Anzaldúa az új *mestiza* öntudatot általában vett női öntudatként, de különösen a határvidéken élő nők öntudataként értelmezi. Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy Anzaldúának a *mestizák* küzdelmére vonatkozó felfogását a nem heteroszexuális feminizmus befolyásolta. A *mestiza* egy totális felkelés vezetőjévé és a kívánatos jövő szimbólumává válik, s egy különálló, a *chicana* feministára jellemző politikai pozíció kialakítását támogatja. A *mestiza* tipikus hibrid szubjektivitást testesít meg, amely mindig változásban van, s amely segít számára megrendíteni a világ kétféle szemléletét.¹⁸ Anzaldúa az új *mestiza* szerepét a következőképpen határozza meg: A *mestiza* tudat dolga az, hogy lerombolja a szubjektum–objektum kettősségét, amely fogságban tartja, és a maga valóságában és képeken keresztül tevékenységében mutassa meg, miként is haladja meg ezt a kettősséget. A fehér és a színes bőrűek, a férfiak és a nők közötti probléma megoldása azon szakadék áthidalásával oldható meg, amely életünk, kultúránk, nyelvünk és gondolkodásunk alapvető alapjaiban gyökerezik. Az egyéni és a kollektív tudatban meglévő dualisztikus gondolkodás teljes kiirtása egy hosszú küzdelem kezdetét jelzi, ám olyan harcról van szó, amely – legjobb reményeink szerint – a nemi és minden más erőszak, a háború végéhez vezethet el. (102.)

Anzaldúa azt mondja, hogy a *mestizának* dokumentálnia kell ezt a küzdelmet, és le kell azt írnia, mégpedig olyan stílusban, amely különbözik a domináns történetírás stílusától. Egyéb feladatai közé tartozik a történelem átértelmezése, valamint az, hogy új mítoszok létrehozása érdekében új szimbólumokat találjon. Anzaldúa a szubjektivitás új képeit akarja megalkotni, amelyek a társadalmi nemre és a szexualitásra való utalások segítségével lehetővé teszik számára, hogy újradefiniálja az identitást. A kívánatos identitások megsokszorozása, illetve a haszontalanok dekonstrukciója érdekében a múltból merít.

Anzaldúa javaslata ismerősnek tűnhet. A *Borderlands/La Frontera* és más hasonló, az új humántudományok keretében született történelem-átértelmezéseket olvasva a marxista „forradalmi diskurzus” jut eszünkbe. Természetes affinitásról van szó, mivel az új humántudományok a posztstrukturalizmusból és a marxizmus különféle variációiból merítenek. A marxizmus az „álláspontelmélet” klasszikus modellje, amely a történelemnek a proletari-

¹⁷ Harding, Sarah: *Is Science Multicultural? Postcolonialism, Feminism, and Epistemologies*. Bloomington, 1998. 150.

¹⁸ Lásd: Aigner-Varoz, Erika: *Metaphors of Mestiza Consciousness: Anzaldúa's Borderlands/La Frontera*. Melus, vol. 25. (2000) no. 2.

átus szemszögéből való ábrázolását nyújtja. A munkások – a *chicanó*khoz hasonlóan – nem rendelkeznek saját öntudattal, mivel osztályként elnyomottak, s ezért osztálytudattal kell felvértezni őket, hogy képessé váljanak forradalmi céljaik megvalósítására. A marxizmus-hoz hasonlóan a feminista álláspontelmélet is azt feltételezi, hogy „az elnyomottak jobban tudják”, vagyis, hogy a marginalizált és elnyomott csoportok kiváltságos helyzetben vannak a tudás létrehozása szempontjából.¹⁹ Ennélfogva az ő tapasztalatuknak és az abból származó tudásnak kellene új tudásparadigmákat létrehozni. Az ilyesfajta tudás termelése ideológiai célokat szolgál, minthogy az elnyomottak pozíciójának javítását célozza, és az ő érdekeiket szolgálja. Harding szerint az „álláspontelméletnek” a tudományban és a politikai küzdelemben is érvényesülnie kell, és ebből kifolyólag nem egy szokásos helyzeti előnyről vagy kutatói perspektíváról van szó. Vitathatóan ugyan, de Anzaldúának a *Borderlands/La Frontera*ban megfogalmazott programadó eszméi Harding munkáiban elméleti projektek-ké alakultak.²⁰ Anzaldúa és Harding is a különféle határvidékek életét akarják tanulmányozni, legelsősorban az olyan emberek speciális helyzetét, akik különböző etnikumok, osztályok vagy szexuális orientációk mindenféle „keresztútjain” élnek. Ez a tudás mindig speciális tapasztalat elemzéséből származik, és azért, hogy támogassa és legitimálja a *chicanák* jogaiért folytatott küzdelmet, „alulról” megkonstruált.

Elméleti szempontból tekintve a dolgot, Anzaldúa javaslata nem elég gondosan kidolgozott. Ugyanakkor munkája olyan trendet jelez az új humántudományokban, amelyben az érzelmek, az empátia és az őszinteség eszközökké válnak, amelyek segítségével feltárható és megvitatható a szerző és vizsgált tárgya identitása. Ez a megközelítés tipikus képviselője a posztkoloniális és etnikai tanulmányokban megfigyelhető azon projekteknek, amelyek célja azon közösségek önkifejezésének elősegítése, amelyeket a „nagy narratíva” elhallgattatott, és amelyek történelmét a győztesek írták meg a maguk céljai érdekében. Most e közösségek képviselői, a megismerés eurocentrikus, antropocentrikus, fallocentrikus és logocentrikus modelljétől eltérő módszertan alapján és másféle forrásokat felhasználva, a saját szemszögeikből tekintve újraírták a történelmet. Az érzelmek, az empátia és az őszinteség az értelmezés fő kategóriáivá és egy olyan új ismeretelmélet központi elemeivé váltak, amelynek egyéb jellemvonásai közé az alábbiak tartoznak: interdiszciplináris megközelítés; a fajra, osztályra és társadalmi nemre helyezett hangsúly; olyan új fogalmak használata, mint a *diaszpóra*, *hibriditás*, *határvidék* és *mimikri*; stratégiai *essencializmus*; a népi kultúra és az *oral history* fontos szerepe; a kutatási eredmények bemutatásának alternatív módszerei utáni kutatás (elfordulás a személytelen, objektív elbeszéléstől, valamint a 19. századi realista regény stílusától); a szerzőnek a középpontba állítása, aki saját közössége hangját testesíti meg; a múlt visszaszerzése azáltal, hogy írunk róla. Bármilyen fontosak is, ezek a tanulmányok olyan veszélyekkel is járnak, amelyeket maguk a marxista kritikusok is észleltek. Eric Hobsbawm például az alábbiakat mondja: „Manapság a történetírást fenyegető legfőbb közvetlen politikai veszély az »anti-univerzalizmus«, vagyis az a jelenség, hogy »az én igazságom legalább annyira érvényes, mint a tiéd, bármik legyenek is a bizonyítékok«. Ezek természetesen a csoportidentitás-történelmek különféle formáira apellálnak, amelyek

¹⁹ Az „álláspontelmétről” szóló vita hasznos áttekintésére lásd: Wylie, Akison: *Why Standpoint Matters?* In: Figueroa, Robert – Harding, Sandra (eds.): *Science and Other Cultures. Issues in Philosophy of Science and Technology*. New York, 2003.; Harding, Sandra: *Introduction: Standpoint Theory as a Site of Political, Philosophical and Scientific Debate*. In: Harding, Sandra (ed.): *The Feminist Standpoint Theory Reader*. New York, 2003.

²⁰ Harding, Sandra: *Borderlands Epistemologies*. In: *Is Science Multicultural?* 219. 8. jegyzet. Harding elismeri, hogy ennek a fejezetnek a címét Anzaldúa könyve inspirálta.

számára a történelem központi kérdése nem az, hogy mi történt, hanem az, hogy az miként érinti az adott csoport tagjait. Az effajta történetírás számára nem a racionális magyarázat a fontos, hanem a »jelentés«, nem az, hogy mi történt, hanem az, hogy egy kollektív csoport tagjai – melyek a kívülállókkal szemben vallási, etnikai, nemzeti, társadalmi nemi, életstílusbeli vagy bármilyen másféle módon definiálják magukat – hogyan érznek azzal kapcsolatban”.²¹

Ez a megállapítás helytállóan jellemzi a nem konvencionális történetírásokat. A múlt-hoz való kísérleti megközelítések során a történészek gyakran nagyobb figyelmet fordítanak saját tapasztalataikra és szubjektív nézeteikre, mint kutatási módszereikre. Ennek megfelelően azoknak a történészeknek, akik nem szokványos módon akarják gyakorolni a történetírást, az ilyesfajta javaslatok inkább inspirációként, nem pedig modelleként érdekesek. Nem kell őket mechanikusan alkalmazni a történeti kutatásban, mégis a történeti anyag megközelítésének olyan módszereit javasolják, amelyek aztán a kutatás során tovább módosíthatók.

Összegzés

Ebben az írásban azt igyekeztem bemutatni, hogy az ellen-történetírások, amelyeket például a *chicano/a* tanulmányok keretében írnak, sajátos polemikus diskurzusokat képviselnek. Ezek ellenzik és kritizálják a domináns (modern) diskurzust, fő törekvésük pedig inkább politikai, nem pedig teoretikus jellegű. A nem konvencionális történetírások elméleti értelemben beavatkozó jellegű, politikai értelemben pedig emancipációs jellegű diskurzusok. Paradox helyzetüknek éppen ez a kritikus pontja: a nem konvencionális történetírások beavatkozó jellegű diskurzusokként a domináns rendszer korlátainak és előítéletességeinek bemutatása érdekében belülről kívánják azt bírálni. Emancipációs diskurzusokként viszont a modernitás projekt részei, s így elkerülhetetlenül a domináns diskurzusból származnak, annak részét képezik. Idővel a nem konvencionális történetírásokat semlegesíti a domináns diskurzus, s így valójában nem annak aláadását, hanem megerősítését szolgálják. Mindez azt mutatja, hogy az ellen-történetírások kezdettől fogva olyan korlátozott potenciállal rendelkeznek, ami nem teszi lehetővé számukra a domináns rendszer lerombolását, hanem csak azt, hogy alapjai, gyengeségei és korlátai bemutatásával dekonstruálják s ez által nyitottabbá és rugalmasabbá tegyék azt. Anzaldúának azok az ellen-történetírásai, amelyeket ebben az írásban tárgyaltam, a múlt- és jelenbeli valóság olyan képeit hozzák létre, amelyek az ideológiára, illetve a tudás és a hatalom közötti kapcsolatra helyezik a hangsúlyt. Ezek a történetírások a rendszer elnyomó jellegének feltárása, illetve azáltal, hogy segítenek megállapítani a tudás és a hatalom közötti konfliktusokat, ellent is állnak a rendszernek. E történetírások értéke abban ragadható meg, hogy hozzájárulnak egy ilyesfajta tudatosság kialakulásához.

Fordította: LÉVAI CSABA

²¹ Hobsbawm, Eric: *History: A New Age of Reason*. Le Monde diplomatique, 2004. december (angol kiadás).

Ewa Domanska műveinek bibliográfiája

Könyvek

- Historie niekonwencjonalne. Refleksja o przeszłości w nowej humanistyce* [Unconventional Histories. Reflections on the Past in the New Humanities]. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006, 323.
- Mikrohistorie: spotkania w międzyswiatach* [Microhistories: Encounters in-between-worlds]. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 1999, 299. 2nd revised edition, 2005, 340.
- Encounters: Philosophy of History After Postmodernism*. Charlottesville and London: University of Virginia Press, 1998, 288.
Chinese edition, transl. by Peng Gang. Beijing: Peking University Press, 2007, 356.
Russian edition, transl. by Marina Kukartseva. Moskva: KANON+, 2010, 400.
- Historia: O jeden świat za daleko?* [History: one world too far?], edited by Ewa Domanska. Poznań: IH UAM, 1997.

Szerkesztett művek

- French Theory w Polsce* [French Theory in Poland], ed. by Ewa Domanska and Mirosław Loba. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010 (in print).
- Hayden White, *Proza historyczna* [Historical Prose], ed. by Ewa Domańska. Kraków: Universitas, 2009, 380.
- Re-Figuring Hayden White*, ed. by Frank Ankersmit, Ewa Domanska and Hans Kellner. Stanford: Stanford University Press, 2009, 400 [ibidem: „Philosophy, an Introduction”: 11–13; „Practice, an Introduction”: 257–259; „Bibliography of Hayden White's Works in English”, compiled by ED: 251–266.]
- Zagłada. Współczesne problemy rozumienia i przedstawiania* [Shoah. Contemporary Problems of Comprehension and Representation], ed. by Przemysław Czapliński and Ewa Domanska. Poznań: Poznańskie Studia Polonistyczne, 2009, 332.
- Frank Ankersmit, *Narracja, reprezentacja, doswiadczenie. Studia z teorii historiografii* [Narration, representation, experience], edited by Ewa Domanska. Kraków: Universitas, 2004, 449.
- Pamięć, etyka i historia* [Memory, ethics and history], *Angloamerykańska teoria historiografii lat dziewięćdziesiątych*, edited by Ewa Domanska. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2002, 360.
- Hayden White, *Poetyka pisarstwa historycznego* [Poetics of Historical Writing], edited by Ewa Domańska and Marek Wilczyński. Kraków: Universitas, 2000, 390.

Tanulmányok (válogatás)

2010

- „Problematizing Comparative Historical Studies”. *Taiwan Journal of East Asian Studies*, vol. 7, no. 1, 2010: 71–85.
- „Jakiej metodologii potrzebuje współczesna humanistyka?” [What Kind of Methodology Do the Humanities Need Today?] *Teksty drugie*, no. 1-2, 2010: 45–55.
- „Transhumanacja jako transhumancja, czyli przepędzanie prochów Witkacego” [On Witkacy's Remains]. *Didaskalia*, no. 96, kwiecień 2010: 44–51.

2009

- [Відповідь на запитання Форуму]: Науковець перед з`явою пам`яті. *Україна Модерна*, t. 4(15), 2009, Пам`ять як поле змагань. Київ: Критика, 2009: 7–11.
- „Har historie overlevelsverdi?” (transl. into Norwegian by Anne Helness). *Arr. Idéhistorisk Tidsskrift* (Norway), no. 3–4, 2009: 47–55.
- „Przyczynek do biografii intelektualnej Haydena White’a”, in: Hayden White, *Proza historyczna* [Historical Prose], ed. by Ewa Domańska. Kraków: Universitas, 2009: 317–346. [„Príspevok k intelektuálnej biografii Haydena Whita”, trans. into Czech by Karol Hollý, *Forum Historiae*, no. 2, 2009.]
- „Hayden White: An Academic Teacher”, trans. by Magdalena Zapędowska, in: *Re-Figuring Hayden White*, ed. by Frank Ankersmit, Ewa Domanska and Hans Kellner. Stanford: Stanford University Press, 2009: 332–347.
- „Frank Ankersmit: From Narrative to Experience”, trans. by Magdalena Zapędowska. *Rethinking History*, vol. 13, no. 2, 2009: 175–195.
- „Muzułman: świadectwo i figura”, w: *Zagłada: współczesne problemy rozumienia i przedstawiania*, pod red. Ewy Domańskiej i Przemysława Czaplińskiego. Poznań: Wydawnictwo Poznańskich Studiów Polonistycznych, 2009: 67–86.

2008

- „A Conversation with Hayden White”. *Rethinking History*, vol. 12, no. 1, 2008: 3–21.
- „O poznawczym uprzywilejowaniu ofiary. (Uwagi metodologiczne)” [Epistemological Privilege of the Victim], in: *(Nie)obecność. Pominięcia i przemilczenia w narracjach XX wieku*, ed. by Hanna Gosk and Bożena Karwowska. Warszawa: Elipsa 2008: 19–36.
- „Historiografia insurekcyjna” [Insurrectional Historiography]. *Literatura na świecie*, no. 1-2, 2008: 355–368.
- „Badania postkolonialne” [Postcolonial Studies], in: Leela Gandhi, *Teoria postkolonialna: wprowadzenie krytyczne* [Postcolonial Theory: A Critical Introduction], transl. by Jacek Serwanski. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2008: 157–164 [ibidem, „Studia postkolonialne w Polsce” [Postcolonial Studies in Poland, bibliography, compiled by ED]: 179–164].
- „Obrazy PRL w perspektywie postkolonialnej. Studium przypadku”, in: *Obrazy PRL. Konceptualizacja realnego socjalizmu w Polsce*, ed. by Krzysztof Brzechczyn. Poznań: IPN, 2008: 167–186.
- „Problem rzeczy we współczesnej archeologii” [Problem of Things in the Contemporary Archaeology], w: *Rzeczy i ludzie. Humanistyka wobec materialności*, pod red. Jacka Kowalewskiego i Wojciecha Piaska. Olsztyn: Wyd. Instytutu Filozofii UWM, 2008: 27–60.
- Ewa Domańska, Bjørnar Olsen, „Wszyscy jesteśmy konstruktywistami”. Odpowiedź na artykuł Jacka Kowalewskiego i Wojciecha Piaska „W poszukiwaniu utraconej Rzeczywistości. Uwagi na marginesie projektu 'zwrotu ku rzeczom' w historiografii i archeologii”, in: *Rzeczy i ludzie. Humanistyka wobec materialności*, ed. by Jacek Kowalewski i Wojciech Piasek. Olsztyn: Wyd. Instytutu Filozofii UWM, 2008: 83–100.
- „Humanistyka nie-antropocentryczna a studia nad rzeczami” [Non-Anthropocentric Human Sciences and Thing Studies]. *Kultura Współczesna*, no. 3, 2008: 9–21 oraz tamże: „Rzeczy. Rekonesans antropologiczny. (Dyskusja)”, głos w dyskusji: 83–87.

2007

- „Historiographical Criticism: A Manifesto”, in: *Manifestos for History*, ed. by Keith Jenkins, Sue Morgan and Alun Munslow. Oxford: Routledge, 2007: 197–204.
- „Zwrot performatywny we współczesnej humanistyce” (The Performative Turn in the Human Sciences). *Teksty Drugie*, no. 5, 2007: 48–61.
- „Let the Dead Bury the Living”. Daniel Libeskind’s Monumental Counter-History”, in: *History of Historiography Reconsidered*, ed. by Edward Wang and Franz L. Fillafer. New York: Berghahn Books, 2007: 437–454.
- „Вигнання нового часу”. *Історична панорама* (України), Випуск 5, 2007: 137–142.

2006

- „The Material Presence of the Past”. *History and Theory*, vol. 45, no. 3, 2006: 337–348.
- „The Return to Things”. *Archaeologia Polona*, vol. 44, 2006: 171–185.
- „Речі як Інші”, Из англійської переклав Дмитро Вирський. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки* (Київ, України), Випуск 2, 2006: 125–143.

2005

- „Necrocracy” [review essay: Robert P. Harrison, *The Dominion of the Dead*], transl. by Magdalena Zapędowska. *The History of the Human Sciences*, vol. 18, no. 2, 2005: 111–122.
- „Transhumanation: From man to monster. An Exercise in the Hermeneutics of Passage”, in: *Spoiling the Cannibals' Fun. Cannibalism and Cannibalisation in Culture and Elsewhere*, ed. by Tadeusz Rachwał and Wojciecha Kalaga. Frankfurt am Main (etc.): Peter Lang, 2005: 161–171.
- „Toward the Archaeontology of the Dead Body”. *Rethinking History*, vol. 9, no. 4, 2005: 389–413.
- „Diatanaty. Prochy, diamenty i metafizyka obecności” [LifeGem. Ashes, Diamonds and Metaphysics of Presence]. *Czas Kultury*, no. 3-4, 2005: 51–61.
- „O zwrocie ku rzeczom we współczesnej humanistyce” (Ku historii nieantropocentrycznej) [On the Turn Toward Things in the Contemporary Humanities. (Towards Non-Anthropocentric History)]. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, vol. LXV, 2005: 7–23.

2004

- „The Crisis of Metanarratives. (A Case of Postcolonial Studies)” in Chinese, transl. by Yu Wei, *Academic Research* (Shanghai), no. 5, 2004: 81–88.
- in Ukrainian, Випуск 1, 2005: 107–121.
- „The Orientalization of a European Orient” (*Turkquerie* and *chinoiserie* in seventeenth and eighteenth-century Poland). *Taiwan Journal of East Asian Studies*, vol. 1, no. 1, 2004: 73–88.
- „On Various Ends of History”. *Journal of the Interdisciplinary Crossroads* (University of Allahabad, India), vol. 1, no. 2, 2004: 283–293.

2003

- „Reinterpretation of the Historical Sublime” (De-aestheticisation of the Object in Historiography). in Chinese, transl. by Wu Jiana. *Historiography Quarterly*, no. 3, 2002 (reprinted in *Writing History*, vol. 1, 2003 (Shanghai, China): 202–211.
- in French, transl. by N. Tutiaux-Guillon, in: *Pistes didactiques et chemins d'historiens. Textes offerts à Henri Moniot*, recueillis et édités par Marie-Christine Baques, Annie Bruter, Nicole Tutiaux-Guillon. Paris: L'Harmattan, 2003: 37–54.
- „Autofikcja Joanny Bator” (rev of: Joanna Bator, *Kobieta*). *Teksty drugie*, no. 2-3, 2003: 336–345.

2001

- „Historia–Historiografia–Ideologia (Refleksje nad *Zarysem Historii Historiografii Polskiej* Andrzeja F. Grabskiego)”. *Historyka*, t. 31, 2001: 108–115.
- „Adieu. Wspomnienie o Profesorze Topolskim”. *Er(r)go*, no. 1, 2000: 109–111. (reprinted in: *Swiatooglady historiograficzne*, ed. by Jan Pomorski. Lublin: UMCS, 2002: 81–84.)
- „Hayden White”, in: *Postmodernism: Key Figures*, edited by Hans Bertens and Joseph Natoli. Cambridge, Mass.: Blackwell, 2001: 321–326.

2000

- „[Re]creative myths and constructed history (The case of Poland)”, in: *Myth and Memory in the Construction of Community. Historical Patterns in Europe and Beyond*, edited by Bo Stråth. Brussels: P.I.E./Peter Lang, 2000: 249–262.
- „Jaskinia Chejrona: Inny dyskurs edukacji”, in: *Uczen i nowa humanistyka*, ed. by Maria Kujawska. Poznan: IH UAM, 2000: 123–134.

1999

- „Universal History and Postmodernism”. *Storia della Storiografia*, vol. 35, 1999: 129–139.
in Chinese: *Humanities and Art* (Gui Yan), no. 2, 2000: 361–376.
- „After Postmodernism: A Dream of Transformation”, in: *The Postmodern Challenge: Perspectives East and West*, ed. by Nina Witoszek and Bo Stråth. London: Sage Publications, 1999: 265–279.

1998

- „Pre-krytyka niewyrażalnego czyli historyk w poszukiwaniu słowo-swiata” [Pre-criticism of the Inexpressible]. *Teksty Drugie*, no. 1/2, 1998: 245–254.
- „Polish Historiography” and entries: Jan Długosz, Marcin Kromer, Oskar Halecki, Władysław Kopczyński, Adam Naruszewicz, Jan Rutkowski, Jerzy Topolski, in: *Global Encyclopedia of Historical Writing*, edited by Daniel R. Woolf. Garland: Canada–United States, 1998, vol. I. 241, 393/4; vol. II, 517, 720–723, 798, 894.
- „My Plot, Your Story. Alternative History: Its Authors, Characters and Critics.” *Res Historica* (Historia, metodologia, współczesność), ed. by Jan Pomorski, no. 6, 1998: 145–165.

1997

- „Tekstualizacja archeologii. Od Barthesa do Hoddera” [The Textualization of Archaeology. From Barthes to Hodder], in: *Jakiej archeologii potrzebuje współczesna humanistyka?* [What Kind of Archaeology Does Human Science Need at Present?], ed. by Janusz Ostoja-Zagórski. Poznań: IH UAM, 1997: 65–77.
- „Historiografia czasu postmodernizmu po postmodernizmie. (Retrospekcja)” [Postmodern’s Era: Historiography After Postmodernism], in: *Wobec kultury. Problemy antropologa* [„Facing Culture: Anthropologist’s Problem”], edited by Ewa Karpinska. Łódź: Wyd. UL, 1997: 111–129.
- „From the Manor House to the World (The Role of the Manor House in Creating the Vision of the World of the Polish Middle Nobility in the 16th and 17th Century)”. *Studia Historiae Oeconomicae*, vol. 22, Poznań 1997: 25–31.
- „Hayden White: Beyond Irony”, in: Stückrath, Jörn/Zbinden, Jürg (Hrsg.), *Metageschichte. Hayden White and Paul Ricoeur. Dargestellte Wirklichkeit in der europäischen Kultur im Kontext von Husserl, Weber, Auerbach und Gombrich*. Baden-Baden: Nomos, 1997: 104–124. [shorter version appeared as: „Hayden White: Beyond Irony.” *History and Theory*, vol. 37, no. 2, 1998: 173–181.; reprinted in: *Contemporary Literary Criticism*, ed. by Jeffrey Hunter. Detroit: Gale, 2003.]
- „O historii w czasach histerii milenium: Jean Baudrillard i Octavio Paz. (Fragmenty)” [On History in Times of Millennial Hysteria: Jean Baudrillard i Octavio Paz (Fragments)]. *Odra*, no. 11, 1997: 62–63.
- „Natalie Zemon Davis-historyk ‘zaulków i szczelin’” [Natalie Zemon Davis – a Historian of „Nooks and Crannies”], in: *Eruditio et interpretatio. Studia historyczne*, edited by Zbigniew Chodyła. Poznań: IH UAM, 1997: 407–414.

1996

- „Po-postmodernistyczny romantyzm” (Sensitivism – ‘nowa’ filozofia historii – Franklin R. Ankersmit) [Post-Postmodernist Romanticism. Sensitivism – A ‘New’ Philosophy of History – Franklin R. Ankersmit]. *Kultura Współczesna*, no. 9/10, 1996: 69–86.
- „Montaillou – Arkadia ‘heretyckiego’ historyka” [Montaillou – the Arcadia of a „Heretic” Historian], in: *Mit historyczny. Jego funkcje ideologiczne i polityczne w XIX i XX wieku* [Historical Myth. Its Ideological and Political Functions in XIX and XX century], ed. by Alina Barszczewska-Krupa. Łódź: Wyd. UL, 1996: 89–110.
- „Od postmodernistycznej narracji do po-postmodernistycznego doświadczenia. Propozycja Ankersmita” [From Postmodernist Narrative to Post-Postmodernist Experience. Ankersmit’s Proposal]. *Teksty drugie*, no. 2/3, 1996: 190–209.
- (with Andrzej Zybertowicz) „W MiedzyDoświadczeniu” [In: BetweenExperience]. *Kultura Współczesna*, no. 1-2, 1996: 50–57.

1995

„Narratystyczna filozofia historii (Przypadek Arthura C. Danto)” [Narrativist Philosophy of History. The Case of Arthur C. Danto]. *Historyka* XXV (1995): 75–79. [as a supplement: „I am a writer ...” (Excerpts from Ewa Domanska’s interview with Arthur C. Danto): *ibidem*, 81–87.]

1994

„The Image of Self-Presentation”. *Diacritics*, Spring 1994: 91–100.

„Kryzys tradycyjnego rozumienia historii w filozofii anglosaskiej” [The Crisis of the Traditional Understanding of History in Anglo-Saxon Philosophy]. *Historyka*, vol. XXIV, 1994: 57–65.

„Filozoficzne rozdroża historii” [Philosophical Crossroads of History], in: Ewa Domanska, Jerzy Topolski, Wojciech Wrzosek, *Miedzy modernizmem a postmodernizmem. Historiografia wobec zmian w filozofii historii* [Between Modernism and Postmodernism. Historiography in the Light of Changes in Philosophy of History]. Poznan: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1994: 17–30.

„Współczesne filozofia amerykańska w statystyce” [Contemporary American Philosophy in the Light of Statistics]. *Edukacja Filozoficzna*, no. 18, 1994: 248–253. [Republished in: *Filozofia amerykańska dziś* (American Philosophy Today), edited by Tomasz Komendziński and Andrzej Szahaj. Torun: UMK, 1999: 27–34.]

„Historia feminizmu i feministyczna historia” [History of Feminism and Feminist History]. *Odra*, no. 7/8, 1994: 22–28.

1993

„Maska przeszłości. O postmodernistycznej filozofii historii” [The Mask of the Past. On Postmodernist Philosophy of History]. *Teksty drugie*, no. 1, 1993: 107–113. „The Human Face of a Scientific Mind. An Interview with Hayden V. White”. *Storia della Storiografia*, vol. 24, no. 2, 1993: 5–21.

1992

„Metafora – Mit – Mimesis. Refleksje wokół koncepcji narracji historycznej Hayden White’a” [Metaphor – Myth – Mimesis. Reflections on Hayden White’s Concept of Historical Narration]. *Historyka*, no. XXII, 1992: 29–44.

Helyi elit, érdekviszonyok és teljesítmények Nyíregyházán

Takács Tibor: Döntéshozók. Városi elit és városi önkormányzat Nyíregyházán a XX. század első felében. Budapest, L'Harmattan, 2008. 307 oldal

Takács Tibor jelen kötete egy a magyar társadalomtörténet-írásban régóta jelen lévő problematika és tematika – a helyi és az országos elitek kutatása – Nyíregyházára és a 20. század első felére vonatkoztatott feldolgozását jelenti, s egyben a szerző doktori disszertációjának könyv formában átdolgozott változata. Az eredeti disszertáció a Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának doktori iskolájából származik, s Orosz István témavezetése mellett született. Takács Tibor, akinek a fő érdeklődési területét a 20. századi magyar társadalomtörténet s ezen belül is a városi elitek kutatása és az 1945 utáni időszak politikai társadalomtörténete képezi, az általa választott témának megfelelő felkészültséggel és nagy alaposággal elemzi Nyíregyháza városi elitjének kérdését.

A Takács által felvetett probléma – tudniillik, hogyan határozható meg vagy inkább hogyan jellemezhető egy magyarországi középváros elitje –, ahogy a szerző is kifejti a könyv bevezető fejezetében, Magyarországon hosszú kutatási előzményekre támaszkodik. E kérdés egy-egy elemét korábban már vizsgálták, illetve a helyi elitek kérdéséről Takács felfogásától részben eltérő elméleti–módszertani alapokon már születtek komoly értekezések. Elég csak Vörös Károly, Szakál Gyula vagy Tóth Zoltán monográfiáira, tanulmányaira utalni. Azért is fontos ezt megemlíteni, mivel a szerzőnek ennek ellenére sikerült a témával kapcsolatban új szempontokra felhívnia a figyelmet, illetve új szemléleti előfeltevésekkel

közelítenie az általa megkonstruált problémához.

A könyv néhány oldalas bevezetésből, négy nagy, a vállalkozás fő pillérét alkotó fejezetből, továbbá összegzésből épül fel. A *Bevezetés*ben az ilyenkor szokásos köszönetnyilvánítások mellett a téma körülhatárolása történik meg, a módszertani és fogalmi bevezetés után a szerző által használt főbb forráscsoportok értékelő bemutatásával találkozhatunk.

Az első nagyobb fejezet *A keretek* címet viseli. Tulajdonképpen ez tekinthető a monográfia érdemi, tartalmi bevezetőjének. Az első alfejezetben Nyíregyháza 1753-as újjátelepítésétől a második világháborúig kapunk várostörténeti összefoglalót. Ez azonban elsősorban nem eseménytörténeti összefoglalás, a szerző inkább a városnak a 19. századi és a 20. század eleji magyarországi városhierarchiában betöltött helyét értékeli, s egyben felvázolja Nyíregyháza gazdasági-társadalmi szerkezetének főbb jellemzőit. A második alfejezetben a Takács Tibor által használt 'helyi elit' fogalmának társadalomtudományos megalapozása és a társadalomtörténeti hagyományba valló beillesztése történik a szakirodalom kritikai feldolgozása révén. A harmadik alfejezetben a városi elit szerveződési kereteként megjelölt városi önkormányzat és azon belül a képviselőtestület működésének jogtörténeti háttere/kerete olvasható.

A kötet egyik legfontosabb és legnagyobb terjedelmű részét (65–159. old.) a második, *Nyíregyháza városi elit társadalmi összetétele* című fejezet alkotja, melyben a szerző hat-, illetve öt éves bontásokban összesen kilenc mintaévet kiválasztva vizsgálja a városi képviselőtestület összetételét. Egyrészről a képviselőtestületi tagok létszámát, fluktuációját és életkori jellemzőit elemzi,

másrészt pedig társadalmi rekrutációjukat (foglalkozás, vagyon, jövedelem, felekezeti háttér stb.) igyekeznek taglalni.

A kötet harmadik és kiemelten fontos fejezete a városi elit teljesítményét értékeli rész. Takács kétféle módszerrel nyúl a kérdéshez. A fejezet első részében a helyi elit városfejlődéssel/városfejlesztéssel kapcsolatos teljesítményét teszi mérlegre. Mindegyikre arra kíván választ kapni, hogy a város vezetésére hivatott helyi elit „*érzékelt-e a várost ért kihívásokat, ha igen, akkor milyen válaszokat adott a kihívásokra, és általában milyennek képzelte el a város jövőjét.*” (164. old.) A szerző véleménye egyáltalán nem tekinthető elmarasztalónak a helyi elit teljesítményével kapcsolatban. Noha például az iparfejlesztés elmaradásáért már a kortársak is a városvezetést tették felelőssé, Takács az újabb kutatási eredmények alapján, melyek szerint Budapest és az agglomeráció kivételével a magyar városfejlődésben az ipar s mindenekelőtt a gyári nagyipar nem játszott kiemelten fontos szerepet, sokkal megértőbb a 20. század első fele nyíregyházi vezető rétegének lanyha iparfejlesztő tevékenységét illetően. (185. old.) A fejezet második része a városi elit hétköznapi működésével foglalkozik, a képviselőtestületi közgyűlések évenkénti számáról, típusairól, az azon megjelentekről a korábban is említett keresztmetszetekben (foglalkozás, felekezeti helyzet, virilista vagy választott, esetleg kinevezett képviselő-e valaki) kapunk öt-, illetve hatéves bontásokban analízist.

A szerző az *Érdekviszonyok a városi elitben* című fejezetben elsősorban arra a kérdésre keres választ, hogy a képviselőtestületen belüli partikuláris érdekek, illetve értékek (vallásfelekezeti megosztottság, rendies tagoltság stb.) mennyiben határozták meg a döntéshozatalt. Ezt követően a döntéshozatal előkészítésében, befolyásolásában egyre nagyobb szerepet játszó szakosztályok és városi tisztviselők társadalmi-kulturális hátterének értékeléséről olvashatunk. A szakosztályok és főtisztviselők dön-

téshozatali szerepének felértékelődése mögött ugyanis a városi intelligencia egyre nélkülözhetetlenebb volta is kitapintható, mivel az egyre növekvő, komplexebbé váló városi feladatok olyan széles körű tájékozottságot, tudást követeltek meg, amelyekkel – Takács értelmezése szerint – csak a tanult, a korszerű ismeretek birtokában lévő városi intelligencia rendelkezett. (239. old.)

A monográfiát összegzés, a felhasznált források és a szakirodalom jegyzéke, továbbá névmutató zárja. A recensens számára a könyv egyik legkellemesebb meglepetése a hátsó borító belső oldalára illesztett két Nyíregyháza reprint térkép. Az egyik a *Nyíregyháza R. T. Város térképe és városbővítési terve* címet viseli, és sajnos, nincs datálva, a másik *Nyíregyháza város térképe* a „Nyírvidek-Szabolcs Hírlap” és az „UJSG-BOLT” (valószínűleg elírás vagy rövidítés – a recenzió megjegyzése) közös kiadása, eredetileg 1935-ben jelent meg.

A monográfia egyik legnagyobb erénye a pontosan megalkotott fogalmi bázis, amely lehetővé teszi a problémának a szerző általi precíz körülhatárolását, kifejtését és egyben a korábbi, a helyi elitek kutatására vonatkozó eredmények meghaladását is. A jelen monográfiát megelőzően ugyanis a 'helyi elit' fogalma alatt túlnyomórészt a helyi gazdasági elitet értették, melyet nagyrészt a viriliszjegyzékek alapján rekonstruáltak. Mindenekelőtt Vörös Károlynak Budapest legnagyobb adófizetőiről szóló munkája nyomán a legtöbb adót fizetők körét több magyarországi város (Tóvári Judit: Miskolc, Szakál Gyula: Győr, Tímár Lajos: Debrecen) esetében tették vizsgálat tárgyává, abból a megfontolásból indulva ki, hogy a virilisek legalábbis „*reprezentálják a helyi gazdasági és társadalmi elites csoportot.*” (39. old.) Eközben azonban jóval kevesebb figyelmet kapott a választott képviselőtestületi tagsággal rendelkező személyek csoportja, ahogy a vezető városi tisztviselők kategóriája is. Azáltal viszont, hogy Takács a Lengyel György által „kimunkált” elitfogalmat használja, mely szerint „*helyi elitként a helyi kö-*

zösség uralmi viszonyai között szerveződő, e viszonyok által meghatározott társadalmi csoportot” (9. old.) tekinthetjük, lényegében a korábbi kutatások széttartó szálaait (virilisták, választott képviselők, vezető városi tisztviselők) új elméleti alapokon egyesíti. Így a kutatás tárgya egy koherens, jogilag jól körülhatárolható csoport: a város képviselőtestületi tagjainak összessége lesz.

Ugyanakkor Takács Tibor fenti előfeltevése, mely a közösség életét alapvetően meghatározó döntések meghozóit, vagyis az elitet teljes mértékben a képviselőtestületi tagok összességével azonosítja, éppen a szerző jelen kötetben közölt újabb eredményei folytán válik egyben problematikussá is. A városi elit teljesítményét vizsgáló fejezete végén ugyanis a képviselőtestületi közgyűlések látogatottságának a csökkenéséről és az egy közgyűlésen elfogadott határozatok számának a növekedéséről olvashatunk, mely tények jól érzékeltetik a közgyűlés szerepének a kiüresedését, s azt, hogy a döntések meghozatalának valódi helyszíne a 20. század közepére fokozatosan a szakbizottságokba és a városi szakhivatalokba helyeződött át. Ez azt is jelenti, hogy az „elitcsoportok elitjét” egyre inkább a szakosztályok tagjai és a főtisztviselők között kereshetjük. Noha a fenti jelenség a Takács Tibor-féle fogalmi azonosítás (elit = képviselőtestületi tagok) korlátait mutatja, a szerző mégis ragaszkodik az általa használt elitfogalom érvényességéhez, arra hivatkozván, hogy a döntéshozatali jog és felelősség a helyi képviselőket illette, s az, „*hogy egy elit a feladatainak milyen mértékben és minőségben tett eleget, még nem kérdőjelezi meg annak elit voltát.*” (283. old.)

Módszertani szempontból a kötetet egyfajta termékeny kettősség jellemzi. Egyrészt a szerző a szigorúan kvantitatív alapon álló társadalomtörténeti megközelítés szempontjait érvényesíti, másrészt pedig jogtörténeti, politikai filozófiai és esemény-, illetve politikátörténeti kvalitatív kutatások (11. old.) elemzési eredményeit is beilleszti az okfejtésébe.

A dolgozat tulajdonképpen magját s a kvantitatív eredmények gerincét a már említett második fejezet alkotja. Ez a szakasz tekinthető leginkább klasszikus történeti-szociológiai elemzésnek, amennyiben egy társadalmi csoportot több időmetszetben a létszám, a fluktuáció, az életkor, továbbá a foglalkozás, a jövedelem, a felekezeti és nemzetiségi összetétel és ezen felül a pártpolitikai kötődés kategóriáival próbál megragadni. Elvitathatatlan a szerző alapossága, fél évszázad képviselőtestületeiről kapunk precíz, átfogó képet. A kérdéshez kapcsolódó táblázatok meggyőzően mutatják az elit belső, strukturális jellemzőit, s a szerző képes több oldalról is megvilágítani tárgyát. Kétségtelen, hogy a disszertáció mögött komoly adatbázis-építés, valamint kvantitatív elemzés húzódik. Az egyéni arcélek, az egyéni mobilitási pályák azonban nem egy esetben hiányoznak a kötetből. Talán nem ártott volna egy-egy képviselő típust (amennyiben volt ilyen) közelről is megmutatni. Egy szlovák származású evangélikus tirpák gazda vagy iparos, egy katolikus hivatalnok vagy értelmiségi, esetleg református iparos vagy legalább – ha más nem – a város polgármestereinek és főtisztviselőinek részletes életrajzai segítenének az olvasónak szemléletes képet kapni az elitcsoportokról.

A szerző által alkalmazott narratív forráselemzés egyik kiemelkedő példaként pedig a kötet negyedik fejezetének *Elitcsoportok a helyi döntéshozatali mechanizmusban* címet viselő alfejezetét lehet említeni, mely meggyőzően érzékelteti Nyíregyháza rendezett tanácsú város képviselőtestületének belső tagoltságát. Takács véleménye szerint a 20. század első felének Nyíregyházáján az eliten belül alapvetően két dimenzióban lehet éles törésvonalakat felfedezni, egyrészt a felekezeti ellentéteket (protestáns–katolikus), másrészt pedig a helyi intelligencia és a gazdák közötti érdek-, illetve értékellentéteket lehet érzékelni. A gazdatársadalom ugyanis nem tudott vagy nem akart teljes mértékben azonosulni a városi értelmiség elgondolásait követő vá-

rosfejlesztési tervekkel, urbanizációs elképzelésekkel, s nem csupán azért nem, mert csak alig részesült a városiasodás előnyeiből. A szerző szerint a konfliktusok forrásának a weberi értelemben vett rendi ellentétek tekinthetők, amelyek mögött valójában a „különböző csoportok által hordozott és képviselt közös értékekről, hagyományról, identitásról van szó” (225. old.). A szerző azon megállapítása, mely szerint ezen különbségek feloldására Nyíregyházán nem alakultak ki mechanizmusok, nem létezett egységes városi közélet sem (225. old.), lényegében a magyarországi modernizáció egyik alapvető strukturális jellemzőjének, a létrejövő középosztály töredezett voltának explicit leírása is egyben.

A kötet, hála a szerző és a szerkesztők pontos munkájának, minimális nyelvhelyességi, elírási hibát tartalmaz. Található azonban egy súlyos és bosszantó, egy diszsertációhoz és a kiadóhoz méltatlan hiba a könyvben, pontosabban a kötet címlapján: *Városi elit és városi önkormányzat Nyíregyházán a XX. a század első felében*. Ennél kisebb, ám mégis megemlíthető hiba a szakirodalom-jegyzékben Tom Bottomore könyvének angol nyelvű címe: *Élites and society*, noha az angol kifejezés helyesen *elite* lenne.

A kötet erényei közé lehet sorolni a magyarországi szakirodalomba való mély beágyazottságát, a szerzői erudíciót tükröző terjedelmes bibliográfiát, s a Takács által felvetett probléma kutatási előzményeinek ismertetését, továbbá a témához kapcsolódó szakirodalom kritikai értékelését. A szerző átgondolt, körültekintő munkáját jelzik a jól felépített, szerkesztett fejezetek, amelyek logikus rendben járnak körül a nyíregyházi városi elit kérdését. Összegzésként megállapíthatjuk, hogy fontos és kiemelkedő ezen monográfia a magyar várostörténeti szakirodalomban. Fogalmi precizitása és átgondolt koncepciója miatt válik könnyen befogadható, ugyanakkor elmélyült tudományos munkává. Egyben segít oldani a magyar várostörténetben jelenlévő, sokszor egyoldalú Budapest-centrikusságot, s azáltal, hogy a L'Harmattan Kiadó jelentette meg, nemcsak a szűk helytörténeti kutatások további inspirálója lehet, hanem – eljutva a szélesebb szakmai közvéleményhez és talán az átlagolvasóhoz is – lehetőséget teremthet arra is, hogy a szerzőnek Nyíregyháza helyi elitjével kapcsolatos kutatási eredményeit más városi elitekről készült vizsgálati eredményekkel összevessék majd.

KOSÁRKÓ LÁSZLÓ

Egy fontos könyv a hellenisztikus korról

Hermann Bengtson: A hellenisztikus világkultúra. Ford.: Hoffmann Zsuzsanna. Szeged, JATEPress, 2010. 179 oldal

Igen örvendetes, hogy a hellenizmus történetéhez tanulható terjedelmű és tartalmú tankönyv jelent meg magyar fordításban, méghozzá nemzetközi hírű szerzőtől. Bengtson a legjelentősebb ókortudományi kézikönyvnek, a *Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft*nak már korábban megírta a görög, illetve a római történelemről szóló kötetét. A hellenizmusról készült kötet késése némiképp tükrözi a korszak történetkutatásban elfoglalt helyzetét is: Görögország és Róma között kevésbé értékelt, hosszú időn keresztül háttérbe szorult. Ehhez hozzájárult a rá vonatkozó források természete is. A másik két korszakhoz képest kevesebb ugyanis az elbeszélő források száma. A feliratok és papyrusok, melyek ezt a hiányt pótolják, lassabban kerülnek a nyilvánosság elé, és még lassabban épülnek be a történeti kutatások eredményeibe, illetve az oktatásba. Mára már e téren nagy lépést tettünk előre, és sorra jelennek meg ennek a korszaknak az oktatásban is jól használható szöveggyűjteményei¹ és feldolgozásai.² Ezek viszont többnyire túl vastak ahhoz, hogy akár egyetemi tankönyvként is használjuk, bár valójában annak készültek.

A fordítandó könyv kiválasztásában nem a korszerűség volt a legfontosabb szempont, mert Bengtson műve németül 1988-ban je-

lent meg.³ Ez még nem volna nagyon távoli időpont, ha azonban a hivatkozásokat figyelemmel kísérjük, kiderül, hogy a felhasznált szakirodalom zömmel a 20. század első felére esik, és az 1960-as, 1970-es évek már szerényen vannak benne képviselve. A választást tehát leginkább a kedvező terjedelmével lehet indokolni, ami összefügg Bengtson meglehetősen szikár stílusával, gyakran csak utalásszerű megjegyzéseivel. Ez a tömörített stílus nagy figyelmet igényel vagy már némi jártasságot ebben a kultúrában. Van azonban még egy nagyon fontos érdeme ennek a kötetnek, ami a terjedelmén túl is a kiválasztása mellett szól, ez pedig a szemlélete. A nálunk ma használatos egyetemi tankönyv rövidebb terjedelemben ugyan, de kizárólag esemény-, politika- és gazdaságtörténetet tartalmaz.⁴ Létezik ezzel szemben magyar nyelven egy kifejezetten a hellenizmus kultúrájával foglalkozó kötet, de ez tankönyvként legfeljebb csak a kultúra megismerésére alkalmas, és ezen a téren sem tartozik a legfrissebbek közé.⁵ Bengtson könyve viszont már a címében jelzi, hogy nem esemény- vagy politikatörténet készítése a célja, hanem kultúrtörténet írása. Pontosabban ezek mind megtalálhatók benne. A húsz fejezetből csupán egy-egy foglalkozik politika-, gazdaság-, társadalom- és hadtörténettel, a többi pedig az irodalmi, művészeti, filozófiai, technikai, geográfiai stb. kérdésekkel. Ezzel a megközelítéssel a szerző kifejezésre juttatja azt az

¹ Austin, M. M.: *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest. A Selection of Ancient Sources in Translation*. Cambridge, 2006. XXXIV+625.

² Shipley, G.: *The Greek World after Alexander 323–30 BC*. London – New York, 2000. 568.

³ Die hellenistische Weltkultur. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1988.

⁴ *Görög történelem a kezdetektől Kr. e. 30-ig*. Szerk.: Németh Gy. Budapest, 1995. Ebben Kertész I. készítette A hellenizmus c. fejezetet (253–356.).

⁵ Swiderkowna, A.: *A hellenizmus kultúrája Nagy Sándortól Augustusig*. Budapest, 1981. 400.

álláspontját, hogy a hellenisztikus korszaknak kulturális szempontból volt legnagyobb jelentősége.

Ekkor jött létre először a görög klasszikus kultúrán alapuló világkultúra, mely az akkor *Oikumenének* nevezett területet foglalta magában. A nagy emberek (uralkodók) szerepét a szerző nemcsak a hatalom gyakorlásában látja, hanem még inkább a mecenatúrában. A királyi udvarok befogadták a művészeket, tudósokat, és lehetővé tették számukra, hogy csak az érdeklődési körükkel foglalkozzanak. Nemcsak a megélhetésüket biztosították, hanem az olvasás, kutatás feltételeit is: hatalmas könyvtárakat hoztak létre (Alexandria, Pergamon). A szellemi tevékenység szabadságát mutatja, hogy kétségbe lehetett vonni a lélek halhatatlanságát (Poseidónios) vagy a geocentrikus világképet (Aristarchos). A tudósok és művészek tiszteletet vívtak ki maguknak még az uralkodók részéről is, amit számos anekdota megőrzött. Ennek a mentalitásnak az eredete Nagy Sándornál keresendő, aki keleti hadjárataira egész sereg tudóst vitt magával, akik a látottak alapján átfarmálták az emberek addigi ismereteit a világról.

Figyelemreméltó Bengtsonnak az az álláspontja is, hogy a hellenisztikus világ örökösei a rómaiak voltak, ők mentették meg értékeit a pusztulástól. Ennek a felismerésnek meg persze bizonyos makedónellenességnek is köszönhető, hogy a korabeli görögök között sok Róma-barát akadt, akik olykor véleményüket szakszerűen is kifejtették (például Polybios), egy-egy hellenisztikus uralkodó pedig örökös híján birodalmát a rómaiakra örökítette.

Csak üdvözölhetjük tehát, hogy egy ilyen szemléletű hellenizmus-történet vált magyarázhatóvá. Amennyiben azonban ennek a kötetnek tankönyv-szerepet szánt a fordító, ahogy a kiadás alapján ez nyilvánvalónak látszik, úgy néhány didaktikus szempontot figyelembe kellett volna vennie. Az eredeti műben van névmutató, ebből hiányzik. Az eredeti műben furcsa módon nem szerepel bibliográfia, itt azonban indo-

kolt lett volna a legfrissebb irodalmat és a magyar nyelven is elérhető legalább röviden felsorolni. Komoly zűrzavar van a latin betűkkel átírt görög szavak és nevek ékeztetésében. Vagy teljesen hiányoznak – Demetria Démétria helyett (127), Kos Kós helyett (129) –, vagy keveredik a hosszúság és a hangsúly jelölése. A német szöveg a hangsúlyokat jelöli, a magyarban viszont a magánhangzók hosszúságát szokás jelölni. Ezért nem Kónont (133), hanem Konónt írunk. A legkellemetlenebb az, ha gyakran előforduló nevek vannak következetesen hibásan írva, például Gónatas Gonatas helyett, vagy Flaminus Flamininus helyett. Olykor Bengtson is váltogatja az uralkodónevek előtt a római és arab számokat. Ez utóbbit azonban nem lehet „a 2. Ptolemaiosok” (135) vagy „a 3. Ptolemaiosok” (149) formában fordítani, legfeljebb úgy, hogy a Ptolemaiosok közül a 2. stb. Néha előfordul egy-egy mondat teljes félreértése, például „Egyébként a hellenisztikus korban a rabszolgaság könnyű beszerzését állítják.” (123) Nem is világos, hogy ez mit jelent. Az eredeti mondat tartalma a következő: „Egyébként a hellenisztikus korban a rabszolgaság fokozatos csökkenése állapítható meg.” Hasonló példa: „A háziasszony okos volt, így nem tudott arról, ami a házban történt.” (145) Az elmentmondásos mondat valójában így hangzik: „Ha a háziasszony okos volt, úgy nem vett tudomást arról, ami a házban történt.”

A szövegben jócskán akadnak gépelési hibák is, de ezek felsorolása helyett érjük be annak megállapításával, hogy a fordítónak nem lett volna szabad sajnálnia az időt a kézirat alapos átolvasására és írásmódjának egységesítésére. Ez a kötet ugyanis tényleg nagyon hasznos segédeszközt jelenthet a hellenisztikus kor oktatásához és a rá vonatkozó tananyag elsajátításához. Remélhetőleg nem is fogja elkerülni az ezzel foglalkozó oktatók és hallgatók figyelmét.

GESZTELYI TAMÁS

Egy ember ideje

*Losonczi Ágnes: Az ember ideje.
Esszék az időről. Budapest, Holnap Kiadó,
2009. 320 oldal*

A történészeket több oldalról is heves támadás éri, mikor az idő mint probléma kerül megvitatásra, mondván az időt a történész szakma konstansnak, egy megváltoztathatatlan negyedik dimenzióknak tekinti, amely biztosítja az események értelmezéséhez szükséges kereteket, ám ezen túlmenően az időnek, illetve az arról szóló megfontolásoknak, esetleg mélyebb filozófiai, irodalmi vagy éppen szociológiai elemzéseknek nincs különösebben fontos szerepe a történeti művek születésében. A történészek tehát az időben történt eseményekkel foglalkoznak, mi több, meglátásom szerint hídak képeznek idősíkok között, hiszen a történelem témája a múlt és a jelen számára készül, de az idő maga már kívül esik a történész hatókörén. Továbbá gyakran illeti a történész szakmát az a vád, hogy a historikusok túl későn reagálnak a különböző tudományok, illetve diszciplínák eredményeire, mint ahogy történt az például a nyelvi fordulat vagy jelen esetben az idő problémájának vizsgálatakor. Éppen ezért nagyon csábító történelemmel foglalkozó emberek számára az iskolateremtő szociológus, Losonczi Ágnes *Az ember ideje* című munkáját magukhoz ragadni, hiszen egyrészt egy, a történelemhez gyökereivel kapcsolódó terület jeles képviselője a szerző, másrészt legutóbbi, igen népszerű könyve, a *Sorsba fordult történelem* iránt élénk érdeklődést mutatott a történész szakma. Ebből következően reménykedhetünk, hogy Losonczinak van mondanivalója a történészek számára is.

A könyv a szerző „szellemi kalandozásainak” narratívája. Az alcím szerint esszéket tartalmaz, ami több szempontból is előnyös

lehet. Egyrészt, nincsenek merev formai kötöttségek. Nem szigorú levéltári kutatáson és több ezer oldalnyi szakirodalom rideg következtetéseinek alapuló munka, a kötöttségek feloldása pedig tág teret enged az írói virtuozitásnak. Másrészt, ami az esszé mint műfaj választását igazolja, az a szerző deklarált célja. Szimpatikus vonás, hogy rögtön az elején világos képet kap az olvasó az író szándékairól, vagyis hogy az idővel kapcsolatos élményeiből valamit átadjon. Egyszerűen gondolatokkal kívánja gazdagítani az olvasót, olyan eszmefuttatásokkal, amelyek sokszor nyilvánvalóak, de mégsem tudatosulnak bennünk. Példái önkényesen szelektáltak, ahogy fogalmaz „nem törekedtem az időről szóló írások teljességének vagy akár csak lényegük közvetítésére”. (11. old.) Ez lehetetlen is lenne, mégis itt szembesülünk az első problémával. Kinek szól a könyv? A szélesebb értelemben vett, de laikus (nem szociológus, nem történész és általában nem az idő kérdésével foglalkozó) művelt olvasóközönség számára így egy könnyed olvasmányt nyújt, és betekintést enged kutatásainak néhány izgalmas részletébe. De azok, akik azért szeretnék többet tudni az időről (például a történészek), mert ez számukra a foglalkozásuk szempontjából fontos lehet, óhatatlanul is hiányérzettel fogják majd letenni a könyvet, mondván, hogy a szerző említést sem tesz általuk alapkérdésnek tartott művekről. Tényleg lehetetlen vállalkozásnak tűnik minden időről szóló műre valahogyan reflektálni, és közhely, hogy tökéletes munka nem létezik, mégis az ember valamiért elvárja, hogy törekedjenek rá.

A másik probléma, hogy az alcím tulajdonképpen már a bevezetőben elveszíti jelentőségét, mikor Losonczi megemlíti, hogy műve két szociológiai kutatást is tartalmaz. Félreértés ne essék, én nem állítom, hogy ezek a fejezetek „rosszak” lennének, mert

mint szociológiai munkák a maguk szigorú követelményeikkel bizonyára elsőrangúak, de akkor sem esszék. Ha egyáltalán nem is olvasnánk az egyes fejezetek és témák címeit, és csak a nyers szövegre fókuszálnánk, akkor is rögtön nyilvánvaló lenne, hogy a könyv melyik része az esszé és melyik a tanulmány. Nem is a tartalom, hanem maga a stílusbeli különbség, az oly különböző műfajok találatása az, ami problémát okoz. Egyszerűen megtöri a narratívát, éles váltást idéz elő a gondolatmenetben, az olvasónak szabályosan rá kell hangolnia magát az új műfajra, és ez a befogadóképességet is ostrom alá veszi. Én úgy gondolom, szerencsésebb lett volna, ha az amúgy könnyed és igen olvasmányos stílust nem áldozza fel a szociológiai kutatás oltárán, és ha úgy tetszik, mintegy „elmesélte” volna a kutatás tapasztalatait. Általában úgy éreztem, mint ha Losonczi nem tudna kilépni a kutató szerepéből, és saját „szellemi kalandzásait” is a kívülálló megfigyelő szerepéből, személytelen stílusban interpretálná. Az esszé pedig alkalmas lenne rá, hogy azokat a kutatási élményeit, akár anekdotáit is közreadja, amelyek a formai megszorítások miatt nem kaptak helyet tanulmányaiban.

Mindezek után foglalkozunk azzal, hogy mit valósít meg a szerző! Első lépésként az idő fontosságát próbálja meg érzékeltetni, mivel egy olyan kategóriáról van szó, ami a kezdetektől jelen van, mindig részesei vagyunk, és soha nem tudunk árnyékából (mások szerint börtönéből) kilépni. Az idő tehát Losonczi értelmezésében paradox módon az állandóságot képviseli minden múlandóval szemben. Szerzőnk szerényen megjegyzi, hogy ő közvetlenül soha sem foglalkozott az emberi időtapasztalattal. Ez nehezen lenne védhető, hiszen minden ember rendelkezik közvetlen időtapasztalattal, legfeljebb nem gondolkozik el rajta, és a szociológiát is nehéz elképzelni az időtényező és az „emberi időtapasztalat” teljes mellőzésével. Losonczi inkább azt szeretné érzékeltetni, hogy nem támaszkodhat kizárólag saját kutatásaira, így más területek felé fordul,

döntően a filozófia és az irodalom felől kísérli megragadni könyve témáját. Ez szerencsére nem sikerült. Inkább filozófiai példákat hoz (Szent Ágoston, Heidegger stb.), és idézeteiből megpróbál egy idő megértéséről szóló kompilációt nyújtani, az irodalomtól kölcsönzött megjegyzések pedig eltörpülnek a filozófia nyomása alatt. Sokkal izgalmasabb, amikor saját kutatásaiból próbál meg valamit átadni az olvasónak. A zene mint az idő kifejezésének eszköze véleményem szerint kiváló példa. A zene szociológiája egy nagyon fontos kutatási terület, hiszen a zene egy önálló világ, ahol az idő is teljesen más szerepet ölt magára. Minden embernek van vele kapcsolata, minden kultúrában van szerepe, sokkal hatásosabban illusztrálja az idő szerepét és életünkben jól érzékelhető erejét, mint Szent Ágoston idézetei. A zenei idő meghatározza a zene minőségét, azaz egy másik nélkülözhetetlen építőeleme. Ha egy másik világot képes gyakorlatilag meghatározni, akkor a mi anyagi világunkban is lehet esetlegesen döntő szerepe, csak már vélhetően annyira felgyorsult a nyugati világban, hogy egyszerűen nem vesszük észre. A zene azonkívül többféle időfelfogást is képvisel: mind a lineáritás, mind a ciklikusság megjelenik benne. Habár Losonczi azt írja, hogy az élet nem adja meg nekünk a ciklikusság nyújtotta előnyöket, tehát döntően lineáris időfelfogást képvisel (nem tudunk visszatérni az időben), ez nézetem szerint kultúrafüggő. A ciklikus időfelfogás ma is jelen van döntően számunkra idegen kultúrákban (például a *nuer*), de különböző korok és vallási dogmák különböző időfelfogást képviseltek (gondoljunk példának okáért az ókori görögökre, ahol a ciklikus időfelfogás és történelemszemlélet volt az uralkodó).

A zene mellett ki lehetett volna domborítani a nyelvészet, illetve a nyelv szerepét. A nyelvi idő itt is kulcsszerepet tölt be. Nem mindegy, milyen tempóban beszélünk, ez szintén kultúrafüggő, és jelentése van annak, ha valamit gyorsan vagy éppen lassan mondunk. A tempón kívül érdemes lenne

némi figyelmet szentelni az idővel kapcsolatos kifejezéseknek. Egész kognitív metaforarendszerek épülnek az időre. Az idő pénz, az idő ellenfél (harcolok az idővel), az idő tulajdon (van időm), az idő mozgást jelenít meg (repül az idő), és még számos példát lehetne hozni például Losonczi Ágnes könyvéből is, hiszen ő is megnevez jó néhányat, csak úgy érzem, nem használja ki az ezen kifejezések által nyújtott lehetőségeket.

Példái ennek ellenére szemléletesek, bár kissé egysíkúra sikeredtek. A megértést szolgálják és nem az elemzést, tehát teljesíti a könyv célját, így ne csodálkozzunk, ha éppen az idővel talán elmélyültebben foglalkozó természettudományok maradnak ki e munkából. Érdekes lenne pedig eljárni a gondolattal, hogy létezik-e egyáltalán az idő, vagy a relativitásából adódó problémákat is fel lehetne villantani.

Ez viszont itt nem történt meg, Losonczi inkább a közvetlen időtapasztalatokkal foglalkozik, ami minden embert érint, nemcsak „Albert Einstein-kaliberű figurákat”. Számos példát lehetne az „éltető idő” tematikája alá besorolni. Losonczi a táplálkozás, a tárgyak és a mentalitás témakörét varázsolja elének, tulajdonképpen igen hatásosan bizonyítva, hogy az idő az életmód meghatározó jelensége. Sok újat talán nem mond az azal, hogy az éhezéstől való félelem hogyan állandósult és milyen hatása van most is, illetőleg, hogy bizonyos tárgyak az emlékezet segítségével hogyan kapcsolják össze az idősíkokat. A probléma, ami véleményem szerint a könyv egészére jellemző, hogy talán túlságosan is elrugaskodik a tárgytól. Az esszé persze egy szabad forma, de néhol óhatatlanul is megszólal az emberi tragédiákra érzékeny szociológus, és talán nem a legmegfelelőbb kontextusban. A kérdés, hogy Indiában reklámozható-e a karcsúság, illetve a szocialista rendszer kritikáját szolgáló példák persze fontosak, csak nem a könyv céljának teljesítését szolgálják. A szellemi és varázslatos kalandozás mintha itt a rideg valóságához ragadna. Hatásosabb lenne talán mai példákat felhozni, gyakorlati

szempontokat érvényesíteni a korunkra jellemző prezentizmus kiemelésével, esetleg a kollektív emlékezet szerepét kidomborítani a tárgyak és idősíkok összekapcsolásánál.

Az életidő relativitásának taglalásakor Losonczi jól érzékelteti a különböző időket (biológiai idő, történelmi idő, társadalmi idő), amelyek egyaránt hatással vannak az életidőre. Persze ezt is már többen vizsgálták, mint ahogy a múltrobbanás jelenségét is (múltbéli traumák miként kerülnek felszínre, és milyen hatást váltanak ki az emberből és környezetéből), ám a szerző talán jól érzi, hogy nem foglalkozunk vele eleget, és csak akkor kerül látószögünkbe, amikor valami problémát okoz. A könyv feléhez érve egyre inkább az az érzése támad az olvasónak, hogy most már nem is az ember idejéről van szó. Mintha a birtok és a birtokos felcserélődne. Az idő egyre inkább uralkodó, példái azt bizonyítják, hogy az idő dönt az ember sorsáról, és ez ellen mi nem tehetünk semmit, inkább annak csapdájában élünk. Van, aki nem tud szabadulni a saját múltjától, egy már nem létezőtől, mert az válik jelenné. Az ember tragédiája itt, hogy nem tud visszamenni, hogy megváltoztasson valamit, de nem tud továbblépni sem. Az idő folyama túl gyorsan folyik, hogy az árral szembe haladjon, de nem hajlandó engedni sem a sodrásának, annak hátat fordítva áll, és szembe előtt csak a múltja van, ha úgy tetszik, az ilyen ember múltja a saját jelene és jövője is egyaránt.

Az idő most már „egy megállíthatatlan folytonosság”, ami nem teszi lehetővé az ismétlést, bármelyik idősíki agyonnyomhatja az embert, bár kétségtelen, hogy Losonczi is azon többségbe tartozik, aki a jelen szerepét hangsúlyozza ki, hiszen a múlt jelen van, és a jövőt is csak a jelenből ragadhatjuk meg. A történelem, ami végül is a múlttal foglalkozik, a jelennek szól. A belátható jövőn pedig csak a jelen érdekei szerint változtatunk. Tulajdonképpen példái a prezentizmussal kicsit is foglalkozó emberek számára nem szolgálnak újdonsággal, a történelemtől alkotott tankönyvszerű fejtegetése pedig in-

kább a történeszek számára nyújt vitaalapot. A keleti kultúrák idő- és történelemfelfogásáról pedig ismét csupán egy oldal erejéig emlékezik meg, bár továbbra is úgy vélem, hogy ez a jelenközpontú gondolkozás bizonyos civilizációktól teljességgel idegen, és ha létezik is, az inkább a „kulturális gyarmatosítás” eredménye, semmint a keleti időfelfogás sajátja.

A szerző könyvének záró része az élet kezdetével és végződésével, a születéssel és az elmúlással kíván részletesebben foglalkozni. Felemás érzéseim vannak. A születést persze igen nehéz megragadni, hiszen csak a szülő érzéseit, gondolatait ismerjük, a születőét nem. Itt azonban még nehezebb Losonczy helyzete, mert a „születés idejét” kellene valamiképpen leírni. Ebbe a kontextusba illeszthető be az a tanulmány, amit a Pest megyei gyerekvárás és szülés állapotáról készítettek 1988–1989-ben. A kutatási probléma és a születés idejéről szóló kérdések is érdekesek, csak mintha az idő egyre jobban kiszorulna ebből a diskurzusból. Losonczy jól mutatja be, hogy a tudomány és technika fejlődése milyen hatással volt a szülésre. Nem mulasztja el a szocializmus, azon belül a Rátkó-korszak kritikáját. Igen magas fokú emberi érzékenységről tesznek tanúbizonyságot az emberi kiszolgáltatottságról kifejtett gondolatai. Mindezek mellett számos szociológiai hivatkozással is ellátja az olvasót, csak egy dolog marad ki, és ez az idő. Ez a fejezet inkább állapotleírás vagy társadalomkritika. Maga az idő szó használata is gyérebb ebben a szakaszban, mint a mű többi részében. Nem vitás, hogy az emberekről ír Losonczy, de nem az ember idejéről vagy csak igen áttételesen (például diktatúrák idején hogyan változik a szülés értelme). Mindezek fényében úgy gondolom, nem volt szükséges még egy szociológiai tanulmánnyal is terhelni a születésről szóló szöveget. Nemcsak az a baj, hogy stílusával gyengíti a narratívát, és a szellemi kalandozások helyett valami más, egészen földhözragadt és materiális dologgal szembesülünk, de én a mondanivalót is hiányo-

lom. Egyrészt ez egy soha be nem fejezett kutatás, másrészt húsz évvel és egy politikai rendszerrel korábbi állapotot tükröz. Az időt a „változás” hívó szóval lehet visszacsempészni a narrációba. Ez az egyetlen dolog, ami legitimálhatja ennek a tanulmány-nak a létét ebben a könyvben. Ezt Losonczy nem mulasztja el megtenni, bár konklúzióin lehet vitatkozni. A probléma inkább az, hogy akkor lenne ez a kutatás igazán erős még egy esszékötetben is, ha végigvitték volna az eredeti kutatási tervet, követték volna, hogyan nőnek fel az újszülöttek, és akkor az időnek már kardinális szerepe lett volna, hiszen a változás állt volna a közép-pontban az állapot helyett (a születésre várás, a szülés és a felnövekvés szakaszait lehetett volna összevetni).

A születéssel kapcsolatos fejtegetésekből ismét kimaradt a más kultúrákkal való összevetés, illetve a különböző időben történő értelmezésük, ami az öregségről, illetve a halálról szóló fejezetben megvalósul. Szmély szerint ezt érzem a mű legerősebb részének, még akkor is, ha bizonyos állításai-val nem tudok egyetérteni, mint például, hogy a halál „végtelen szomorúságot hoz magával”. (297. old.) Egyénfüggő, ki hogyan reagál valakinek a halálára, és könnyen belátható, hogy nagyon nem mindegy, ki hal meg. Egy ember halála egyeseknek (nem biztos, hogy a „végtelen” a legjobb jelző) szomorúságot, másoknak nagy örömet hoz. Ha az egyén szintjéről elmozdulunk, akkor viszont azt láthatjuk, hogy Losonczy a kultúrák szintjén már nem kizárólagosan a nyugati kultúrkör domináns pozíciójából érvel. Bizonyára lehet azon vitatkozni, hogy milyen különbség van a halálhoz való viszonyulás tekintetében a keresztény, zsidó, iszlám, japán, kínai vagy éppen sumer felfogásban, de már maga a tény, hogy Losonczy számításba vette azokat, és ezáltal nagyon erős premisszákkal támasztja alá mondani-valóját a halálról való emberi gondolkodásról, önmagában nagy jelentőséggel bír. Véleményem szerint meggyőzően érvel amellett, hogy a halállal kapcsolatos emberi

gondolkodás közös gyökerekből táplálkozik. Úgy látszik, a „halál ideje”, pontosabban annak időtlensége az, ami összehozza Losonczi könyvében a különböző, mind térben, mind időben egymástól eltérő civilizációkat. Érdekes módon ez az a rész, ahol a szerző a munkájában fellelhető képekre is utal. Az *ember ideje* tizenhét darab egész oldalas képet tartalmaz, amelyek nagy részéről gyakorlatilag semmit nem tudunk meg. Úgy gondolom, ezeknek az ábráknak a pusztá díszítésnél több szerepük kell, hogy legyen. Az olvasó persze elgondolkozhat rajtuk (bizonyos esetben például azon, mi köze a képnek és a kép környezetében lévő szöveg tartalmának egymáshoz). Szép, hogy a szerző legjobb esetben is nem akar a kép szerepeltetésének okaival és jelentésével gyötörni minket, így mi magunk vonhatjuk le következtetéseinket, de én Losonczi interpretációjára is kíváncsi lettem volna.

Mint talán e recenzió szövegéből is látható, az *ember idejét* meglehetősen nehéz megragadni és róla valamilyen koherens képet az olvasók elé tárni. Losonczi Ágnesnek ez több helyen sikerül, néhol talán kevésbé. Elképzelhető, hogy írásomból egy „rossz” könyv képe rajzolódik ki. Losonczi a saját „szellemi kalandzásait” adja közre. „Rosszal” ezt nem lehet minősíteni. Az olvasó talán úgy teszi le a könyvet, hogy „a szerző nem mondott sok újat”. Igaza is lehet, de

nézetem szerint e mű nem is az újdonság erejével kíván hatni, hanem olyan témákat villant fel, amelyekről nem nagyon szoktak az emberek töprengeni, mert magától értetődőnek veszik (a születés fontossága, félelem a haláltól stb.). Ha a szerző néhol megpróbálta volna elmélkedését az egyén szintjére szállítani, többet mondhatott volna az ember (az egyén) és az idő kapcsolatáról. Ehhez persze az kell, hogy ne csak a születés és az öregkor, hanem a kiteljesedő életjét is tárja elénk. Ilyen példa lehetne, mondjuk, különböző foglalkozású emberek időviszonyainak bemutatása (a diák ideje, a politikai ideje vagy éppen a szociológus ideje). Az ember állapota, mint erre a szerző rá is mutat, döntő hatással van az egyén időfelfogására. Losonczi említi a beteget, az idősök is feltűnnek, de például a „szerelem ideje”, amely szerintem egészen egyedi időfelfogást eredményez, nem kerül szóba. Kérdéses, hogy ezt meg lehetne-e valósítani esszéként, de végtére is maga a szerző is szakít néhol az esszéformával. Mindettől függetlenül Losonczi Ágnes *ideje* érdekes kalandzásba enged bepillantást, és könyvének elolvasása sem tekinthető elvesztegetett időnek.

GAÁL-KÁNTOR GYÖRGY KRISTÓF

Számunk szerzői

BÁRDI NÁNDOR	történész, MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, az Aetas alapító szerkesztője
BELLAVICS ISTVÁN	ügyvezető, Fito System Kft, Szeged-Budapest, az Aetas alapító szerkesztője
CZOGH GÁBOR	történész, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
DOMANSKA, EWA	történész, Adam Mickiewicz Egyetem, Poznan
ERŐS VILMOS	történész, Debreceni Egyetem, Debrecen
GAÁL-KÁNTOR GYÖRGY KRISTÓF	PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
GALAMB GYÖRGY	történész, Szegedi Tudományegyetem, Szeged
GESZTELYI TAMÁS	történész, Debreceni Egyetem, Debrecen
GYÁNI GÁBOR	történész, MTA Történettudományi Intézet, Budapest
GYURGYÁK JÁNOS	történész, az Osiris Kiadó főszerkesztője, Budapest-Alsóörs
HUNYADI ZSOLT	történész, Szegedi Tudományegyetem, Szeged
KISANTAL TAMÁS	irodalomtörténész, Pécsi Tudományegyetem, Pécs
KOSÁRKÓ LÁSZLÓ	PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
KÖVÉR GYÖRGY	történész, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
ROMSICS IGNÁC	történész, Eszterházy Károly Főiskola, Eger
SZÉKELY TAMÁS	egyetemi hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba
SZILÁGYI MÁRTON	irodalomtörténész, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
TAKÁTS JÓZSEF	egyetemi oktató, Pécsi Tudományegyetem, Pécs
TOMKA BÉLA	történész, Szegedi Tudományegyetem, Szeged
VALUCH TIBOR	történész, MTA PTI-1956-os Intézet, Budapest–Debrecen
VESZPRÉMY LÁSZLÓ	történész, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest

A fordításokat BARNA JÓZSEF és LÉVAI CSABA készítette.

Contents

ÁGNES DEÁK	
Lectori Salutem!	5
<i>Democratic transition and historiography</i>	
IGNÁC ROMSICS	
The institutions and forums of Hungarian historical research	7
GÁBOR GYÁNI	
Hungarian historiography in an international context – in the past and today	15
LÁSZLÓ VESZPRÉMY	
Military History’s search for its place: international and local experiences	28
ZSOLT HUNYADI	
Once upon a time in the East: Hungarian medieval historical studies in an international context	39
<i>Periods and periodization in history</i>	
TAMÁS KISANTAL	
Periods do exist – how is that possible? Period terms and periodization in historiography	49
GYÖRGY KÖVÉR	
Aetates Aetatum	64
GYÖRGY GALAMB	
Periodization and narratives: the case of the Middle Ages	81
GÁBOR CZOCH	
Periodization issues and French historiography	89
BÉLA TOMKA	
The “unfinished 20th century” and the “broken 20th century”: On the periodization of contemporary European and Hungarian history	97
<i>Round-table discussion</i>	
Student periodicals on the eve of the democratic transition and beyond (Participants: Nándor Bárdi, István Bellavics, János Gyurgyák, Márton Szilágyi, József Takáts and Tibor Valuch)	107
<i>Essay</i>	
TAMÁS SZÉKELY	
“The state is the nation” – Ignác Kunecz’s Nation State Theory	131

Beyond our borders

“I am a postcolonial intellectual”. An interview with Polish historian Ewa Domanska (By Vilmos Erős)	156
Ewa Domanska: Counter-history as Ideology of the Oppressed (Reflections on the Past in the New Humanities)	165
The bibliography of Ewa Domanska’s works	175

Reviews

Local elite, interests and performances in Nyíregyháza (Takács Tibor: <i>Döntéshozók. Városi elit és városi önkormányzat Nyíregyházán a XX. század első felében. Budapest, L’Harmattan, 2008. 307 pages</i>) LÁSZLÓ KOSÁRKÓ	180
An important book on the Hellenistic period (Hermann Bengston: <i>A hellenisztikus világkultúra. Ford. Hoffmann Zsuzsanna. Szeged, JATEPress, 2010. 179 pages</i>) TAMÁS GESZTELYI	184
A person’s time (Losonczi Ágnes: <i>Az ember ideje. Esszék az időről. Budapest, Holnap Kiadó, 2009. 320 pages</i>) GYÖRGY KRISTÓF GAÁL-KÁNTOR	186

<i>Authors</i>	191
----------------------	-----

Az Aetas 2011. évi előfizetői felhívása

A folyóirat-kiadás egyre szűkülő pénzügyi támogatási rendszere közepette folyóiratunk számára különösen fontos előfizetőink támogatása és hűséges kitartása.

Ebben az évben a következő tematikus számaink jelennek meg: Hadtörténelem a kihívások útján; Koraiújkorai történeti problémák; Középkori művelődéstörténet; Lengyel történelem- régi és új perspektívában.

Interjút közlünk Szabó Miklóssal, Gernot Nussbächerrel, Antonín Kalousttal, Andrzej Chwalbával.

Eddigi gyakorlatunkhoz híven a 2011-es évfolyamra is kedvezményt biztosítunk előfizető olvasóinknak:

Éves előfizetői ár: **3600 Ft** (tartalmazza a postaköltséget)

Egy számot megrendelőknél: 900 Ft + postaköltség

Egy szám könyvesbolti ára: 1000 Ft

A folyóirat előfizethető az e számhoz mellékelt csekkszelvényen, illetve megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén. Korábbi számainkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Az előző évhez hasonlóan az idei évben is átutalhatja jövedelemadójának 1%-át egy olyan egyesületnek, alapítványnak stb., amelyet arra érdemesnek tart. Folyóiratunk szerkesztői azzal a tiszteletteljes kéréssel fordulnak Önhöz, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t. Ezúton is köszönjük eddigi támogatásukat.

Ha az idei évben is az AETAS támogatása mellett dönt, akkor töltsse ki részünkre az APEH-től kapott rendelkező nyilatkozatot.

Adószámunk: **19079581-2-06**

Nagyon köszönjük Olvasóink eddigi támogatását és érdeklődését.
Reméljük, hogy erre a jövőben is számíthatunk.

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179
<http://www.aetas.hu>
aetas@mail.u-szeged.hu

A tartalomról

Mesterségem címere... – hivatás és professzionalizáció

Halmos Károly – Szívós Erika

Doktor úr, tanár úr, főszerkesztő asszony: a hivatások a köztudatban és a modern történetírásban

Harold Wilensky

Minden szakma hivatás?

Magos Gergely

Kiterjedt állam – beteljesületlen álmom. A magyarországi gyógyszerészet professzionalizációja

Simon Katalin

Mesterségből hivatás. Sebész-mesterek és orvosdoktorok Magyarországon az egységes orvosi képzés bevezetéséig

Keller Márkus

A kelet-közép-európai változat. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. században Magyarországon

Cieger András

A politikus mint hivatás a 19. századi Magyarországon?

Vári András

Félprofik, parciális polgárok, egészen úriemberek? A professzionalizációs folyamat útjai és kutatási alternatívái a 19. századi Európában

A Korall Szerkesztőség elérhetőségei:
terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org
1113 Budapest, Valkói u. 9.

A 2011-es évfolyamra várjuk az előfizetéseket. Kérjük, jelezze szándékát a Szerkesztőségénél, és valamennyi jövő évi számunkat postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára: 4500 Ft.

A KORALL Szerkesztősége 2011-ben a következő tematikus számokat jelenteti meg:

- 43. Az olvasás társadalomtörténete
- 44. Életutak, életrajzok
- 45. Migráció, emigráció, integráció a 19–20. században
- 46. Városi térhasználat – Megközelítési szempontok

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.
Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával!
Adószámunk: 18255030-1-43 Nevünk: KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET

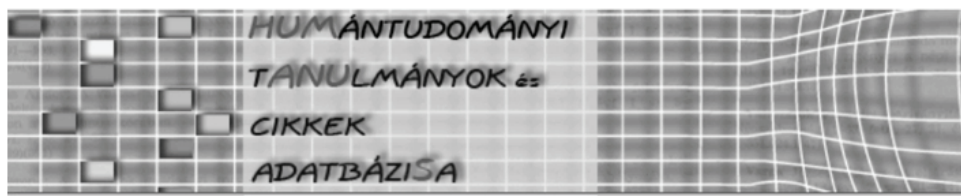
Megjelent az ÓKOR 2010/4. száma

A tartalomból:

- Niederreiter Zoltán:** A skorpió szerepe a Szargonida kori udvari világban
- Horváth Judit:** Egy Phrynichos-töredék Meleagrosról
- Pataki Elvira:** Változatok Archilochos sírjára
- Gábor Samu:** Theokritos csecsemő Héraklése és egy római márványszobor
- Dobos Károly Dániel:** „A történelem vigasza.” Egy hosszú életű történelemszemléleti minta születésénél
- Kendeffy Gábor:** Megtévesztés és kinyilatkoztatás Lactantius teológiájában
- Bartal Mária:** A tragikus kardal mint a modern lírai beszéd megújításának egyik modellje Weöres Sándor költészetében
- Mladoniczki Réka – Sosztarits Ottó:** A Borostyánkőút városi szakasza Savariában
- Lassányi Gábor – Vámos Péter:** Észak-afrikai korsók Aquincumban
- Szentesi Edit:** A Liber Antiquitatis

Az ÓKOR megvásárolható Budapesten és a vidéki nagyvárosokban a Relay és az InMedio lapterjesztő hálózat nagyobb boltjaiban.

www.ookor.hu

<http://www.oszk.hu/humanus/>

A HUMANUS:

a humántudományok – köztük a történelemtudomány – magyar vonatkozású tanulmányainak és cikkeinek bibliográfiai adatait szolgáltatja.

Konzorciumi formában – könyvtárak, kiadók, szerkesztőségek, kutatóintézetek közreműködésével – épül. A konzorcium koordinátora az Országos Széchényi Könyvtár (Humántudományi Bibliográfiai Osztály).

Mit kínál a felhasználóknak?

- már több mint 200.000 folyóiratcikk és 140.000 tanulmány bibliográfiai adatait;
- egyidejű keresést a régi és a legfrissebb szakirodalomban.

Mit kínál a folyóirat-szerkesztőségeknek, kutatóknak?

- repertóriumok, szerzői bibliográfiák, publikációs listák összeállítását;
- témafigyelést.